T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

EZDÎ'NİN (ö. 334/945) *TÂRÎHU'L-MEVSIL* ADLI ESERİ ve 101-224 (719-838) YILLARI ARASINDA MUSUL ŞEHRİNİN İDARİ YAPISI

Yüksek Lisans Tezi

İBRAHİM OĞUZHAN

İSTANBUL, 2024

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

EZDÎ'NİN (ö. 334/945) *TÂRÎHU'L-MEVSIL* ADLI ESERİ ve 101-224 (719-838) YILLARI ARASINDA MUSUL ŞEHRİNİN İDARİ YAPISI

Yüksek Lisans Tezi

İBRAHİM OĞUZHAN

Danışman: DOÇ. DR. GÜLLÜ YILDIZ

İSTANBUL, 2024

ÖZET

EZDÎ'NİN (ö. 334/945) *TÂRÎHU'L-MEVSIL* ADLI ESERİ ve 101-224 (719-838) YILLARI ARASINDA MUSUL ŞEHRİNİN İDARİ YAPISI

İslâm tarih yazıcılığında dikkate değer bir konuma sahip olan şehir tarihi eserleri, bir şehrin veya bölgenin tarihi, coğrafyası, siyasî, askerî ve iktisadî durumu hakkında bizlere detaylı bilgiler sunmaktadır. Bu eserler içerisinde Musul şehrinin mahallî tarih çalışmaları için birincil kaynaklar arasında yer alan ve İslâm fetihlerinin ardından şehrin tarihini konu edinen eserlerden günümüze ulaşan en eski örnek olan Ezdî'nin (ö. 334/945) *Târîhu'l-Mevsıl* adlı yapıtı oldukça önemlidir. *Târîhu'l-Mevsıl* sayesinde 101-224 (719-838) yılları arasında Musul şehrinin tarihine, coğrafyasına, sosyo-kültürel vaziyetine, şehrin idarî merkezlerine, mescitlerine, mahallelerine, caddelerine, sokaklarına ve Emevî ile Abbâsî idaresi tarafından nasıl yönetildiğine dair bilgiler edinmekteyiz. Bu minvalde çalışmamız; Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl* adlı eserinin kaynaklarını, metodunu, İslâm şehir tarihi yazıcılığındaki konumunu ve 101-224 (719-838) yılları arasında Musul şehrinin idarî yapısının özelliklerini ve işleyişini *Târîhu'l-Mevsıl*'e dayanarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Emevîler, Abbâsîler, Musul, *Târîhu'l-Mevsıl*, Ezdî

ABSTRACT

AL-AZDĪ'S (d. 334/945) *TA'RĪKH AL-MAWṢİL* AND THE ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE CITY OF MOSUL BETWEEN THE YEARS 101-224 (718-838)

The works of urban history, which have a remarkable position in Islamic historiography, provide us with detailed information about the history, geography, political, military and economic situation of a city or region. Among these works, al-Azdī's (d. 334/945) *Ta'rīkh Al-Mawṣil*, which is among the primary sources for the local history studies of the city of Mosul and the oldest surviving example of the works dealing with the history of the city after the Islamic conquests, is very important. Thanks to *Ta'rīkh Al-Mawṣil*, we have information about the history, geography, socio-cultural situation, administrative centers, mosques, neighborhoods, streets, alleys and how the city was governed by the Umayyad and Abbasid administrations between 101-224 (719-838). In this respect, our study aims to evaluate the sources, methodology, position of al-Azdī's work *Ta'rīkh Al-Mawṣil* in Islamic urban historiography and characteristics and functioning of the administrative structure of the city of Mosul between 101-224 (719-838) based on *Ta'rīkh Al-Mawṣil*.

Keywords: Islamic History, Umayyad Period, Abbasid Period, Mosul, *Ta'rīkh Al-Mawṣil*, Azdī

ÖNSÖZ

İslâm tarih yazımı, Hz. Peygamber'in vefatının hemen akabinde başlamış olup asrımıza kadar kümülatif bir biçimde tekâmül etmiştir. İslâm tarihinde yazılı ilk eserler Hz. Peygamber'in hayatını ve savaşlarını konu edinen siyer ve megâzî kitaplarıdır. Yıllar içerisinde İslâm tarih yazıcılığında muhteva ve metot bakımından siyer-megâzî kitaplarından başka umumî tarih, coğrafya, fütûhât, şemâil, delâilü'n-nübüvve, tabakât ve vefeyât gibi yazım türleri ortaya çıkmıştır. Bu yazım türlerinden biri de belli bir şehrin veya bölgenin tarihini, coğrafyasını, siyasî, askerî, iktisadî ve sosyo-kültürel vaziyeti hakkında bizlere bilgiler sunan İslâm şehir tarihi eserleridir.

Bu çalışmada erken dönem İslâm şehir tarihçilerinden biri olan Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed b. Îyas el-Mevsılî el-Ezdî'nin yaşamı, *Târîhu'l-Mevsıl* adlı eseri ve Musul şehrinin 101-224 (719-838) yılları arasında Emevî ve Abbâsî devletleri tarafından nasıl idare edildiği *Târîhu'l-Mevsıl* çerçevesinde değerlendirilecektir. Ezdî, Musul'da gerçekleşen olayları siyasî, askerî, iktisadî ve hukukî kurumlarla bağlantı kurarak ele almış ve şehrin idarî teşkilâtına dair önemli bilgiler nakletmiştir. Ayrıca tarihsel rivayetleri zaman (101-224) ve mekân (Musul) çerçevesinde bir konuma oturtmuş ve eserini genel İslâm tarihi rivayetlerini Musul şehriyle ilişki kurarak yazmıştır. Bu nedenle eser, hem Musul tarihi için hem de umumî tarih çalışmaları için önem arz etmektedir. Çalışmamızın ilk bölümünde Ezdî'nin hayatı, yaşamış olduğu dönem, hocaları, öğrencileri ve yazmış olduğu eserler incelenecektir. Çalışmamızın ikinci bölümünde Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl* adlı eserinin kaynakları, metodu ve İslâm şehir tarihi yazıcılığındaki konumu araştırılacaktır. Son bölümde ise Musul şehrinin, Emevî ve Abbâsî idaresi tarafından nasıl yönetildiği *Târîhu'l-Mevsıl*'e dayanılarak çözümlenecektir.

Son olarak tez konumuzun tespitinden tamamlanıncaya kadar tashih ve değerlendirmeleriyle yol gösteren tez danışmanım Doç. Dr. Güllü Yıldız Hanımefendi'ye teşekkür ederim. Şüphesiz ki değerli yorumları olmasaydı bu tez nihayete eremezdi. Ayrıca düşünce ve yönlendirmeleriyle katkıda bulanan kıymetli hocalarım Doç. Dr. Nihal Şahin Utku'ya ve Doç. Dr. Hakan Temir'e teşekkürü borç bilirim.

İbrahim OĞUZHAN

İstanbul, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**

ABSTRACT ..... **ii**

ÖNSÖZ ..... **iii**

İÇİNDEKİLER ..... **v**

KISALTMALAR ..... **vii**

TABLOLAR LİSTESİ ..... **viii**

RESİMLER LİSTESİ ..... **ix**

GİRİŞ **1**

1.ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI **1**

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI **3**

BİRİNCİ BÖLÜM: EZDÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ **9**

1. Ezdî'nin Hayatı **9**

2. Ezdî'nin Eserleri **15**

2.1. *Târîhu'l-Mevsıl* **15**

2.2. *el-Kabâ'il ve'l-Hıtat* **20**

2.3. *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn* **22**

İKİNCİ BÖLÜM: *TÂRÎHU'L-MEVSIL* **30**

1. *Târîhu'l-Mevsıl*'in Kaynakları **30**

1.1. Hişâm b. Muhammed el-Kelbî **34**

1.2. Vâkıdî **35**

1.3. Halîfe b. Hayyât **37**

1.4. Taberî **42**

1.5. Hâris b. Cârûd'un Vesika Arşivi ve Kitapları **48**

1.6. Diğer Kaynaklar **50**

1.7. İsmi Belirtilmeyen Tarih Kitapları 53

2. *Târîhu'l-Mevsıl*'in Telif Usûlü 54

2.1. Rivayetçi/Nakilci Anlatım 54

2.2. Genel İslâm Tarihi Rivayetlerinin Kullanımı 57

2.3. İsnad Kullanımı 59

2.4. Telfîk ve Hazf Metodu 60

2.5. Şiir ve Hutbe Kullanımı 62

2.5.1. Şiir Kullanımı 62

2.5.2. Hutbe Kullanımı 66

3. *Târîhu'l-Mevsıl*'in İslâm Şehir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri 68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: *TÂRÎHU'L-MEVSIL*'E GÖRE MUSUL'UN İDARÎ YAPISI 81

1. 101-224 (719-838) Yılları Arasında Musul Şehrinin İdarî Sınırları 82

2. *Târîhu'l-Mevsıl*'e Göre Emevî ve Abbâsî Dönemlerinde Musul Taşra Teşkilâtında Merkezî Yönetim Unsurları 84

2.1. Valilik 85

2.1.1. Hür b. Yûsuf 101

2.1.2. Mervân b. Muhammed 103

2.1.3. Yahyâ b. Muhammed b. Ali b. Abdullah el-Abbas 104

2.1.4. İsmâil b. Ali 104

2.1.5. Yahyâ b. Saîd el-Hareşî 106

2.2. Kadılık 106

2.3. Askerî Teşkilât 113

2.4. Malî Teşkilât (Dîvânü'l-Harâc) 121

SONUÇ 126

KAYNAKÇA 131

EKLER 140

KISALTMALAR

a.mlf. : Adı geçen müellif

b. : Bin, ibn

bkz. : Bakınız

çev. : Çeviren

DİA : *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*

EI2 : *Encyclopaedia of Islam (second edition)*

GAL : *Geschichte der Arabischen Litteratur*

GAL Suppl. : *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*

GAS : *Geschichte des Arabischen Schrifttums*

haz. : Yayına hazırlayan

Hz. : Hazreti

JAOS : Journal of the American Oriental Society

nr. : Numara

nşr. : Naşir/neşreden

S. : Sayı

s.a.v.: Sallallahü Aleyhi Vesellem

thk.: Tahkik eden

trc. : Tercüme eden

v. dğr.: Ve diğerleri

TABLOLAR LİSTESİ

TABLO 1: *TÂRÎHU'L-MEVSIL* İLE *TÂRÎHU'L-ÜMEM VE'L-MÜLÛK*'TA 190 (805) SENESİNDE VUKU BULAN OLAYLARIN GENEL GÖRÜNÜMÜ.....46

TABLO 2: *TÂRÎHU'L-MEVSIL*'DE İSİMLERİ ZİKREDİLEN MUSUL VALİLERİ……92

TABLO 3: *TÂRÎHU'L-MEVSIL*'DE İSİMLERİ ZİKREDİLEN MUSUL KADILARI….. 107

RESİMLER LİSTESİ

Resim 3: Musul Şehri ve İdarî Bölge Sınırları ……84

Resim 2: *Târîhu'l-Mevsıl*'in Yazma Nüshasın İlk Sayfası ……140

Resim 3: *Târîhu'l-Mevsıl*'in Yazma Nüshasın Son Sayfası ……..140

GİRİŞ

1.ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

İslâm öncesi Araplar; Helen, Roma, Pers, Anadolu ve Mezopotamya uygarlıkları kadar gelişmiş bir medeniyet kuramamışlardır. Kimi dönemler oldukça önemli ilerlemeler kat etmişlerse de mevzu bahis medeniyetlerde olduğu gibi sarayları, kentleri, kütüphaneleri, sanatsal eserleri, teknolojileri ve maddî-mânevî kültürel birikimleri bulunmamaktaydı. Ancak İslâm'ın zuhuruyla birlikte Müslümanlar, Hz. Peygamber'in vefatını müteakip iki yüz yıl içerisinde Orta Asya, Kuzey Afrika ve Güney Avrupa bölgelerine ulaşmıştır. Sâsânî İmparatorluğu'nu yıkmış, Orta Asya hudutlarına dayanmış, Suriye-Filistin bölgelerini Bizans'tan almış, İrmîniye ve Anadolu'nun bir kısmını fethedip Konstantiniye'yi kuşatmış, İfrîkıye bölgesini ve İber Yarımadası'nı ele geçirmişlerdir. Müslümanlar, fethettikleri bölgelerde çağın en gelişmiş saraylarını, kamusal binalarını, hastanelerini, kervansaraylarını, rasathanelerini ve medreselerini inşa etmişlerdir. İlmî faaliyetlerin devamı için camilere, medreselere ve kütüphanelere önem vermişlerdir. Buralarda fıkıh, tefsir, kelam ve hadis gibi temel İslâmî ilimlerin yanı sıra felsefe, astronomi, matematik, tıp, coğrafya ve tarih gibi alanlarda da çalışmalar yapmışlardır. Tarih ilmine ayrı bir önem veren Müslümanlar; Hz. Peygamber'in hayatını ve savaşlarını konu edinen siyer-megâzî, daha önce hüküm sürmüş olan medeniyetleri ele alan umumî tarih, fethedilen yerleri ve fetihlerin nasıl gerçekleştiğini inceleyen fütûhât, Arap Yarımadası'na komşu bölgeleri tanıtan coğrafya, bir şehrin veya bölgenin siyasî, askerî, iktisadî ve içtimaî olaylarını kayıt altına alan İslâm şehir tarihi eserlerini kaleme almışlardır.

Şehir tarihleri arasında İslâm fetihlerinin ardından Musul şehrinin tarihini konu edinen kitaplardan günümüze ulaşan en eski örnek olan *Târîhu'l-Mevsıl* adlı yapıt oldukça önemlidir. 101 (719) ile 224 (823) yılları arasında Musul'da vuku bulan tarihî olayları nakleden eser, Yezîd b. Muhammed el-Ezdî tarafından yazılmış olup şehrin mahallî tarih çalışmaları açısından birincil kaynak niteliğindedir. Eserde, Musul'la alakalı rivayetlerin yanında genel İslâm tarihiyle ilgili de pek çok haber

anlatılmıştır. Bu anlatım, umumî İslâm tarihi mâlûmatlarının; Musul vilâyetiyle ilişkili olacak şekilde kurgulanması şeklinde gerçekleşmiştir.

İslâm tarih yazıcılığında önemli bir yeri bulunan Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl* adlı yapıtını değerlendirmeyi amaçlayan bu tez; esere dayanarak Emevî ile Abbâsî dönemlerinin önemli vilâyetleri arasında gösterilen Musul şehrinin idarî yapısının özelliklerini ve işleyişini anlamaya çalışmaktadır. Üç sacayağı bulunan araştırma müellif ve kaynak tanıtımından ziyade bibliyografya, kaynak eser tespiti ve İslâm kurumlar tarihinin Musul üzerindeki bir kesitini konu edinmektedir. Mevzu bahis bu üç alan birlikte değerlendirildiğinde şehir tarihi ve tarihçiliği noktasında bütüncül bir sonucu beraberinde getirecektir. Elbette bu amaçları bilimsel bir çizgide ilerletebilmek için tez boyunca şu sorulara cevap aranacaktır:

1- Hayatı büyük oranda karanlıkta kalan müellifin biyografisi ne kadar aydınlatılabilir ve eksik kalan yönleri tamamlamada hangi metotlar geliştirilmelidir?

2- *Târîhu'l-Mevsıl*'in kaynakları nelerdir? Yazar özgün bir eser ortaya koymuş mudur yoksa önceki müelliflerin etkisinde kalarak taklitten ibaret bir kitap mı yazmıştır? Şehir tarihçisi olduğundan dolayı yerel kaynakları hangi ölçüde kullanmıştır? Musul şehrinin topoğrafik kentsel tasviri ne ölçüde yansıtılmıştır? Eserini kaleme alırken hangi metotları nasıl kullanmıştır? Kendisinden sonraki tarihçileri ne kadar etkileyebilmiş ve kaynak eser bırakma noktasında başarılı olabilmiş midir?

3- Musul bölgesinin siyasî, askerî, adlî ve ekonomik vaziyetini konu edinen müellif, şehrin kurumsal tarihini yeterli ölçüde yansıtabilmiş midir? Buradaki verilere bakarak şehir, Emevî ve Abbâsî idaresi tarafından nasıl idare edilmiştir? İdarî teşkilâtın taşradaki önemli temsilcileri olan idarî, adlî, malî ve kolluk kuvvetleri makamlarının Musul şehrinde ne gibi görevleri ve işlevleri vardı?

Tezin amaçlarına matuf bu sorular tez boyunca tartışılarak bilimsel ve özgün çıkarımlar yapılmaya çalışılacaktır.

Çalışmamızın birinci bölümünde Ezdî'nin yaşadığı dönem, hayatı, hocaları, öğrencileri ve eserleri üzerinde durulacaktır. Burada ilk olarak Ezdî'nin adı, künyesi, nesebi ve hayatı incelenecektir. Ardından Ezdî'nin yazmış olduğu *Târîhu'l-Mevsıl, el-Kabâ'il ve'l-Hıtat ve Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn* adlı eserlerin muhtevası, metodu, yazım tarihleri, birbirleriyle olan ilişkileri ve sonraki asırlara intikali gibi konular değerlendirilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde *Târîhu'l-Mevsıl*'in kaynakları, telif usûlü ve İslâm şehir tarihi yazıcılığındaki konumu analiz edilecektir. Bu bölümde ilk olarak Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl*'de kullanmış olduğu yazılı ve şifahî kaynaklar ele alınacaktır. Ardından Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl*'de benimsemiş olduğu rivayetçi/nakilci anlatım metodu, olay anlatımında genel İslâm tarihi rivayetlerini kullanma metodu, isnad metodu ve şiirle istişhad metodu çözümlenecektir. En son ise *Târîhu'l-Mevsıl*'in İslâm şehir tarih yazıcılığındaki yeri ortaya konulacaktır. Bu kısımda *Târîhu'l-Mevsıl*'in, Musul şehrinin tarihini konu edinen ilk eser olup olmadığı tartışılacak ve akabinde de eserin sonraki yüzyıllara iletilmesi bağlamında İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fî't-târîh* adlı eseriyle mukayese edilecektir.

Son bölümde ise Musul şehrinin, Emevî ve Abbâsî idaresi tarafından nasıl yönetildiği *Târîhu'l-Mevsıl* ekseninde değerlendirilecektir. Ezdî, 101 (719) ile 224 (838) yılları arasında Musul şehrinde cereyan eden olayları siyasî, askerî, iktisadî, hukukî makamlarla bağlantı kurarak ele almış ve merkezî yönetimin taşra teşkilâtına dair önemli bilgiler aktarmıştır. Böylece ilgili yıllar aralığında şehrin idarî yapısında yer alan Musul valilerinin, kadıların, âmillerin, üst düzey komutanların ve sâhibü'ş-şurtaların isimleri, hilâfetin merkeziyle olan ilişkileri, kim tarafından atandıkları, atanma kriterleri, görev/yetki alanları, görev süreleri, görevlerinden azledilme gerekçeleri, Musul'un tarihsel gelişimine katkıları ve görevleri esnasında yaşanan önemli siyasî gelişmeler tespit edilecektir.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Bu tezde uygulanacak yöntemler; tarama, tasnif, tahlil, tenkit ve terkiptir. Tarama yönteminde bilhassa Ezdî'nin hayatı ile eseri *Târîhu'l-Mevsıl*'den bahseden ana kaynaklar ve araştırma makaleleri incelenecektir. Burada ana kaynaklar olarak

ensâb, tabakât (biyografi), şehir ve umumî tarih eserlerine başvurulacaktır. Araştırma makaleleri olarak da *Târîhu'l-Mevsıl*'i konu edinen akademik yayınlardan istifade edilecektir. Tasnif aşamasında ana kaynaklardan ve araştırma makalelerinden elde edilen veriler bir sistem dâhilinde sınıflandırılacaktır. Sınıflandırma yapılırken birinci bölümde Ezdî'nin yaşamış olduğu dönem, hocaları, öğrencileri ve eserleri, ikinci bölümde Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl* adlı eserinin kaynakları, telif usûlü ve İslâm şehir tarih yazıcılığındaki konumu, son bölümde ise Musul şehrinin 101-224 (719-838) yılları arasında Emevî ve Abbâsî idaresi tarafından nasıl yönetildiği *Târîhu'l-Mevsıl*'e dayanılarak tasnif edilecektir. Tarama ve tasnif yöntemi kullanılırken özellikle birincil ve ikincil kaynaklar ile sınıflandırılan bilgiler çözümlenecektir. Birbiriyle çelişkili görünen kimi rivayetler, bilimsel araştırma metotları takip edilerek değerlendirilecektir. Tenkit aşamasında gerek ana kaynaklardan gerekse de araştırma makalelerinden elde edilen bilgilerin güvenirliliği birbirleriyle karşılaştırılıp gözden geçirilecektir. Son olarak ulaşılan veriler bir araya getirilip sentezlenecektir. Tarama, tasnif, tahlil, tenkit ve terkip yöntemlerinin yanında olgular, problemler, hipotezler ve teoriler; tasvirî anlatım metodundan yararlanılarak açıklanacaktır.

Tezimizde kullandığımız kaynaklara geldiğimizde ana kaynaklar içerisinde ensâb, tabakât, şehir ve umumî tarih eserlerine sıkça başvurulmuştur. Ana kaynakların yanında *Târîhu'l-Mevsıl*'i konu edinen akademik araştırmalardan da istifade edilmiştir. Ezdî'nin adına, künyesine, nesebine ve hayatına dair bilgileri edinmek için İbn Cümey' es-Saydâvî'nin (ö. 402/1012) *Kitâbu Mu'cemi'ş-şüyûh*'u, Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl*'i, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* ile *Tezkiretü'l-huffâz*'ı, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tabakâtü'l-huffâz*'ı başvurulan tabakât eserleri; Bağdatlı İsmâil Paşa'nın *Hediyyetü'l-'ârifîn*'i, Carl Brockelmann'ın *Geschichte Der Arabischen Litteratur Erster Supplementband*'ı, Ömer Rızâ Kehhâle'nin *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*'i ve Fuat Sezgin'in *Geschichte Des Arabischen Schrifttums*'u da başvurulan bibliyografik çalışmalardır. İlgili eserlerde Ezdî'nin hayatının detaylara inilmeksizin nakledilmesi ve bilgilerin birbirini tekrarlaması nedeniyle çalışmamızda müellifin yaşam öyküsünü ayrıntılı bir biçimde anlatamadık.

Ezdî'nin bir diğer eseri olan *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn*'in sonraki asırlara nasıl nakledildiğini göstermek için Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *Üsdü'l-gâbe* ve İbnü'l-Adîm'in (ö. 660/1262) *Bugyetü't-taleb fî târîhi Haleb* adlı şehir tarihi eserlerine başvurulmuştur. Mevzu bahis eserlerin içerisinden seçilen örnek metinler, isnad ve metin yönünden analiz edilerek müteakip yüzyıllara nasıl iletildiği gösterilmeye çalışılmıştır. Ezdî'nin yazmış olduğu *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn* adlı eserin, ilgili kitaplara naklini konu edinen kısımda Meysun Zenun el-'Abâycî'nın "Sübülü İntikâl Mâdde Tabakât Muhaddisî Ehle'l-Mevsıl li-Ebî Zekeriyyâ el-Ezdî ile'l-Müerrihîne'l-Lâhikîn" adlı makalesinden sıkça istifade edilmiştir. Ayrıca *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn*'in isminin farklı versiyonlarını göstermek ve Musul şehri özelinde yazılmış ilk tabakât eseri olup olmadığını tartışmak için İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Lisânü'l-Mîzân*, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* ve *Tehzîbü't-Tehzîb*'i, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *Üsdü'l-gâbe*'si ve Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*'ı kaynak olarak kullanılmıştır. *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn*'in Musul özelinde yazılmış ilk tabakât eseri olup olmadığının incelendiği yerde Robinson'un "Al-Muʿāfā b. ʿImrān and the Beginnings of the Tabaqāt Literature" adlı makalesinden de yararlanılmıştır. İlgili bölümde, Fuat Sezgin'nin *GAS*'ta ve I. Hafsî'nin "Recherches sur le genre Tabaqat dans la litterature arabe" makalesinde öne sürdükleri iddianın aksine Robinson'ın görüşüne katıldık ve Musul şehrinin ilk tabakât kitabının Ezdî'nin *Tabakâti'l-Muhaddisîn* adlı eseri olduğunu kanıtlarıyla birlikte tespit etmeye çalıştık.

Târîhu'l-Mevsıl'in kaynaklarının incelendiği bölümde Ezdî'nin, geçmiş ve muasır kaynaklardan nasıl yararlandığını detaylı olarak göstermek için Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854-55) *Târîh*'i ile Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserlerinden sıkça yararlanılmıştır. Mevzu bahis eserlerden seçilen örnek metinler, *Târîhu'l-Mevsıl* ile kaynak, muhteva ve yöntem çerçevesinde mukayese edilip benzerlik ve farklılıkları ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken Chase Robinson'un "A Local Historian's Debt to al-Tabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil" adlı makelesi, Tobias Andersson'un *Early Sunnī Historiography A Study of the Tārīkh of Khalīfa b. Khayyāt* adlı kitabı ve *Târîhu'l-Mevsıl*'in muhakkiki Ali Habîbe'nin mukaddimesinden yararlanılmıştır. Robinson; *Târîhu'l-Mevsıl* ile

Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk'un benzer yazım metotlarına sahip iki eser olduğunu ve Ezdî'nin eserindeki rivayetlerin düzenlenişinin, Taberî'yi yakından takip ettiğini iddia etmiştir. Bizler de *Târîhu'l-Mevsıl*'in kaynaklarını incelediğimiz bu bölümde Robinson'un görüşlerinden sıklıkla yararlandık ve Ezdî'nin, *Târîhu'l-Mevsıl*'de Taberî'nin ismini doğrudan kaynak olarak kullanmasına ek olarak ismine atıfta bulunmadan da ondan yararlanmış olduğunu kanıtlarıyla ortaya koymaya çalıştık. Andersson'un *Early Sunnī Historiography A Study of the Tārīkh of Khalīfa b. Khayyāt* adlı kitabı ise Halîfe b. Hayyât'ın *Târîh*'ini incelemek için kaleme alınmıştır. Andersson eserinde, Ezdî'nin Halîfe'den doğrudan ya da dolaylı olarak yararlandığını bildirmiştir. Bizler de Ezdî ile Halîfe b. Hayyât'ın *Târîh*'i arasındaki kaynaklık ilişkisini göstermek için Andersson'un kitabından yararlandık.

Târîhu'l-Mevsıl'in sonraki yüzyıllara iletilmesi bağlamında ve şehrin yerel tarih çalışmaları için ana kaynak olduğunun gösterilmeye çalışıldığı kısımda umumî tarih eserleri arasında önemli bir yere sahip olan İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fî't-târîh* adlı eserine müracaat edilmiştir. Burada iki kitaptan seçilen örnek metinler, içerik ve metot bakımından birbirleriyle kıyaslandıktan sonra kaynaklık ilişkisi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Musul'daki valilik müessesesi ve Musul valilerinin kimler olduğunu, şehrin gelişimi için gerçekleştirmiş oldukları siyasî, askerî, içtimaî ve iktisadî icraatları konusunda Paul G. Forand'ın "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Almawsil" ve Gernot Rotter'ın "The Umayyad Fulūs of Mosul" adlı makalelerinden sıklıkla yararlanılmıştır. Forand, ilgili makalesinde, el yazmasının kapsadığı dönemdeki (101-224/719-838) Musul valilerinin isimlerine, görevde bulundukları tarihleri doğrulamaya, mümkünse geçmişlerini ve kariyerlerini özetlemeye, Musul'un tarihsel gelişimine yaptıkları önemli katkıları belirtmeye, valilikleri sırasındaki önemli siyasi gelişmelere işaret etmeye çalışmaktadır. Araştırmamızda Forand'ın bu konulardaki yorumlarına sıklıkla değinilmiş ve konumuzla ilişkisi bağlamında değerlendirmeler yapılmıştır. Değerlendirmeler esnasında Forand'ın ileri sürdüğü tezlere katılmadığımız hususlar da olmuştur. Bunlardan en önemlisi Taberî'nin *Târîhu'l-Mevsıl*'e kaynaklık edip etmediği konusudur. Gernot Rotter ise ilgili makalesinde Musul'da keşfedilen Emevî

fülûslarını incelemiş ve bu fülûslar ile *Târîhu'l-Mevsıl*'i karşılaştırıp Musul valilerini tespit etmiştir. Rotter'dan özellikle *Târîhu'l-Mevsıl*'de isimleri zikredilen Musul valilerinin kimler olduğu, hangi halife döneminde görevlendirildikleri ve Musul darphânesiyle olan ilişkileri değerlendirilirken yararlanılmıştır.

Târîhu'l-Mevsıl adlı esere dayanarak Emevî ve Abbâsî dönemlerinde Musul taşra teşkilâtında merkezî yönetim unsurları arasında yer alan kadılık müessesesini incelediğimiz bölüm için Hannah-Lena Hagemann'ın "Muslim Elites in the Early Islâmic Jazīra: The Qādīs of Harrān, al-Raqqa, and al-Mawsil" ve Ahmed İsmâil Abdullah'ın "Nübze an Terâcimi Kudâti'l-Mevsıl ve Atrâfuhâ fî Asri'l-Abbâsî" adlı makaleleri önemlidir. Ahmed İsmâil Abdullah, Musul şehrine atanan kadıların kimler olduğunu, hayatlarını ve Musul'daki kâdılkudât makamını ele alırken Hagemann ise ilgili makalesinde Emevîler ile erken Abbâsîler döneminde el-Cezîre eyaletindeki bölgesel iktidar ağlarını incelemekte ve imparatorluk ile taşra otoritesinin kesiştiği bir nokta olarak kadılık makamına Harrân, Rakka ve Musul şehirleri özelinde odaklanmaktadır. Çalışmamızda Hegemann'ın yorumlarından yararlanırken geliştirmiş olduğu tezleri değerlendirmeyi ve eleştirmeyi göz ardı etmedik. Nitekim Hagemann'ın öne sürdüğü Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî'nin (ö. 135/753) Musul'a atanan ilk şehir kadısı olduğu görüşüne katılmadık ve itirazımızı kanıtlarıyla birlikte ortaya koyduk.

Tüm bunlara ek olarak *Târîhu'l-Mevsıl*'in yazma nüshasındaki yanlışlıkların Halîfe b. Hayyât'ın *Târîh*'i ışığında değerlendirildiği Meysun Zenun el-'Abâycî'nın "et-Tashîf ve't-Tahrîf fî Kitâbi Târîhi'l-Mevsıl li-ebî Zekeriya el-Ezdî (Rivâyât Halîfe b. Hayyât Numûzecen)" adlı makalesinden, Hâşim Yahyâ el-Malâh'ın erken İslâmî dönemde Musul'daki yönetimin İslâmî ideallerini incelediği "el-Mükîmü ve Meselü'l-İslâmiyye fî İdâreti'l-Mevsıl fî Asri Sadri'l-İslâm" adlı makalesinden ve Hugh Kennedy'nin erken Abbâsî hilâfetinde merkezî hükümet ve eyalet seçkinlerini incelediği "Central Government and Provincial Élites in the Early 'Abbāsid caliphate" adlı makalelerden istifade edilmiştir.

Son olarak Türkçe literatürde ise Abdülkerim Özaydın'ın Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde yazmış olduğu "Ezdî, Yezîd b. Muhammed" maddesi, Ramazan Şeşen'in *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* adlı

eserindeki kısa anlatısı ve *Siyer Araştırmaları Dergisi*'nin onuncu sayısında yayınlanan "Abbâsîler Devrinde Siyasi Bir Muhalif: Ezdî ve *Târîhu'l-Mevsıl*'i" isimli çalışmamızdan da yararlanılmıştır. Özaydın'ın yazmış olduğu ilgili madde Ezdî'nin hayatına, öğrencilerine, hocalarına ve eserlerine kısaca değinmiştir. Şeşen de Ezdî ve eseri *Târîhu'l-Mevsıl*'den 8 satırlık kısa bir paragraf içerisinde oldukça sınırlı bilgiler naklederek bahsetmiştir. Yayınlamış olduğumuz makaleye gelince, Ezdî'nin hayatını ve eserini genel hatlarıyla, ayrıntıya girmeyecek biçimde değerlendirmiştir. Tezimizde ise konu çerçevesi genişletilmiş olup eseri daha detaylı bir biçimde ele alacağız. Bunun yanında daha önce hiç çalışılmamış bir konu olan; Musul şehrinin, Emevî ve Abbâsî idaresi tarafından 101-224 (719-838) yılları arasında nasıl yönetildiğini *Târîhu'l-Mevsıl* adlı esere dayanarak inceleyeceğiz.

BİRİNCİ BÖLÜM: EZDÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1. Ezdî'nin Hayatı

Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed b. Îyas el-Mevsılî el-Ezdî, Abbâsîler döneminde yaşamış olan muhaddis ve tarihçidir. *Târîhu'l-Mevsıl*, *el-Kabâ'il ve'l-Hıtat* ve *Kitâbü Tabakâti ehli'l-Muhaddisîn* adlı eserlerin müellifidir. Künyesi İbn Zekra (Zekve, Zükra) olup,[1] Kahtânîler'in Benî Ezd koluna mensuptur.[2] Musul şehrinde dünyaya gelen Ezdî, döneminin önde gelen simalarından birisi olmasına rağmen tabakât ve terâcim eserlerinde kendisinden çok az bahsedilmiştir. Nitekim ana kaynaklarda doğumu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen Ramazan Şeşen ile Ali Habîbe, Ezdî'nin doğum tarihi olarak Mütevekkil-Alellâh'ın (233-247/847-861) 247 (861) senesinde Türk komutanları tarafından öldürüldüğü günleri,[3] Muhammed Nazâr ed-Dabbâg ise 250 (864) senesini işaret etmektedir.[4] İleri sürülen tarihler ne olursa olsun gerek Habîbe ile Şeşen gerekse de Dabbâg; görüşlerini herhangi bir delile dayandırarak ileri sürmemiştir. Bu nedenle de Ezdî'nin doğum tarihine dair öne sürülen iddialar varsayımdan öteye geçememektedir. Ana kaynaklarda Ezdî'nin vefatıyla da alakalı detaylı bilgilere sahip değiliz. Nitekim hangi şehirde, kaç yaşında ve nasıl vefat ettiği gibi ayrıntıları bilememekteyiz. Bildiğimiz tek husus 334 (945) senesinde vefat ettiğidir.[5]

---

[1] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, thk. Kemal Hasan Mer'î (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1465/2005), 1:13; İbn Cümey' es-Saydâvî, *Kitâbu Mu'cemü'ş-şüyûh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle-Dârü'l-İmân, 1985), 379; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk: Muhammed Ömer Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 15:386-387; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, 2009), 3:894; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 366-367; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn* (Beyrut: Müessesetü'l-Târîhi'l-Arabî), 2:536.

[2] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 6:469; Ali Habîbe, "Mukaddime", *Târîhu'l-Mevsıl*, thk. Ali Habîbe (Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsil'l-Arabî, 1387/1967), 14; Hüseyin Algül, "Ezd (Benî Ezd)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12:47; Muhammed Nazâr ed-Dabbâg, "Ebû Zekeriyyâ el-Ezdî fî'l-Bahsi'l-Târîhi'l-Muâsır", *Lark li'l-Felsefeti ve'l-Lisâniyyâti ve'l-Ûlumi'l-İctimâiyye* 29/2 (2018): 94.

[3] Habîbe, "Mukaddime", 15; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İSAR, 1998), 63.

[4] ed-Dabbâg, "Ebû Zekeriyyâ el-Ezdî fî'l-Bahsi'l-Târîhi'l-Muâsır", 94.

[5] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15:386-387; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3:894; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 366-367; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2:536; Carl Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur Erster Supplementband* (Leiden: E. J. Brill, 1937), 1:210; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn* (Dımeşk: Matbaatü't-Terkiyye, 2018), 13:238; Fuat Sezgin, *Geschichte Des Arabischen Schrifttums* (Leiden: E. J. Brill, 1967), 1:348, 350; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 63.

Abbâsî Devleti'nin Musul vilâyetinde yaşayan Ezdî'nin hayatını incelerken yaşadığı dönemi ve şehri anlamak da faydalı olacaktır. İslâm fetihlerinin ardından Musul şehrinin tarihiyle ilgilenen en eski Musul tarihçilerinden biri olan Ezdî, siyasî açıdan Abbâsîler döneminin en zorlu ve en karışık yıllarında yaşamıştır. Zira Sâmerrâ döneminden (221-279/836-892) itibaren Abbâsî Devleti'nin merkezî otoritesi zayıflamış ve ülkeye siyasî istikrarsızlık hâkim olmuştur. Halifeler, yönetimdeki idarî kadroların ve askerî sınıfların tahakkümü altına girmiştir. Abbâsî valisi olarak tayin edilen pek çok yerel idareci, kendilerine taşra ordusu kurmuş, topladıkları vergileri merkeze göndermemiş ve hilafet merkezinden bağımsız hareket etmişlerdir. Abbâsî merkezî yönetiminin vilâyetlere hâkim olamaması sonucunda Hâricî, Karmatî ve Zencî isyanları gibi ayaklanmalar vuku bulmuştur.[6] Abbâsî hilâfeti, Karmatî ve Zencî isyanıyla uğraşırken el-Cezîre'nin önemli vilâyetlerinden biri olan Musul'da ise 252 (866) senesinde Müsâvir b. Abdülhamîd b. Müsâvir eş-Şâri el-Mevsılî (ö. 263/ 877) Aşağı Zap suyunun yakınındaki Bevâzîc bölgesinde isyan etmiştir.[7] 259 (873) senesinde halka kötü muamelesiyle tanınan Ezgü Tekin'in valiliği esnasında ve sonrasında siyasî istikrarsızlık yaşanmıştır.[8] 267

[6] Dönem hakkında detaylı bilgiler için bkz. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Ebû Süheyb (Amman, Riyad: Beytü'l-Efkâri'l-Devliyye), 1830-2163; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6:25-507, 7:3-498, 8:3-508, 9:3-482; Ph. K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 629-667; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 31-48; Nahide Bozkurt, *Abbâsîler* (Ankara: İSAM Yayınları, 2021), 83-119; Mehâ Saîd Hamîd, "Sûratu Benî Ümeyye 'inde'l-Ezdî fî Kitâbihi *Târîhi'l-Mevsıl* (101-132 /720-749) Dirâse Siyâsiyye", *Dirâsât Mevsıliyye* 49 (2018):47.

[7] Ezdî doğduktan kısa bir süre sonra 252 (867) senesinde Müsâvir b. Abdülhamid b. Müsâvir eş-Şâri el-Mevsılî, Aşağı Zap suyunun yakınındaki Bevâzîc bölgesinde isyan etmiştir. İsyanın nedeni ise dönemin Musul sâhibü'ş-şurta'sı olan Hüseyin b. Bekîr'in, Müsâvir'in hapisteki oğlu Hevsere'yi geceleri Dicle nehrine götürüp orada tecavüz etmesidir. Olaydan haberi olan Müsâvir, yanındaki Arap ve Kürt kabilelerin desteğiyle isyan etmiştir. Hasan b. Eyyûb, Musul halkının katılımıyla oluşturduğu ordusunu Müsâvir'in üzerine göndermiş fakat başarılı olamamıştır. Müsâvir'in hareketi başarıyla sonuçlanmış ve Musul şehrine girmeden oğlunu hapishaneden çıkarmıştır. Musul şehri hiçbir mukavemet göstermeksizin 255 (870) senesinde Müsâvir'e teslim olmuştur. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6:186-187, 205; İbn Haldûn, *Târîhu ibn Haldûn: Kitâbü'l-iber ve Dîvânü'l-Mübtede ve'l-haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men 'Âsarahum min zevî's-Sultâni'l-Ekber*, thk. Ebû Süheyb (Amman, Riyad: Beytü'l-Efkâri'l-Devliyye), 762; Süleyman Sâiğ, *Târîhu'l-Mevsıl* (Mısır: el-Matbaa'tü's-Selefiyye, 1923), 1:79-80.

[8] Halife Mu'temid Alellâh (257-279/870-892), 259 (873) senesinde Musul valisi olarak Asâ Tekîn'i vazifelendirmiştir. Asâ Tekîn, aynı yıl içerisinde görevini oğlu Ezgü Tekîn'e devretmiştir. Ezgü Tekîn, göreve başladıktan sonra Musul şehrinin eşrafını kendi safına çekmek için çadırında eğlenceler tertip etmiştir. Ancak bu eğlenceler esnasında aşırıya kaçılmış ve halk, uygunsuz görüntülerden rahatsız olmuştur. Halka kötü muamelesiyle ve adaletsizliğiyle tanınan Ezgü Tekîn, ilgili senede hava şartlarının tarım gelirlerini olumsuz etkilenmesini bahane edip Musul ahalisinden vergiler talep etmiştir. Yapılan muamelelerden hoşnut olmayan Musul halkı birlik olmuş ve mescitte toplanıp yönetime başkaldırmışlardır. Ezgü Tekîn ve maiyyetindeki askerler, bu ayaklanmayı bastırmaya çalışsalar da başarılı olamamışlar ve sonucunda şehirden kovulmuştur. Ezgü Tekîn'in şehirden kovulup Abbâsî başşehri Sâmerrâ'ya gidişinin ardından Musul halkı kendi iradesiyle Yahyâ

(881) senesinde Hârun b. Abdullah el-Hâricî el-Becelî eş-Şârî Hâricî grupların liderliğini aldıktan sonra Musul şehrinin öşür, zekat ve haraç vergilerini toplamıştır.[9] Abdullah b. Hamdân (ö. 320/932) Hezbâniye Kürtlerinin Zap suyunu geçerek Ninova'yı yağmalaması üzerine onlarla savaşmak için ordu kurmuş ve 294 (910) senesinde Şehr-i Zor'a kadar ilerlemiştir.[10] 307 (920) senesinde gıda satıcıları ile ayakkabı satıcıları arasında çatışma gerçekleşmiş ve Musul şehri harap olmuştur.[11] Karmatî ve Hâricî isyanlarını bastıran büyük komutan Mûnis el-Muzaffer 321 (933) senesinde ordusuyla birlikte Musul şehrini kuşatmıştır.[12] Nâsirüddevle (ö. 358/969) 323 (935) senesinde amcası Alâeddin b. Hamdân'ı Musul şehrinde öldürmüş ve bunun üzerine Halife er-Râzî-Billâh (323-329/934-940), veziri İbn Mukle'yi Musul'a hâkim olması için göndermiştir.[13] Görüleceği üzere Ezdî, Abbâsî

---

b. Süleyman'ı vali olarak seçmiştir. Yahyâ b. Süleyman'ın valiliği devam ederken olaydan bir yıl sonra Asâ Tekîn, oğlunun yerine Musul valisi olarak Heysem b. Abdullah b. el-Ma'mer et-Tağlibî'yi tayin etmiştir. Heysem, askerleriyle birlikte Musul şehrine doğru yola koyulmuş ancak Musul halkının mukavemetiyle karşılaşmıştır. Mukavemet sonucunda Musul halkı ile Heysem'in ordusu, Musul surlarının ötesinde karşı karşıya gelmiş ve sonucunda Heysem mağlup olmuştur. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6:247; İbn Haldûn, *Târîhu ibn Haldûn,* 772; Sâiğ, *Târîhu'l-Mevsıl*, 1:81-82.

[9] 267 (881) senesinde Musul şehrinin Vâsıt köyünde iki Hâricî liderin anlaşmazlığa düşmesi nedeniyle çatışmalar gerçekleşmiş ve şehrin pek çok bölgesi etkilenmiştir. Birinci grup Hârûn b. Abdullah el-Hâricî el-Becelî eş-Şârî etrafında, ikinci grup ise Muhammed b. Hurzâd'ın etrafında toplanmıştır. Bu kavganın nedeni ise Müsâvir'in ölümünden sonra Hâricî grupları arasındaki liderlik mücadelesidir. Musul'un önde gelen elitlerinin de karıştığı bu çatışmalarda yüzlerce kişi ölmüştür. İbn Hurzâd'ın Celali Kürtleri tarafından öldürülmesiyle mücadeleyi kazanan Hârûn, Hâricî grupların liderliğini aldıktan sonra Musul şehrinin öşür, zekat ve haraç vergilerini toplamıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6:306; İbn Haldûn, *Târîhu ibn Haldûn,* 783; Sâiğ, *Târîhu'l-Mevsıl*, 1:84.

[10] 292-3 (905-6) senesinde Halife Muktefî Billâh (290-296/902-908), Musul'da Kürt ve Hâricî isyanlarını bastırmak için Benî Tağlib kabilesinden Ebü'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân b. Hamdûn et-Tağlibî'yi Musul valisi olarak atamıştır. Abdullah, Hamdân b. Hamdûn'un büyük oğlu olup Hamdânî emirliği dönemini başlatan büyük komutandır. Abdullah b. Hamdân, Hezbâniye Kürtlerinin Zap suyunu geçerek Ninova'yı yağmaları üzerine onlarla savaşmak için ordu kurmuş ve 294 (907) senesinde şehr-i Zor'a ilerlemiştir. Burada Musul ordusu, es-Selak dağının bir geçidinde saklanan Kürtlerle çatışmış ve ağır zayiatlar veren Hezbâniye Kürtleri, Kandil dağına sığınmışlardır. Kandil dağına özel kuvvetleriyle birlikte gelen Abdullah b. Hamdân, bir grup Kürdü öldürdükten sonra Musul'a geri dönmüştür. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6:426-427; İbn Haldûn, *Târîhu ibn Haldûn,* 798; Sâiğ, *Târîhu'l-Mevsıl*, 1:96-97.

[11] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6:506.

[12] Karmatî ve Hâricî isyanlarını bastıran, bir dönem Abbâsî Devleti'nde sâhibü'ş-şurtati'l-asker görevini üstlenen önemli komutanlardan Mûnis el-Muzaffer, 320 (932) senesinde ordusuyla birlikte Musul şehrini kuşatmıştır. Vezir Hüzeyin b. Kâsım'ın emriyle Hamdân'ın oğulları Saîd ve Dâvûd ile yeğeni Nâsirüddevle el-Hasan b. Abdullah b. Hamdân, Mûnis'i engellemeye çalışsalar da başarısız olmuşlar ve şehrin yönetimi Mûnis'in eline geçmiştir. Nâsirüddevle b. Hamdân, çok geçmeden Mûnis'e biat etmiş ve Mûnis, Musul'da 9 ay kaldıktan sonra taraftarlarıyla birlikte Bağdat'a yürümüştür. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 7:72-73; İbn Haldûn, *Târîhu ibn Haldûn,* 817-818; Sâiğ, *Târîhu'l-Mevsıl*, 1:100-102; İsmail Yiğit, "Mûnis el-Muzaffer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020): 31:148.

[13] Nâsirüddevle'nin 323 (935) senesinde amcası Alâeddin b. Hamdân'ı Musul şehrinde öldürmesi haberini duyan Halife er-Râzî-Billâh (323-329/934-940), veziri İbn Mukle'yi Musul'a hâkim olması için göndermiştir. Ordusuyla hazırlıklarını kısa bir sürede tamamlayan İbn Mukle, Musul'a hareket etmiştir. İbn Mukle'nin şehre yaklaştığı haberini alan Nâsirüddevle, şehirden kaçmış ve güvenli

Devleti'nin merkezî otoritesinin zayıfladığı, yönetimdeki usulsüzlük ve yozlaşmışlığın arttığı, vuku bulan isyanların neticesinde Musul halkının zorlandığı bir dönemde yaşamıştır.

Tüm bu olumsuzlukların yanında Hamdânîlerin (293-380/905-990) şehrin kontrolünü ele almasıyla birlikte Musul'un siyasî, içtimaî, iktisadî ve kültürel olarak nispeten istikrara kavuştuğunu söyleyebiliriz. Nitekim İbn Havkal (ö. 4./10. yüzyıl), Hamdânîlerin Musul'a hâkim olmasıyla birlikte şehirde ağaçların dikildiğini, meyvelerin bereketlendiğini, mahallelerin, hamamların, meydanların, bina ve yapıların inşa edildiğini bildirerek bu duruma işaret etmiştir.[14] Kültür ve medeniyet alanında yapılanlara gelince, Hamdânîlerin ulema sınıfını himaye etmesi sonucu edebiyat başta olmak üzere geleneksel ilimler büyük bir gelişme göstermiştir. Ezdî de böyle bir ortamda yetişmiş ve eserler yazmıştır.[15]

Ezdî, önemli âlimlerin ders halkalarına katılmış ve onlardan pek çok rivayeti eserlerinde nakletmiştir. Musul şehrinin ilmî gelişimine katkıda bulunan hocalarının izinden giden Ezdî, kurmuş olduğu ilim halkalarında pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Gelişimine yardımcı olduğu öğrencileri, Ezdî'nin vefatını müteakip kendisinden hadisler nakletmiş ve sınırlı da olsa Ezdî'nin rivayetlerinin sonraki asırlara nakledilmesini sağlamışlardır. Ders halkasına katıldığı ve onlardan rivayetlerde bulunduğu hocaları şunlardır; Hasan b. Saîd b. Mihrân (ö. 3/9. asır), Muhammed b. Ahmed b. Ebü'l-Müsennâ el-Mevsılî (ö. 277/890), Ebû Ya'kûb İshâk b. el-Hasan b. Meymûne el-Harbî (ö. 284), Ali b. Hasan el-Kattân (ö. ?), Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah b. Süleyman el-Hadramî (ö. 297/909-10), Muhammed b. Abdullah Mutayyen (ö. 297/909) ve Ubeydullah b. Gannâm (ö. 297/909). Öğrencileri ise; Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Gassânî es-Saydâvî (ö.

---

bulduğu dağlara sığınmıştır. İbn Mukle, Musul'da devlet müesses nizamı tekrardan tesis etmiş, halktan vergi toplamış ve bayındırlık faaliyetleriyle şehri imar etmeye başlamıştır. Bu durum uzun sürmemiş ve Bağdat'ta oluşabilecek isyanlardan endişe ettiği için ordusuyla tekrardan Bağdat'a gitmiştir. Musul'u terk etmesine müteakip Nâsirüddevle yeniden Musul'a yönelmiş ve şehre hâkim olmuştur. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 7:114-115; İbn Haldûn, *Târîhu ibn Haldûn,* 823; Sâiğ, *Târîhu'l-Mevsıl*, 1:104.

[14] İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, Ebu'l-Kâsım en-Nasîbî (Beyrut: Darü Mektebeti'l-Hayat), 194-195.

[15] Hamîd, "Sûratu Benî Ümeyye 'inde'l-Ezdî fî Kitâbihi *Târîhi'l-Mevsıl* (101-132 /720-749) Dirâse Siyâsiyye", 48.

402/1012), Ebû Ca‘fer Muzaffer b. Muhammed et-Tûsî (ö. 383/993), Nasr b. Ebî Nasr el-Attâr (ö. ?) ve Ebü’l-Hasan b. Câmi‘’dir (ö. ?).[16]

Ezdî’nin Hz. Peygamber’e dayandırarak naklettiği bir hadisi, öğrencisi İbn Cümey‘ el-Gassânî’nin *Kitabü Mu‘cemü’ş-şüyûh* adlı eseri vasıtasıyla sonraki yüzyıllara nakledilmiştir. İlgili hadis, Muhammed b. Abdullah el-Hadramî (ö. 297/909), Ahmed b. Esed el-Becelî (ö. 221/835), el-Muhâribî (ö. 195/810), İsmâil b. Müslim (ö. 160/776), Atâ (ö. 114/732) ve Câbir (ö. 78/697) üzerinden Hz. Peygamber’e dayandırılmıştır. Hadisin senedine baktığımızda Hz. Peygamber’den Gassânî’ye kadarki tüm râviler, rivayeti hocasından semâ yoluyla tahammül etmiştir. Hadis şu şekildedir; Bize Yezîd b. Muhammed el-Ezdî (İbn Zekrâ olarak da bilinir) tahdis edip dedi ki: Bize Muhammed b. Abdullah el-Hadramî tahdis edip dedi ki: Bize Ahmed b. Esed el-Becelî tahdis edip dedi ki: Bize el-Muhâribî tahdis edip; o da İsmâil b. Müslim’den, İsmâil de Atâ’dan; Atâ da Câbir’den dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) buyurdu ki: “*Kim ki gıyabında kardeşine yardım ederse Allah da ona dünyada ve ahirette yardım eder.*”[17]

Musul şehrinin zorlu günlerine tanıklık eden Ezdî, bir dönem şer‘î ve idarî yargıdan sorumlu olan kadılık makamına atanmıştır.[18] Ne zaman atandığı ve hangi seneler arasında Musul kadısı olduğuna dair elimizde herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ancak şehirde idarî asayişi tekrardan sağlayan, devlet müesses nizamı tekrardan tesis eden Hamdânîler döneminde (293-380/905-990) kadı olarak atanmış olması muhtemeldir. Ezdî’nin Musul kadısı olmasından dolayı kendisinden önce görev yapmış kadıların sicillerine ve vesikalarına doğrudan erişim olanağı

---

[16] Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 15:386-387; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 3:894; Süyûtî, *Tabakâtü’l-huffâz*, 366-367.

[17] İbn Cümey‘ es-Saydâvî, *Kitabu Mu‘cemü’ş-şüyûh*, 379. Hadisin Arapça metni şu şekildedir: حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْأَزْدِيُّ وَيَعْرِفُ بِابْنِ زَكْرَةَ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْحَضْرَمِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ أَسَدٍ الْبَجَلِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْمُحَارِبِيُّ، عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ مُسْلِمٍ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنْ جَابِرٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: **(مَن نصر أخاه بالغيب نصره الله عز و جل في الدنيا و الاخرة)**

Aynı hadis Zehebî’nin *Tezkiretü’l-huffâz*’ında 3:894’te nakledilmiştir. İlgili hadis şu şekildedir:
Bize Ömer b. Kavvâs haber verip dedi ki: Bize İbn Herestânî haber verip dedi ki: Bize Cemâl el-İslâm haber verip dedi ki: Bize el-Hüseyin b. Tullâb haber verip dedi ki: Muhammed b. Ahmed el-Gassânî haber verip dedi ki: Bize Yezîd b. Muhammed el-Ezdî haber verip dedi ki: Bize Muhammed b. Abdillâh el-Hadramî haber verip dedi ki: Bize Ahmed b. Esed el-Becelî haber verip dedi ki: Bize el-Muhâribî haber verip; o da İsmâil b. Müslim’den, İsmâil de Atâ’dan; Atâ da Câbir’den dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) buyurdu ki: “*Kim ki gıyabında kardeşine yardım ederse Allah da ona dünyada ve ahirette yardım eder.”*

[18] İbn Cümey‘ es-Saydâvî, *Kitabu Mu‘cemü’ş-şüyûh*, 379; Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 15:386-387; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 3:894; Süyûtî, *Tabakâtü’l-huffâz*, 366-367.

bulmuştur. Nitekim Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl* adlı eserinde Hâris b. Cârûd (ö. 160/766) gibi kadıların evrak arşivlerine ulaştığını ve bu vesikaları kaynak olarak kullandığını bildirmektedir.[19]

Kaynaklarda kadı, imam, hâfız ve fakîh olarak nitelendirilen Ezdî, döneminin önde gelen muhaddislerinden biri olmasına karşılık tabakât ve terâcim eserlerinde kendisinden çok az bahsedilmiştir. Yaşam öyküsü, hayatındaki önemli olaylar, eğitimi, çocukları ve vazifelendirildiği görevler detaylıca bilinmemektedir. Ezdî'nin isminin yaygınlaşamamasının pek çok nedeni olabilir. *Târîhu'l-Mevsıl*'in nâşiri Ali Habîbe, ilk olarak Ezdî'nin Abbâsî hânedanını ve onun valilerini açık bir şekilde eleştirmesinden dolayı isminin kasten unutturulmuş olabileceğinden bahseder.[20] Siyasi duruşuyla muhalif bir kimlikle ön plana çıkan Ezdî, eserinin pek çok yerinde Abbâsîlerin iktidara gelirken uygulamış olduğu baskı ve şiddeti gözler önüne sermiştir. Öyle ki Ezdî; Abbâsî ihtilâlinin hemen sonrasında pek çok Musullunun iktidar tarafından katledildiğinden, ekonomik şartların giderek ağırlaştığından, köy ve şehir merkezinin harap olduğundan bahseder.[21] Ezdî, sonraki senelerde baskıcı iktidarın devam ettiğini özellikle vurgular ve Musul halkının, Abbâsîlerin uygulamalarından duyduğu rahatsızlığı her fırsatta dile getirir. Habîbe'nin öne sürdüğü bir diğer iddia öğrencilerinin, Ezdî'nin ismini sonraki asırlara iletmedeki başarısızlıklarıdır. Zira Ezdî'nin öğrencileri, hocalarının çalışmalarını aşan önemli telif eserler yazamamışlar ve hocalarının eserlerinin bilinmesinde etkin rol oynayamamışlardır. Neticede Ezdî'nin hayatı, eserleri ve İslâm ilim dünyasındaki konumu gereği kadar teveccüh görmemiştir.[22] Bu görüşe kısmen katılabiliriz. Zira Ezdî'nin öğrencileri, her ne kadar Ezdî'den aldıkları rivayetleri sonraki yüzyıllara nakletmeye çalışmış olsalar da Ezdî'nin çalışmalarının üzerine yeterli nitelikte eserler yazamamışlardır.

[19] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* thk. Ali Habîbe (Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsil'l-Arabî, 1387/1967), 199, 214.
[20] Habîbe, "Mukaddime", 16.
[21] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 145-154.
[22] Habîbe, "Mukaddime", 14.

2. Ezdî'nin Eserleri

2.1. *Târîhu'l-Mevsıl*

Târîhu'l-Mevsıl, Yezîd b. Muhammed el-Ezdî tarafından kaleme alınan ve İslâm fetihlerinin ardından Musul şehrinin tarihini konu edinen eserlerden günümüze ulaşan en erken tarihlisidir. Eser, 3 cilt halinde yazılmış olup birinci ve üçüncü ciltleri kayıptır. Bu nedenle eserin yazılış tarihini kesin olarak bilememekteyiz. Ancak İmâmiyye Şîası'na mensup tarih ve biyografi âlimi Ahmed b. Ali en-Necâşî'nin (ö. 450/1058) *Ricâl* adlı eserindeki bir rivayet, *Târîhu'l-Mevsıl*'in yazım tarihi konusunda bizlere fikir verebilir. Bu rivayette Ali b. Muhammed el-Adevî eş-Şimşâtî'nin (ö. 394/1004'ten sonra), Taberî'nin *Târîh* eserine muhtasar yazdığı ve isnadlar ile tekrarların hazf edildiği ifade edilmiştir. Ardından da söze Selâme el-Mevsılî girmiş ve hocası Ali b. Muhammed el-Adevî eş-Şimşâtî'nin, Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed'e ait *Târîhu'l-Mevsıl* adlı eseri tamamladığını vurgulamıştır. Ardından Selâme, *Târîhu'l-Mevsıl*'in 322 (934) senesine kadar yazıldığını ve hocasının da 322 (934) yılından başlayarak kendi dönemine kadar Ezdî'nin *Târîh*'inin devamını kaleme aldığını belirtmiştir.[23] İlgili bu tarihi destekleyecek bir kanıt da Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-zeheb* adlı eserinde mevcuttur. Mes'ûdî, eserinin girişinde Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl* adlı eserinden kaynak olarak haberdar olduğunu bildirir.[24] *Mürûcü'z-zeheb*'in yaklaşık 336 (948) senesinde tamamlandığı[25] ve Ezdî'nin 334 (946) yılında vefat ettiği düşünülünce, *Târîhu'l-Mevsıl*'in en geç 320'lerin veya 330'ların başında kaleme alınmış olma ihtimali yüksektir.[26]

Târîhu'l-Mevsıl'in ikinci cildi, 101 (719) ile 224 (838) yılları arasında Musul şehrinin topoğrafyası, tarihî coğrafyası, sosyo-kültürel vaziyeti ile şehrin kamusal merkezleri, sarayları, mescitleri, caddeleri, sokakları, mahalleleri, pazar yerleri ile şehirde meydana gelen toplumsal hareketleri, ekonomik buhranları ve Hâricî

---

[23] Ahmed b. Ali en-Necâşî, *Ricâl,* thk. Seyyid Musa eş-Şebîrî (Müessesetü'l-Neşri'l-İslâmî, 1418/1998), 264. Şimşâtî'nin esirinin adı *Tetimmetü Kitâbi'l-Mevsıl li-Ebî Zekeriyyâ*'dır. Mehmet Yavuz, "Şimşâtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39:165.

[24] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb,* 1:13.

[25] Tarif Khalidi, *Islamic Historiograph: The Histories of Mas'udi* (Albany: State University of New York Press, 1975), 15; Ahmad M. H. Shhoul, *al-Mas'udi and his World* (London: Ithaca, 1979), 68.

[26] Chase Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawṣil", *Journal of the American Oriental Society* 126/4 (2006): 524, 529.

ayaklanmaları kronolojik bağlamda ele almaktadır. Eserde bahsi geçen mahalle ve yapılar,[27] genellikle şehrin idaresinde önemli bir konuma sahip olan kimselerle ilişki kurularak anlatılmıştır. Örneğin el-Menkûşe, el-Kasrü'l-Müşrif, Hişâm, Mansûr ile el-Hareşî saraylarının;[28] Hâris b. Cârûd el-Atekî, Câbir b. Cebele, Abdullah b. Halîl, Muhammed b. Said b. Mâlik ile Süleymeoğulları, Mâlik b. Fehmoğulları, Maan b. Mâlikoğulları ve Haşşâşoğullarından bazı kimselerin sahip oldukları yapıların[29] tasviri kurgulanırken bu duruma dikkat edilmiştir. Harry Munt, seçkin kişilerle irtibatlı olarak kurgulanan bu anlatılar için; "*yapıların neye benzediğine dair basit açıklamalar sağlamaktan ziyade, genellikle seçkinler sınıfının sosyal statüsünü güçlendirmeye yardımcı oluyor*." demektedir.[30]

Târîhu'l-Mevsıl'in birinci ve üçüncü cildinin hangi konuları ihtiva ettiğini kesin olarak bilmiyoruz lakin ikinci cildi referans alıp birtakım yorumlarda bulunabiliriz. Yukarıdaki bilgilerden hareketle eserin birinci cildi 101 (719) tarihinden öncesini, üçüncü cildi ise 224 (838) senesinden sonrasını konu edinmiştir. Birinci cilt muhtemelen Musul şehrinin Rebî' b. Efkel el-Anzî (ö. 17/639) ya da Utbe b. Ferkad es-Sülemî (ö. 22/643 [?]) tarafından fethiyle başlamıştır. Nitekim İbn Hacer, Hz. Osman döneminde (23-35/644-656) Musul şehrine 4000 Arap'ın yerleştirildiğini haber verirken Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl*'ini kaynak olarak kullanmıştır.[31] Ayrıca Ezdî, ikinci ciltte Musul halkından toplanan vergilerle ilgili olarak "*bu kitabın birinci bölümünde zikrettik*" demektedir.[32] Fetih sonrası dönemin yanında İslâm öncesi Musul şehrinin tarihine dair de birtakım verilerin eserde toplanıp nakledilmiş olması muhtemeldir. Örneğin Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*'de Me'rib Seddi'nin yıkılmasının ardından Mâlik b. Fehm ve ailesinin Irak'a göçünü nakletmiş, sonra da Cüzeyme'yle alakalı olarak pek çok tarihî bilginin önceki cüzde anlatıldığını

[27] Yapıdan kastımız sahip olunan mülkler, saraylar, evler, mescitler ile oturulan mahalleler, caddeler ve sokaklardır.
[28] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 24-27, 194, 197, 258, 293.
[29] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 91-99, 113, 199, 312, 350.
[30] Harry Munt, "Local Historians and their Cities: the Urban Topography of al-Azdi's Mosul and al-Sahmi's Jurian", *The City in Arabic Literature*, ed. Nizar F. Hermes ve Gretchen Head (İskoçya: Edinburgh University Press, 2018, 2019), 29. Emevîler ile Abbâsîler dönemlerinde Musul'daki seçkin aileler ve kişiler için bkz. Chase F. Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conqust* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 63-165.
[31] İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe,* thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcût ve Ali Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 4:401; Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conqust*, 73.
[32] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 288.

vurgulamıştır.[33] Eserin üçüncü cildinin ise 224 (838) yılından başlayıp Ezdî'nin eserini tamamladığı zamana kadarki Musul tarihini ihtiva etmesi muhtemeldir. Zira Ezdî, ikinci ciltte Müstaîn fitnesini ve bu fitnede önemli roller üstlenen Yahyâ b. Süleyman b. Muâfâ'nın haberlerini ilgili senede yani 248-252 (862-866) yılları arasında anlatacağını haber vermektedir.[34] Bu açıdan bakıldığında Ezdî, üçüncü ciltte yaşamış olduğu dönemde vuku bulan olayları birincil ağızdan anlatmış ve Abbâsî hilâfetinin çöküşünü Musullu bir tarihçi olarak kayıt altına almıştır.

Târîhu'l-Mevsıl'de Musul'la alakalı rivayetlerin yanında genel İslâm tarihiyle ilgili pek çok rivayet bulunmaktadır. Nitekim bu minvalde eserde; Emevî ve Abbâsî halifelerinin icraatları, Bizans Devleti'yle Emevî ile Abbâsî devletleri arasındaki askerî, siyasî, iktisadî münasebetler, Abbâsî Devleti'nin askerî teşkilâtında Türk komutanların konumu, Suriye, el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan bölgelerindeki Hâricî ayaklanmaları ve ekonomik buhranlar anlatılmıştır. Ancak bu anlatım gelişi güzel bir şekilde olmayıp kimi umumî İslâm tarihi mâlûmatlarının; Musul vilâyeti ve el-Cezîre eyaletiyle ilişkili olacak şekilde anlatıldığını görmekteyiz.[35] Robinson'a göre Ezdî'nin bu usulü benimsemesinin temel nedeni, 293'ten (905) 380 (991) senesine kadar Musul şehrine egemen olan Benî Tağlib'e mensup Hamdânî emirlerinin; Musul şehrinin ilmî ve kültürel olarak ön plana çıkmasını hedeflemesidir. Bu doğrultuda ilim adamlarını himaye etmişler ve imparatorluk geleneği içerisinde Bağdat'ın yanında Musul şehrinin de merkez olması için büyük çaba sarf etmişlerdir. Musul deneyimini imparatorluk tarihine yerleştirmek için siyaseti anlatan bir tarih yazımı; Musul ilmini imparatorluk çapında bir ilim geleneğine bağlamak için de yerel âlimler üzerine bir ricâl çalışmasını Ezdî'yi destekleyerek gerçekleştirmeye çalışmışlardır.[36]

Târîhu'l-Mevsıl'in ikinci cildinin konu alt başlıkları ve kronolojik olarak muhtevası şu şekildedir; Yezîd b. Mühelleb'in (ö. 102/720) Ömer b. Abdülazîz'in

[33] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 98. Burada vurgulanması gereken bir husus ise Ezdî'nin konuyu gelecek zamanda anlatacağı izlenimi vermesidir. Ancak Habîbe'nin de 9. dipnotta vurguladığı üzere ilgili konunun bir önceki cüzde ele alınmış olması çok daha olasıdır.
[34] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 86.
[35] Habîbe, "Mukaddime", 18-19; Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography* (Leiden: E. J. Brill, 1968), 121; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 63; İbrahim Oğuzhan, "Abbâsîler Dönemi Siyasi Bir Muhalif: Ezdî ve Târîhu'l-Mevsıl'i", *Siyer Araştırmaları Dergisi* 10 (2021):183.
[36] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 529.

(99-101/717-720) hapishanesinden kaçışı, Ömer b. Abdülazîz'in vefatı, Yezîd b. Abdülmelik'in hilâfeti (102-106/720-724), Yezîd b. Mühelleb'in Emevîlere başkaldırışı, Halife Yezîd b. Abdülmelik'in ölümü, Hişâm'ın halifeliği (106-126/724-743), Hâlid el-Kuserî'nin Irak'a vali olarak tayin edilmesi, Abbâsî dâî ve nâkîplerinin faaliyetleri, Hür b. Yûsuf'un 113 (731) Musul vilâyetine vali olarak görevlendirilmesi, Alioğullarından Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) ayaklanması, Hişâm b. Abdülmelik'in vefatı (106-126/724-743), Velîd b. Yezîd'in halife olarak seçilmesi (126-127/743-744), Hâlid el-Kuserî'nin katledilmesi, Velîd b. Yezîd'in öldürülmesi, önce Yezîd b. Velîd'in (127/744) sonra da kardeşi İbrâhim b. Velîd'in hilâfeti (127/744), Mervân b. Muhammed'in (127-132/744-750) Süleyman b. Hişâm'la savaşı, Sâbit b. Na'îm el-Ezdî'nin isyanı, Hâricîlerden Dahhâk b. Kays ile Şeybân'ın isyanı, bazı Musullu aile ve şahsiyetlerin ensâbı, İmam İbrâhim'in Abbâsî ihtilâline hazırlanması, Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın Kufe'ye gelip kendisini halife ilân etmesi (132-136/750-754), Musul'un civarında meydana gelen Zap Suyu Muharebesi, Emevîlerin son halifesi Mervân'ın Mısır'a sığınması, Emevî ailesine mensup kimselerin öldürülüşü, Abbâsî iktidarının Musul şehrinde Emevî yanlısı olduğunu düşündüğü kimseleri katledişi ve şehrin çektiği sıkıntılar, Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbas'ın ölümü, ardından Ebû Ca'fer el-Mansûr'un halife olması (136-159/754-775), Alioğullarından en-Nefzü'z-Zekiyye'nin (ö. 145/762) Mansûr'un yönetimine isyan etmesi, Ebû Müslim el-Horasânî'nin katledilişi (ö. 137/755), Mansûr'un amcası Abdullah b. Ali'nin (ö. 147/764) isyanı, Mansûr'un vefatı, Mehdî'nin hilâfeti (159-169/775-785), Hassân b. Mücâlid el-Hâricî'nin isyanı, Mehdî'nin vefatı, el-Hâdî (169-170/785-786) ve Hârûnürreşîd'in hilâfeti (170-194/786-809), el-'Atâf el-Ezdî ve el-Velîd b. Tarîf eş-Şârî'nin Abbâsî iktidarına karşı ayaklanması, isyanları bastırmak için Hârûnürreşîd'in ordusuyla Musul şehrine gelişi, Bermekî ailesinin öldürülmesi, hapsedilmesi ve mallarına müsadere uygulanması, Hârûnürreşîd'in vefatı, Emîn'in halifeliği (194-198/809-813), İbrâhim b. Abbas'ın Musul'a vali olarak atanması, Hârûnürreşîd'in oğulları olan Emîn ile Me'mûn arasındaki savaş, Emîn'in vefatı, Me'mûn'un hilâfeti (198-218/813-833), Ebî Sürâye'nin ayaklanması, Alioğullarından Mûsâ Rızâ'nın (ö. 203/818) Halife Me'mûn tarafından veliaht olarak seçilmesi, Abbâsî ailesinin Halife Me'mûn'un bu kararına karşı olması, Musul şehrinde Ezd kabilesi ile Hamdânî ailesinin savaşı,

Me'mûn'un Bağdat'a seferi, Musul şehrinde malların ucuzladıktan sonra pahalılaşması, Abbâsîlerin Bâbek el-Hürremî (ö. 223/838) ile savaşması, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Halku'l-Kur'ân mevzusu, Mu'tasım'ın hilâfeti (218-228/833-842), Sâmerrâ şehrinin kuruluşu ve Mu'tasım'ın Rûmlar ile savaşması.

Târîhu'l-Mevsıl'in bilenen tek el yazma nüshası İrlanda'nın başkenti Dublin'deki The Chester Beatty Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Yazma nüsha, Ezdî'nin vefatından yaklaşık 320 yıl sonra 16 Rebîülâhir 654 (13 Mayıs 1256) senesinde İbrâhim b. Cemâa b. Ali tarafından istinsah edilmiştir. Yazma eserin sayfalarının başında ve sonunda imzalar bulunmaktadır. Bu imzaların bazısının okunuşu açık ve kolay iken bazılarınınki zordur. Yine kimi sayfalarda kısa haşiyeler ve dipnotlar da bulunmaktadır.

Yazma nüsha ilk kez İngiliz şarkiyatçı Arthur John Arberry tarafından 1955 senesinde kataloglanmıştır.[37] Eserin katalog altına alınmasını müteakip Londra, Paris, Kahire ve İstanbul'daki kütüphanelere fotokopileri gönderilmiştir. Böylece uzun yıllar boyunca meçhul kalan *Târîhu'l-Mevsıl*'in, muhtelif ilim merkezlerine gönderilmesiyle pek çok araştırmacı eseri inceleme fırsatı elde etmiştir. Tabii burada akıllara şu soru gelebilir: İçeriği ve üslubuyla oldukça önemli olan bu eser neden bu kadar geç bir tarihte (1955) keşfedilmiştir? Bu sorunun cevabı muhtemelen yazma nüshanın; Avrupa'daki Londra, Paris, Berlin, Petersburg ya da Doğu'daki Bağdat, İstanbul, Kahire, Beyrut, Dımeşk gibi ilim merkezlerinde değil de Dublin'de keşfedilmiş olmasıdır. Zira Dublin, yukarıda saymış olduğumuz kültür başkentlerinden uzakta, gözlerden ırak bir konumda yer almaktadır.[38]

Târîhu'l-Mevsıl, A. J. Arberry tarafından kataloglanmasını müteakip 1967 senesinde Ali Habîbe tarafından tahkikli bir biçimde neşredilmiştir. Habîbe, mukaddimede Ezdî'nin hayatına, *Târîhu'l-Mevsıl*'e ve eserin tahkikini gerçekleştirirken karşılaştığı sorunlara değinmiştir. Nitekim okunması zor olan muğlak kelimeler ile müstensihin yapmış olduğu kelime, harf ve tarihlendirme hatalarını dipnotlar aracılığıyla ilmî bir biçimde düzenlemiştir. Habîbe, yapmış olduğu fahiş hatalar nedeniyle İbrâhim b. Cemâa b. Ali'nin tarih ilminde zayıf biri

[37] A. J. Arberry, *The Chester Beatty Library a Hand List of The Arabic Manuscripts* (Oxford: 1955), 1: 11, no:3030.
[38] Habîbe, "Mukaddime", 6.

olduğunu iddia etmiştir. Nitekim kimi şahsiyetlerin isimlerinin ve tarihî olayların tam olarak anlaşılmadan kopyalandığını belirtmiştir. Yine yazma nüsha herhangi bir intizam olmaksızın fasıllar ve cüzlere ayrılmıştır. Yazma nüshada 124 (741-42) ve 152 (769/770) senelerine dair olaylar yer almamaktadır. Muhtemelen müstensih bu iki seneyi sehven atlamış ya da müellifin kendisi, bu tarihlerde vuku bulan olayları anlatmaya değer görmemiştir.[39] Habîbe, mukaddimesinin hemen ardından eserin tahkikli neşrine başlamıştır. Dipnotlarda vermiş olduğu bilgilerle ve oluşturduğu fihristle okuyucunun metne âşinalığını arttırmıştır. Fihristte özel isimleri, milletleri, kabileleri, boyları, aşiretleri, dağları, ovaları, nehirleri, Musul valilerini, şiirleri ve başvurulan kaynakları toplamıştır. Özel isimler, kabile, boy ve aşiret ile dağlar, ovalar ve nehirler indeksi alfabetik; Musul valileri kronolojik; şiir ve şairleri ise sayfa numarasını esas alarak dizinlemiştir.

Habîbe, her ne kadar tahkikli neşrin esaslarına bağlı olarak bilimsel bir metotla eseri incelese de Musul şehrinin topoğrafyası, coğrafyası, köyleri, mahalleleri ve kimi mekânların mevkisini dair bilgilerde hatalar yapmıştır. Nitekim bu duruma işaret eden Musul Üniversitesinden Yusuf Carcîs et-Tûnî; "*Araştırmacının, Musul bölgesi ve ona bağlı şehirlerin topoğrafyasına ilişkin bilgi eksikliğinin yanı sıra, araştırma sürecinde şehirlerin isim ve yerlerinin araştırılmasında gerekli çabayı göstermediğine inanıyorum*." demektedir.[40]

2.2. *el-Kabâ'il ve'l-Hıtat*

Ezdî'nin yazmış olduğu *el-Kabâ'il ve'l-Hıtat* adlı eser, günümüze intikal edemediği gibi ana kaynaklarda da varlığından bahsedilmez. Bu durumun muhtemel nedeni; yazma nüshanın, müellifin vefatının hemen ardından kaybolması veya eserin İslâm beldelerinde yaygınlaşamamasıdır. Eserin varlığını *Târîhu'l-Mevsıl*'deki bir pasaj doğrultusunda anlıyoruz. Nitekim ilgili bölümde Ezdî; *"Mâlik b. Fehm*[41] *ve*

[39] Habîbe, "Mukaddime", 8-10.
[40] Yusuf Carcîs et-Tûnî, "Mülâhazât 'ala Târîhi'l-Mevsıl li-ebî Zekeriyyâ el-Ezdî", *Târîhu'l-İsdâr* 1 (2000): 64.
[41] Mâlik b. Fehm, Cahiliye Döneminde Me'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra kuzeye göç eden Ezd kabilesine mensup önemli bir şahsiyettir. Kendisi Serât, Uman ve Hîre şehrine yerleşen ilk Araplardandır. Detaylı bilgi için bkz. Cevad Ali, *Mufassal* (Darü's-Sâkî, 2001), 5:168, 177, 8:29; Elnure Azizova, "Tenûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40:468-469; Mustafa L. Bilge, "Uman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42:140-144.

çocuklarıyla alakalı çok fazla tarihi rivayet vardır. O kimselerden Musul şehrine gelenleri zikrettim, onların ensâbından, tarihinden ve hıtatlarından bana ulaşanları şerh ettim. Yine Câhiliye Dönemindeki savaşçı ve süvarilerini, Resûlullah'a (s.a.v.) gönderdikleri elçi heyetlerini, İslâmî dönemdeki fakîh, tarihçi ve ilim adamlarını el-Kabâ'il ve'l-hıtat'ta anlattım."[42] demektedir. Ezdî'nin bize nakletmiş olduğu pasaj doğrultusunda ve *el-Kabâ'il ve'l-Hıtat*'ın isminden hareketle eserinin muhtevasını anlamlandırabiliriz.

İlk olarak eserin isminden başlarsak fark edeceğimiz ilk husus başlıkta bulunan "*el-Kabâil*" terimidir. Ezdî'nin yukarıdaki açıklamaları doğrultusunda; Musul şehrine göç eden kabileler, bu kabilelerin nesebi, Câhiliye Dönemi'nden itibaren tarihleri, Musul şehrinin fethinden sonra yerleşmiş oldukları mahalleler ve yetiştirmiş oldukları ilmî şahsiyetler eserde anlatılmıştır. "*Mâlik b. Fehm ve çocuklarıyla alakalı çok fazla tarihi rivayeti… el-Kabâ'il ve'l-hıtat'ta anlattım."* pasajındaki Mâlik b. Fehm vurgusu da önemlidir. Zira ilgili bölümün hemen devamında Ezdî, Mâlik b. Fehm ve ailesinin Me'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra Serât'a, oradan da Uman'a göç ettiğini ifade etmiştir. Ezd kabilesinden Uman'a göç eden ilk kişinin Mâlik b. Fehm olduğunu vurgulayan Ezdî, burasının Ezd-i Uman olarak anıldığını bildirmektedir. Ezdî, atası Mâlik'in 14 çocuğuyla birlikte Uman'a ardından da Irak topraklarına gittiğini anlattıktan sonra Cüzeyme'nin, Irak'taki ilk Arap kralı olduğuyla alakalı detayları anlatmaya devam etmiştir.[43] Böylece *Târîhu'l-Mevsıl*'deki ilgili pasajdan hareketle *el-Kabâ'il ve'l-hıtat*'ın, Ezdî'nin mensubu olduğu Ezd kabilesinin ve Musul şehrinin İslâm öncesi tarihine dair de pek çok anlatıyı ihtiva etmekte olduğunu düşünmekteyiz.

İkinci olarak eserin başlığında "*Hıtat*" terimi bulunmaktadır. İslâm tarih yazımında hıtat türü olarak literatüre geçen mevzu bahis eserler; bir şehrin yer betimini, tarihî coğrafyasını, idarî, adlî, dinî, iktisadî ve içtimaî vaziyetini konu edinir.[44] Bu doğrultuda Ezdî'nin *el-Kabâ'il ve'l-Hıtat* adlı eseri de Musul şehrinin tarihsel gelişimi, idarî, dinî ve sosyo-kültürel durumu hakkında detaylı bilgiler

[42] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 96.
[43] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 96-99.
[44] İsmail Yiğit, "Hıtat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998): 17:401.

sunması muhtemeldir. Bu açıdan bakıldığında eser, Musul şehri özelinde oldukça önemli bir eser olup Musul'un bir tasvirini bizlere çizmektedir.

Ezdî'nin ilgili açıklamalarından yola çıkarak eserin metodu ve üslubu hakkında da birtakım yorumlarda bulunabiliriz. Öncelikli olarak Ezdî, Mâlik b. Fehm ve ailesiyle ilgili çok fazla tarihî mâlûmatın olduğunu ve bu haberleri, *el-Kabâ'il ve'l-hıtat*'ta anlatıp şerh ettiğini haber vermiştir. İlerleyen sayfalarda da göreceğimiz üzere Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*'de olduğu gibi kendisine ulaşan haberleri *el-Kabâ'il ve'l-Hıtat*'ta nakletmiş, rivayetlerin bir sonraki kuşağa ulaşmasını hedeflemiştir. Rivayetçi/nakilci anlatım üslubunu benimsemiş, hâdiseleri şerh etmiş ve olayların okuyucu tarafından anlaşılmasını kolaylaştırmak için gerekli yerlerde açıklamalar yapmıştır.

el-Kabâ'il ve'l-Hıtat'ın ne zaman yazıldığıyla alakalı elimizde bir veri yoktur. Ezdî'nin açıklamasından yola çıkarak eserin, *Târîhu'l-Mevsıl*'den önce yazıldığını düşünmekteyiz. Çünkü ilgili pasajda; "*zikrettim*" ve "*şerh ettim*" biçiminde mâzi sîgasıyla çekimlenmiş fiiller mevcuttur. *Târîhu'l-Mevsıl*'in 320'lerin veya 330'ların başlarında[45] yazıldığını düşünürsek *el-Kabâ'il ve'l-Hıtat*'ın 320'lerden önce yazılmış olması muhtemeldir.

el-Kabâ'il ve'l-Hıtat'ın, *Târîhu'l-Mevsıl*'e kaynaklık etmiş olması da oldukça muhtemeldir. Nitekim gerek ilgili pasaja gerekse de *Târîhu'l-Mevsıl'*in içeriğine baktığımızda bu hususu kolaylıkla müşahede ederiz. Musul şehrinin tarihini anlatmak için yazılan *Târîhu'l-Mevsıl*'de; Musul'daki kabilelerin İslâm öncesindeki tarihleri, Irak'ı yurt edinmeleri, ensâbı, birbirleriyle olan ilişkileri, muhaddis ve fukahâsı ile Musul şehrinin köyleri, semtleri, kapıları, pazarları, mescitleri, hamamları, idarî yapılarının konumları ve özellikleri detaylıca anlatılmıştır.

2.3. *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn*

Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*'in 301. sayfasında bir diğer eseri olan *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn* adlı eserinin varlığını bizlere bildirmektedir. İlgili pasajda; "*Kitabü tabakâti'l-muhaddisîn'de Muâfâ (b. İmran)'nın ahbârını detaylıca anlattık*"

[45] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawṣil", 524, 529.

yazmaktadır.[46] Ezdî'nin tabakât eseri kaynaklarda çeşitli isimlerle kaydedilmiştir. Nitekim; Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*'ında,[47] Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Muʿcemü'l-büldân*'ında,[48] Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl*'inde[49] ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-İsâbe*, *Lisânü'l-Mîzân* ve *Tehzîbü't-Tehzîb*'inde[50] *Tabakâtü ehli'l-Mevsıl*; Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bagdâd*[51] ve *el-Müttefik ve'l-Müfterik*'inde,[52] Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ında,[53] İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu Dımeşk*'inde[54] ve İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb*'inde[55] *Kitâbü Tabakâti'l-ʿulemâʾ min ehli'l-Mevsıl;* Şemsüddîn Zehebî'nin (ö. 748/1348) *el-Emsârü Zevâti'l-Asâr*'ında *Kitabü Tabakâti'l-Muhaddisîn;*[56] İbnü'l-Adîm'in (ö. 660/1262) *Bugyetü't-taleb fî târîhi Haleb*'inde ise *Muhaddisi'l-Mevsıl*[57] olarak geçmektedir. Yine İbnü'l-Adîm'in *Bugyetü't-taleb fî târîhi Haleb*'inde,[58] Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Muʿcemü'l-büldân*'ında[59] ve İbn Asâkir'in *Târîhu Dımeşk*'inde[60] *Tabakâtü muhaddisî ehli'l-Mevsıl* olarak da zikredilmiştir.

Görüleceği üzere Ezdî'nin tabakât eseri; *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn, Tabakâtü ehli'l-Mevsıl, Kitâbü Tabakâti'l-ʿulemâʾ min ehli'l-Mevsıl, Muhaddisi'l-Mevsıl* ve *Tabakâtü muhaddisî ehli'l-Mevsıl* olarak çeşitli varyantlarda zikredilmiştir. Eserin isminden ve İbnü'l-Adîm ile Mizzî'nin nakillerinden anlaşılacağı üzere Ezdî, eserini tabakalara ayırmıştır.[61] Bu sınıf/tabaka sistemi, hadisleri tedvin etmekle uğraşan âlimlerin hadis râvilerinin biyografilerini bilme ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Zamanla tabakalar tasnif edilmiş ve

[46] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 301.
[47] Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. D. S. Margoliouth (Leiden: E. J. Brill, Londra: Luzac&Co., 1912), 406; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 11:16.
[48] Yâkût el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır), 3:234, 4:428.
[49] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* thk. Beşşâr Avâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle), 4:473.
[50] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2:51, 4:253, 10:260; İbn Hacer el-Askalânî *Lisânü'l-Mîzân* (Beyrut: Müessesetü'l-Alemiyye), 2:2, 4:30; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, 1:232.
[51] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bagdâd*, thk. Doktor Beşşâr Avâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî), 3:418; 9:289.
[52] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-Müfterik,* thk. Doktor Muhammed Sâdık Aydan el-Hâmidî (Dımeşk: Dârü'l-Kadirî), 2:946, 1179.
[53] Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10:12, 12:481.
[54] İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* thk. Amr b. Garâme (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995), 53:378.
[55] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb,* 3:297.
[56] Zehebî, *el-Emsârü Zevâti'l-Asâr,* thk. Kâsım Ali Sa'd (Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye), 1:193.
[57] İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî târîhi Haleb,* thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Darû'l-Fikr), 9:3918.
[58] İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, 8:3673, 12:5854.
[59] Yâkût el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân*, 5:225.
[60] İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* 21:216, 36:282, 40:140, 65:56.
[61] İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, 9:3918; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 4:473.

bu sayede sahabe tabakâtı, müfessir tabakâtı, muhaddis tabakâtı, feylesof tabakâtı gibi çeşitli tabakât türleri ortaya çıkmıştır. Öyle görünüyor ki Ezdî de kendi zamanında yaygın olan bu yazım türünden etkilenmiş ve Musullu hadis âlimlerinin tabakâtını yazmıştır.[62] Ezdî, Musul'da yaşamış âlimlerin (özellikle muhaddislerin) hayat hikâyelerini, eserlerini, talebelerini, hocalarını ve rıhlelerini konu edinmiştir. Eserin yazılmasında Ezdî'nin muhaddis kimliğinin etkisi büyüktür. İlgili eser sayesinde Musul şehrinin entelektüel birikimine katkı sağlayan öncü şahsiyetlerin isimleri belirlenmiş ve hayat hikâyeleriyle birlikte eserleri, sonraki asırlara nakledilmiştir.

Ezdî'nin *Kitabü tabakâti'l-muhaddisîn* adlı eserinin Musul şehrinin tabakâtına dair yazılmış olan en eski kitap olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Zira Fuat Sezgin ve I. Hafsî, Muâfâ b. İmrân b. Nüfeyl el-Mevsılî'nin (ö. 184/800) *Tabakâtü ehli'l-Muhaddisîn* adlı eserinin Musul şehrinin tarihine ve tabakâtına dair yazılmış olan en eski kitap olduğunu iddia etmiştir.[63] Bunun için Sezgin, 1952 yılında yazılan ve İslâm tarih yazıcılığına dair önemli bir eser olan Rosenthal'in *A History of Muslim Historiography*'in 113. sayfasını referans göstermiştir.[64] Rosenthal, Ezdî'nin henüz yayınlanmamış olan *Târîh*'inin Kahire nüshasından yararlanarak bir bölümü şu şekilde tercüme etmiştir: "*We gave a full account of the history (akhbâr) of al-Muâfâ (b. 'Imrân) in the Kitâb tabaqât al-muhadditîn*".[65] Rosenthal'in çevirdiği ilgili pasaj yukarıda Türkçe'ye çevirmiş olduğumuz pasajdır ki Sezgin; Ezdî'nin, eserini yazarken Muâfâ b. İmrân'ın *Tabakâtü'l-muhaddisîn* adlı kitabından yararlanmış olduğu şeklinde anlamıştır.[66] Pasaj; Ezdî'nin, Muâfâ'nın tabakât eserini kullandığı anlamına gelmiş gibi görünse de dikkatli incelendiğinde ilgili alıntıdaki mevzu bahis kitaptan kasıt, Ezdî'nin yazmış olduğu eserdir.[67] Sezgin'in ilgili pasajı yanlış anlamasından dolayı pek çok tarihçi Muâfâ'yı tabakât eserlerinden birinin

[62] Meysun Zenun el-'Abâycî, "Sübülü İntikâl Mâdde Tabakât Muhaddisî ehle'l-Mevsıl li-Ebî Zekeriyyâ el-Ezdî ile'l-Müerrihîne'l-Lâhikîn", *Mecelletü Ebhâsi Külliyeti'-Terbiyyeti'l-Esâsîyye* 6/2 (2007):294.
[63] Sezgin, *GAS*, 1:348; I. Hafsî, "Recherches sur le genre Tabaqat dans la litterature arabe", *Arabica* 23 (1976):241; Cl. Gilliot, "Tabakāt", *EI*^{2} (İng.), 10:8-9.
[64] Rosenthal'ın eserini 1952'de yazdığı düşünülünce *Târîhu'l-Mevsıl*'in neşrine 15 yıl vardır.
[65] F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography* (Leiden, 1952), 133, n. 5 (= 2. ed. [Leiden, 1968], 153, n. 5).
[66] Sezgin, *GAS*, 1:348.
[67] C. F. Robinson, "Al-Muʿāfā b. ʿImrān and the Beginnings of the Ṭabaqāt Literature", *Journal of the American Oriental Society* 116/1 (1996):116.

müellifi olarak telakki etmiştir.[68] Musul şehrine dair yazılan ilk tabakât kitabı bildiğimiz kadarıyla Ezdî'nin *Tabakât* adlı eseridir.[69]

Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn günümüze ulaşamasa da yukarıda isimlerini saydığımız müelliflerin eserlerindeki nakiller doğrultusunda kitabın muhtevasına ulaşabilmekteyiz. Örnek olması açısından Hatîb el-Bağdâdî, Yâkût el-Hamevî, İbn Hacer el-Askalânî ve Sem'ânî'nin eserlerindeki nakilleri inceleyebiliriz. Bu tip örnekleri çoğaltabiliriz fakat konu çerçevesini düşününce ilgili müelliflerin nakilleriyle iktifa edeceğiz. Hatîb; Muhammed b. Hasan Ebü'l-Hüseyin el-Havârezmî'nin,[70] Gassân b. er-Rebî''in,[71] Afîf b. Sâlim'in,[72] Müsennâ b. Yahyâ b. İsâ b. Hilâl et-Temîmî'nin,[73] Tarîf b. Ubeydullah Ebü'l-Velîd el-Mevsılî'nin[74] ve Rebâh b. el-Cerrâh'ın[75] vefat tarihlerine, vefat yerlerine, hocalarına, öğrencilerine, künyelerine ve eserlerine dair bilgilere Ezdî'nin *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn* adlı eseri vasıtasıyla ulaşmıştır. Yâkût el-Hamevî, el-Kârî'nin;[76] İbn Hacer el-Askalânî, Bârih b. Ahmed el-Bâzih[77] ve Abdülazîz b. Hayyân el-Mevsılî'nin;[78] Sem'ânî, Muhammed b. Abdullah b. Ammâr el-Gâmidî'nin[79] künyesine, mensubu olduğu kabileye, vefat tarihine, ilim tahsil ettiği hocalarına dair mâlûmatlara Ezdî'nin *Tabakât*'ı sayesinde erişmiştir. Hatta İbn Hacer el-Askalânî, Sehl b. Sâlih b. Hakîm el-Endâkî'nin sika olduğunu[80] belirtmek için de *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn*'e başvurmuştur.[81]

---

[68] M. J. L. Young, "Arabic Biographical Writing", *Religion, Learning and Science in the ʿAbbasid Period*, ed. M. J. L. Young v.dğr., (Cambridge, 1990), 172; Mehmet Efendioğlu, "Tabakât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39:291-292; Muhammed Aslan, "Tabakât Kitapları ve Hadis İlmine Sağladıkları Faydalar", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/10 (2017):280.

[69] İbn Hacer; *Lisânül-Mîzân, Tehzîb ile el-İsâbe'de Tabakâtü ehli'l-Mevsıl* adlı eserin sahibi olarak Ezdî'yi görürken Muâfâ'ya ait herhangi bir tabakât kitabının varlığından bahsetmez. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânül-Mîzân*, 2:2, 4:30; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2:51, 3:414, 4:253, 10:260; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe,* 1:232.

[70] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bagdâd*, 2:580.

[71] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bagdâd*, 14:285.

[72] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bagdâd*, 14:260.

[73] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bagdâd*, 15:221.

[74] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bagdâd*, 10:499.

[75] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bagdâd*, 9:424.

[76] Yâkût el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân*, 4:428.

[77] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 2:2.

[78] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 4:29-30.

[79] Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12:481.

[80] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb,* 4:253.

[81] Bu tip örnekleri çoğaltabiliriz ancak konu çerçevesini düşününce bu kadarla iktifa edeceğiz.

Ezdî'nin vefatının ardından yukarıda isimlerini zikrettiğimiz pek çok âlim, *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn*'i kaynak olarak kullanmıştır. Kitabı doğrudan değil de başta Ezdî'nin talebesi Muzaffer b. Muhammed et-Tûsî olmak üzere birtakım şeyhler ve öğrenciler aracılığıyla inceleme fırsatı bulmuşlardır. Bundan sonra kitabın malzemesi pek çok muhaddis ve tarihçiye aktarılmıştır. Örnek olması için burada Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* ve İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-gâbe* eserlerini merkeze alarak *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn*'in sonraki asırlara nasıl naklettiğini göstereceğiz. İlk olarak Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* adlı eserindeki rivayetleri inceleyelim;

1-Ebü'l-Ferec Muhammed b. İdrîs el-Mevsılî bana şunu zikrettiği bir mektup yazdı (yazı yoluyla rivayet etti): Mansûr b. Muhammed et-Tûsî onlara tahdis edip dedi ki, bize Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed b. İyâs el-Ezdî *Kitâbü Tabakâti'l-Ulema min ehli'l-Mevsıl* kitabından haber verdi…[82]

2-Ebü'l-Ferec Muhammed b. İdrîs bana yazdı (yazı yoluyla rivayet etti) ve bunu bana Ebû Necîb Abdülgaffâr b. Abdülvâhid el-Ürmevî tahdis etti, o da Muzaffer b. Muhammed et-Tûsî'den nakletti ve dedi ki, Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed b. İyâs el-Ezdî de bize tahdis etti…[83]

3- Ebû Necîb Abdülgaffâr b. Abdülvâhid el-Ürmevî tahdis edip dedi ki, onu bize Ebü'l-Ferec Muhammed b. İdrîs b. Muhammed el-Mevsılî tahdis edip dedi ki, bize Ebû Mansûr Muzaffer b. Muhammed et-Tûsî tahdis edip dedi ki, bize Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed b. İyâs el-Ezdî *Kitâbü Tabakâti'l-Ulema min ehli'l-Mevsıl* kitabından tahdis etti ki…[84]

Görüleceği üzere Muzaffer b. Muhammed et-Tûsî (ö. ?) ana râvidir (medar).[85] et-Tûsî, İran'ın Tus şehrinde doğmuş ve Musul'da Ezdî'nin öğrencisi olmuştur. Hatîb el-Bağdâdî, Muzaffer b. Muhammed et-Tûsî'den eğitim almış iki kişiyle olan teması aracılığıyla *Tabakâti'l-Muhaddisîn*'e erişim sağlamıştır. Bunlar; Ebi'l-Ferec Muhammed b. İdrîs el-Mevsılî (ö. 433/1041) ve Ebi'l-Necîb el-Ürmevî'dir (ö.

[82] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bagdâd*, 7:51, 14:260, 285, 15:221, 303.
[83] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bagdâd*, 8:291, 649, 9:424, 10:499.
[84] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bagdâd*, 3:418.
[85] et-Tûsî'nin medar olduğu pek çok rivayeti burada zikredebiliriz ancak konunun çerçevesini düşününce bu kadarla iktifa edeceğiz.

433/1041). İlk rivayette Ebi'l-Ferec Muhammed b. İdrîs el-Mevsılî üzerinden Muzaffer b. Muhammed et-Tûsî'ye ulaşıldığı görülürken ikinci rivayette Ebi'l-Ferec'e ek olarak el-Ürmevî'de isnada eklenmiştir. Üçüncü rivayette ise el-Ürmevî vasıtasıyla Ebi'l-Ferec'e, ondan da Muzaffer b. Muhammed et-Tûsî'ye ulaşılmıştır.

Ebi'l-Ferec Muhammed b. İdrîs el-Mevsılî, Musul'da dünyaya gelmiş ve Hatîb el-Bağdâdî ile muasırdır. el-Ürmevî ise Azerbeycan'da doğmuş, ardından İran, Isfahan, Mısır ve Şam gibi ilim merkezlerini dolaştıktan sonra Musul'a gelmiştir. Musul'da Ebi'l-Ferec Muhammed b. İdrîs el-Mevsılî ve Muzaffer b. Muhammed et-Tûsî ile görüşmüş[86] ardından da Bağdat'ta Hatîb ile görüşmüştür. 433 (1041) senesinde de vefat etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn* adlı esere Ebi'l-Ferec Muhammed b. İdrîs el-Mevsılî aracılığıyla yaptığı yazışma yoluyla elde ettiğini, ardından bilgilerin doğrulamasını sağlamak için başka bir râvi olan el-Ürmevî ile görüştüğünü belirtmiştir.[87]

İbnü'l-Esîr 'in *Üsdü'l-gâbe* adlı eserine baktığımızda rivayet şu şekildedir;

Bize Ebû Mansûr b. Mekârim b. Ahmed b. Sa'd el-Müeddib el-Mevsılî haber verdi ki, bize Ebü'l-Kâsım Nasr b. Muhammed b. Safvân haber verdi, bize Ebû Berekât Sa'd b. Muhammed b. İdrîs ile Hatîb Ebü'l-Fedâil el-Hasan haber verip o ikisi dedi ki: Bize Ebü'l-Ferec Muhammed b. İdrîs b. Muhammed haber verip dedi ki, bize Ebû Mansûr el-Muzaffer b. Muhammed et-Tûsî haber verdi ki, bize Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed b. İyâs b. el-Kâsım el-Ezdî *Musannef*'inde haber verdi…[88]

Görüleceği üzere eser, Hatîb el-Bağdâdî'den İbnü'l-Esîr'e üç tabaka eklenmiş olarak iletilmiştir. Bunlar; Ebû Mansûr b. Mekârim b. Ahmed b. Sa'd el-Müeddib el-Mevsılî (ö. 588/1192), Ebü'l-Kâsım Nasr b. Muhammed b. Safvân (ö. 6/12. yy.), Ebû-l-Berekât Sa'd b. Muhammed b. İdrîs ve onunla aynı tabakadan olan el-Hatîb Ebü'l-Fedâil el-Hasan'dır.

Eseri İbnü'l-Esîr'e ileten Ebû Mansûr b. Mekârim b. Ahmed b. Sa'd el-Müeddib el-Mevsılî, eş-Şeyhü'l-Mua'mmer (Yaşlı Hoca) olarak bilinir. Künyesi Ebû Mansûr,

[86] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bagdâd*, 3:418.
[87] el-'Abâycî, "Sübülü İntikâl Mâdde Tabakât Muhaddisî ehle'l-Mevsıl li-Ebî Zekeriyyâ el-Ezdî ile'l-Müerrihîne'l-Lâhikîn", 292-297, 303.
[88] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1409/1989), 1:18, 2:143, 265.

nisbesi Kalânisî, el-Bekkâl, el-Müeddib ve el-Mevsılî'dir. İbnü'l-Esîr'in hocası, Ebü'l-Kâsım Nasr b. Muhammed b. Safvân'ın da öğrencisidir. 588 (1192) senesinin Ramazan ayında Musul şehrinde vefat etmiştir.[89]

Ebü'l-Kâsım Nasr b. Muhammed b. Safvân el-Mevsılî; Kalânisî'nin hocası olup, el-Hatîb Ebü'l-Fedâil el-Hasan ile Ebû-l-Berekât Sa'd b. Muhammed b. İdrîs'in öğrencisidir. Künyesi Ebü'l-Kâsım olup nisbesi el-Mevsılî ve ez-Zühlî'dir. Muâfâ b. İmrân'ın müsnedini 510 (1117) senesinde öğrencisi el-Kalânisî el-Bekkâl'a sem'a yoluyla iletmiştir.[90] Rivayetleri, İbnü'l-Adîm'e el yazılı olarak ulaşmıştır.[91]

Ebû-l-Berekât Sa'd b. Muhammed b. İdrîs, Musul'da dünyaya gelmiş ve Muhammed b. İdrîs el-Mevsılî'nin oğludur. el-Hatîb Ebü'l-Fedâil el-Hasan ise Ebû-l-Berekât Sa'd b. Muhammed b. İdrîs el-Mevsılî'nin öğrencisidir.[92]

Sonuç olarak *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn*'in bir kısmı Ezdî'den öğrencilerine aktarılmış ve şeyh olan öğrenciler, kitabın malzemesini daha sonraki tarihçilere aktarılmasına katkıda bulunmuştur. Eser, Musul şehriyle sınırlı kalmamış ve Bağdat gibi ilim merkezlerine aktarılmıştır. Eserin aktarımında ilmî rıhleler de oldukça önemlidir. Tarihçilerin mekânsal bağlantılarının, kitap malzemesinin Musul ve Bağdat arasında yayılmasına katkıda bulunan araçlardan biri olduğunu görmekteyiz. *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn*'in rivayetleri, Hatîb el-Bağdâdî'de göreceğimiz gibi mükâtebe yoluyla da nakledilmiştir.[93]

Ezdî'nin sadece bir kısmı günümüze ulaşan şehir kroniğinin (*Târîhu'l-Mevsıl*) aksine tabakâtı, yukarıdaki örnekler doğrultusunda Orta Çağ'da geniş çapta yayılmıştır. Ancak herkesçe tanınan ve pek çok âlimin kendisinden istifade ettiği *Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn, el-Kabâ'il ve'l-Hıtat* gibi günümüze intikal edememiştir.

---

[89] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21:302; el-'Abâycî, "Sübülü İntikâl Mâdde Tabakât Muhaddisî ehle'l-Mevsıl li-Ebî Zekeriyyâ el-Ezdî ile'l-Müerrihîne'l-Lâhikîn", 298, 303.

[90] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21:302; el-'Abâycî, "Sübülü İntikâl Mâdde Tabakât Muhaddisî ehle'l-Mevsıl li-Ebî Zekeriyyâ el-Ezdî ile'l-Müerrihîne'l-Lâhikîn", 298, 303.

[91] İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, 3:1173, 5:2308.

[92] el-'Abâycî, "Sübülü İntikâl Mâdde Tabakât Muhaddisî ehle'l-Mevsıl li-Ebî Zekeriyyâ el-Ezdî ile'l-Müerrihîne'l-Lâhikîn", 298, 303.

[93] el-'Abâycî, "Sübülü İntikâl Mâdde Tabakât Muhaddisî ehle'l-Mevsıl li-Ebî Zekeriyyâ el-Ezdî ile'l-Müerrihîne'l-Lâhikîn", 302.

Kitâbü Tabakâti'l-Muhaddisîn'in hangi tarihler arasında yazıldığını bilemiyoruz. Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl*'deki "*Kitabü tabakâti'l-muhaddisîn'de Muâfâ (b. İmran)'nın ahbarını detaylıca anlattık"* açıklamasından yola çıkarak tabakâtını, şehir kroniğinden önce yazdığı sonucuna varırız. Çünkü ilgili pasajdaki fiil mazi sîgasıyla (ve kad zekernâ) çekimlenmiştir. Bunun bir sonucu olarak da Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*'i *Kitâbü Tabakâtü'l-Muhaddisîn* adlı eseriyle entegre olacak şekilde yazmıştır.[94] Nitekim Musul şehrinin tarihini anlatmaya odaklanan *Târîhu'l-Mevsıl*'de pek çok Musullu muhaddis ve ulemanın hayat hikâyesinden sıklıkla bahsedilmiştir.

[94] Tobias Andersson, *Early Sunnī Historiography: A Study of the Tārīkh of Khalīfa b. Khayyāt* (Leiden: E. J. Brill, 2018), 99. Forand da benzer şekilde *Kitabü tabakâti'l-muhaddisîn*'in *Târîh*'ten önce yazıldığını düşünmektedir. Bkz. Paul G. Forand, "The Governors of Mosul According to al-Azdī's Tarikh al-Mawsil", *JAOS* 89 (1969):88-89.

İKİNCİ BÖLÜM: *TÂRÎHU'L-MEVSIL*

Bu bölümde *Târîhu'l-Mevsıl*'in kaynakları, telif usûlü ve İslâm şehir tarihi yazıcılığındaki konumu analiz edilecektir. İlk olarak Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl*'de kullanmış olduğu yazılı kaynaklar ele alınacaktır. Yazılı kaynaklar başlığı altında Hâris b. Cârûd (ö. 160/766), Hişâm b. Muhammed el-Kelbî (ö. 204/819 [?]), Vâkıdî (ö. 207/823), Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854-55), Taberî (ö. 310/923) ve ismi belirtilmeyen tarih kitapları incelenecektir. Burada özellikle Ezdî'nin yararlandığı kaynakların başında gelen Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eseri ile *Târîhu'l-Mevsıl*'in ilişkisi karşılaştırılacaktır. Bu karşılaştırmayla birlikte Ezdî'nin, geçmiş ve muasır kaynaklardan nasıl yararlandığı detaylı olarak gösterilmiş olacaktır. İlgili başlığın ardından Ezdî'nin rivayetçi/nakilci anlatım metodu, olay anlatımında genel İslâm tarihi rivayetlerini kullanma metodu, isnad metodu, telfîk ve hazf metodu ile şiirle istişhad metodu analiz edilecektir. En son ise *Târîhu'l-Mevsıl*'in İslâm şehir tarih yazıcılığındaki yeri değerlendirilecektir. Bu kısımda *Târîhu'l-Mevsıl*'in, Musul şehrinin tarihini konu edinen ilk eser olup olmadığı tartışılacak ve akabinde de eserin sonraki yüzyıllara iletilmesi bağlamında İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fî't-târîh* adlı kitabıyla mukayese edilecektir.

1. *Târîhu'l-Mevsıl*'in Kaynakları

Târîhu'l-Mevsıl'in isnadları ve genel olarak kaynaklarının kullanım usulü, ayrıntılı bir şekilde çalışılmamıştır. *Târîhu'l-Mevsıl*'in kaynaklarını Habîbe[95] ile Forand[96] *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* özelinde, Tobias Andersson ise Halîfe b. Hayyât'ın *Târîh*'i özelinde incelemişlerdir.[97] İlgili çalışmalar, mevzu bahis konuyu müstakil olarak incelemediklerinden dolayı eksik ve sınırlıdır. Nitekim Forand birkaç cümleyle, Habibe birkaç paragrafla, Andersson ise belli belirsiz birkaç sayfayla konuyu özetlemiştir. *Târîhu'l-Mevsıl*'in kaynakları konusunda özellikle Robinson'un yazmış olduğu "A Local Historian's Debt to al-Tabari: The Case of al-

[95] Habîbe, "Mukaddime", 23-25.
[96] Paul G. Forand, "The Governors of Mosul According to al-Azdī's Tarikh al-Mawsil", *JAOS* 89 (1969):88-105.
[97] Andersson, *Early Sunnī Historiography A Study of the Tārīkh of Khalīfa b. Khayyāṭ*.

Azdi's Ta'rikh al-Mawsil" adlı makalesi[98] konuya derinlik getirmesi bakımından oldukça önemlidir. Robinson ilgili makalesinde Taberî ile Ezdî'yi metin, muhteva ve üslûp açısından detaylıca incelemiştir.

Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*'de isnad metodunu kullanarak rivayetleri sonraki nesillere nakleden râvileri tespit etmiş ve haberin kaynağını belirtmiştir. Ezdî'nin kaynakları arasında şifahî kaynaklar ve yazılı kaynaklar bulunmaktadır. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*'de kullandığı yazılı kaynaklar için; "*Musul'la alakalı tarihi mâlûmatları çeşitli kitaplara bakarak bir araya getirdim"* demiştir.[99] Ezdî'nin kullanmış olduğu bu eserlerin kimisi kendisinden yüzlerce yıl önce yazılmış eserlerin kopyası olduğu gibi kimisi de yaşadığı asırda kaleme alınmıştır. Ezdî, kullandığı yazılı kaynakların adlarını bizlere her zaman bildirmemiş ve bunun yerine eserlerin yazarlarının ismini zikretmekle yetinmiştir. Nitekim "*Halîfe b. Hayyât dedi ki*", "*Vâkıdî dedi ki*", "*Muhammed ibn Cerîr dedi ki*" ve "*Hişâm dedi ki"* biçiminde kalıplaşmış ifadelerle yazılı kaynaklara atıfta bulunmuştur. Tabii bu nakil biçimi bizlere rivayetlerin sözlü olarak nakledildiğini düşündürse de durum sandığımız gibi değildir. Çünkü günümüzde de metin içerisinde herhangi bir esere atıfta bulunduğumuzda yazarın ilgili eserine değil de bizâtihi kendisine atıfta bulunuruz. Bu durum o dönemin tarih anlayışı için gayet doğal bir davranış olup günümüzde de halen sıklıkla kullanılmaktadır. Örneğin İslâm öncesi dönemde Ezd kabilesinin önemli simalarından biri olan Mâlik b. Fehm ve ailesinin konusunu Ezdî, "*kâle Hişâm*"[100] diyerek anlatmaya başlamıştır. Taberî gibi kaynakları taradığımızda ve ilgili rivayetin konusunu göz önünde bulundurduğumuzda Hişâm'dan kastın; Hişâm b. Muhammed el-Kelbî olduğunu fark ederiz. Hişâm b. Muhammed el-Kelbî'nin eseri ise; Tenûh kabilelerinin ittifakını, İslâm öncesi Arap kabilelerin nesebini ve tarihini anlattığı *Ahbâru Tenûh ve ensâbühâ*'dır. Ezdî, burada şifahî kanaldan elde edildiği izlenimini uyandıran "*kâle*" lafzını kullanmışsa da rivayet yazılı bir kaynağa referansta bulunmaktadır.

[98] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's Ta'rīkh al-Mawsil", 521-535.
[99] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 250.
[100] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 96.

Ezdî, eserini kaleme alırken genel/umumî tarih rivayetleri için ikinci ve üçüncü asırda yazılmış İslâm tarihi eserlerinden istifade etmiştir. Bu kaçınılmaz bir durumdur çünkü Ezdî, kendisinden önceki dönem olan Emevîler ve erken Abbâsî çağını yazarken o dönemde yaşayan ve ilgili devletlerin tarihini araştıran müelliflerden yararlanmıştır.[101] Hatta Ezdî, kaynak olarak yararlanmakla kalmamış ve eserinin biçimini, üslubunu ve değerlendirmelerini ilgili kaynaklara göre şekillendirmiştir. Bu kaynaklar arasından en çok Halîfe b. Hayyât'ın *Târîh*'i ile Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserinden etkilenmiştir.[102] Nitekim Ezdî, Halîfe b. Hayyât ve Taberî gibi rivayetçi/hikâyeci anlatım metodunu benimsemiş, kendisine nakledilen rivayetleri çoğunlukla eleştirmemiş ve yorumsuz bir biçimde nakletmekle yetinmiştir. Yalnızca kimi durumlarda bir tercihte bulunup, gelen rivayetleri başka rivayetlerle kıyaslayıp değerlendirmiştir. Yine Halîfe b. Hayyât ve Taberî'de olduğu gibi; telfîk ve hazf metodunu kullanmış, kronolojik tarih anlayışını benimsemiş, nakilde bulunduğu eserlerin ismini değil de müelliflerin isimlerini belirtmiş, isnad zincirinin kullanımına önem vermiştir.[103]

Ezdî, genel/umumî tarih rivayetleri için yararlanmış olduğu ikinci ve üçüncü yüzyıl derleyici kaynakların yanında Musul şehrinin mahallî tarihi için yerel kaynaklara başvurmuştur. Çünkü aşağıda da göstereceğimiz gibi Hişâm b. Kelbî, Vâkıdî, Halîfe b. Hayyât ve Taberî gibi müellifler, Musul şehrinin mahallî tarihinden ziyade genel/umumî İslâm tarihiyle ilgilenmişlerdir. Bu nedenle de Ezdî, doğup büyüdüğü şehrin tarihini yazmak için yerel kaynaklara yönelmiştir.

Yerel kaynakların tanıklıklarına başvurulurken rivayetlerin çoğunlukla şifahî olarak edinilmiş olduğunu tespit ettik.[104] Mevzu bahis yerel kaynaklar arasında; Hâris b. Cârûd,[105] Muhammed b. Ahmed b. Ebî el-Müsennâ,[106] Muhammed b. el-

[101] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 529, 532; el-'Abâycî, "et-Tashîf ve't-Tahrîf fî Kitâbi Târîhi'l-Mevsıl li-ebî Zekeriya el-Ezdî (Rivâyât Halîfe b. Hayyât Numûzecen)", 6.
[102] el-'Abâycî, "et-Tashîf ve't-Tahrîf fî Kitâbi Târîhi'l-Mevsıl li-ebî Zekeriya el-Ezdî (Rivâyât Halîfe b. Hayyât Numûzecen)", 6.
[103] Hasan Kurt, "Taberî'nin Tarih Anlayışı", *İslâmî İlimler Dergisi* 3/2 (2008):93-98; Eyüp Baş, "Bir Akademik Disiplin Olarak İslâm Tarihi", *Dini Araştırmalar* 14/39 (Haziran 2011):24; Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu, "Halîfe b. Hayyât'ın Tarih Yazıcılığı Metodu", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (Aralık 2018):1335-1343.
[104] el-'Abâycî, "et-Tashîf ve't-Tahrîf fî Kitâbi Târîhi'l-Mevsıl li-ebî Zekeriya el-Ezdî (Rivâyât Halîfe b. Hayyât Numûzecen)", 6.
[105] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 199, 214.

Muâfâ,[107] Ubeyd b. Muhammed,[108] Alâ b. Eyyûb el-Mevsılî,[109] Muhammed b. Alâ b. Eyyûb,[110] Ahmed b. Abdurrahman,[111] Ahmed b. Yahyâ,[112] Ahmed b. Bekkâr[113] ve Muhammed b. İshâk b. İsmâil el-Vadiî el-Hamdânî[114] gibi isimler bulunmaktadır. İsimleri bildirilen yerel kaynakların yanında Ezdî, meçhul yerel kaynaklardan da istifade etmiştir. İsimleri belirtilmeyen Musullu yerel kaynaklardan bahsederken daha çok; "*Musul halkından hocaların belirttiğine göre*", "*bana Musul'dan bazı ashabımız bildirdi ki*", "*Musul halkının şeyhlerinin zikrettiğine göre*", "*hocalarımız belirtti ki*", "*o haberi bana önceki hocalarımız haber verdi ki*", "*Musul halkından tarih bilenler arasında ihtilaf yoktur*" ve "*bazı ashabımızdan duydum ki*"[115] biçimindeki sîgaları kullanmıştır.

Şehirde yaşanan olaylara doğrudan veya dolaylı olarak şahitlik edenlerin tanıklığına başvurularak; geçmişte vuku bulan hâdiselerin yerel kaynaklar tarafından nasıl anlatıldığının ve aktarıldığının tespit edilmesine imkân tanınmıştır. Nitekim Ezdî, Musullu bir şehir tarihçisi olarak memleketinde gerçekleşen olaylara yerel kaynakların anlatımı çerçevesinden bakmıştır. Bunun sonucunda da hemşehrilerinin yaşadıklarını gündeme getirmiş, acılarını, mutluluklarını paylaşmış ve olaylara dair değerlendirmeler yapmıştır. Burada Abbâsî ihtilâlinin hemen akabinde binlerce Musullunun öldürülmesini örnek olarak gösterebiliriz. Ezdî, yerel kaynakların anlatılarından o kadar etkilenmiş olacak ki ilgili hâdiseyi bir soykırım olarak nitelendirmiştir.[116]

Bu kısımda Ezdî'nin, genel/umumî tarih rivayetleri için istifade ettiği yazılı kaynaklar incelenecektir. Yazılı kaynaklardan Vâkıdî, Hişâm b. Kelbî, Halîfe b. Hayyât gibi müelliflerin eserlerinden yararlanıldığı tespit edildikten hemen sonra Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eseri ile *Târîhu'l-Mevsıl*'in ilişkisi araştırılacaktır. *Târîhu'l-Mevsıl*'in, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* ile irtibatı

---

[106] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 85, 149, 202, 211, 283.
[107] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 24, 26, 75, 129, 148, 149, 156, 157, 166.
[108] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 26, 244.
[109] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 82, 89, 93, 313.
[110] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 90.
[111] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 145, 146, 217.
[112] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 148.
[113] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 149, 150, 151, 152, 206.
[114] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 166, 131, 132, 166, 204, 227.
[115] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 145, 226, 236, 247, 248, 293, 326.
[116] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 153.

gösterilirken metinler; kaynak, muhteva ve yöntem çerçevesinde birbirleriyle mukayese edilecektir. Taberî'nin ardından Ezdî'nin kullanmış olduğu Hâris b. Cârûd'un vesika arşivi ile isimleri belirtilmeyen tarih kitapları değerlendirilecektir. En son ise *Târîhu'l-Mevsıl*'e nispeten ikincil etkisi olan kaynaklar, 'diğer kaynaklar' başlığı altında incelenecektir. Burada Muhammed b. Ebî Dâvûd, Ebû Ma'şer es-Sindî (ö. 170/787) ve Medâinî'nin (ö. 228/843) tesirleri gösterilmeye çalışılacaktır.

1.1. Hişâm b. Muhammed el-Kelbî

Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, 120 (737) senesinde Kûfe'de dünyaya gelen ünlü nesep âlimi ve tarihçidir. 204 (819) senesinde vefat eden Hişâm, kaynaklarda İbnü'l-Kelbî olarak tanınmaktadır. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*'de ondan Hişâm[117] ve Kelbî[118] olarak bahsetmektedir. Ezdî, eserinin beş yerinde İbnü'l-Kelbî'yi kaynak olarak kullanmıştır.

Ezdî, İslâm öncesi dönemde Ezd kabilesinin önemli simalarından biri olan Mâlik b. Fehm, Himâm ve ailesini konu edinirken İbnü'l-Kelbî'den yararlanmıştır. Ezdî, "*kâle Hişâm/Hişâm dedi ki*" diyerek konuyu anlatmaya başlamıştır.[119] Yine Ezdî, Benî Mervân ve Süleyman'ın taraftarlarından Dahhâk b. Kays'a (ö. 128/745) 10 bin kişinin biat ettiğini "*zekera zalike Hişâm/Hişâm böyle zikretmiştir*" diyerek İbnü'l-Kelbî'den doğrudan alıntı yapmıştır.[120] Ezdî, buralarda şifahî kanaldan elde edildiği izlenimini uyandıran "*kâle*" ve "*zekera*" lafzını kullanmıştır ancak ilgili rivayetlerin, yazılı bir kaynağa referansta bulunmuş olması oldukça muhtemeldir. Zira Ezdî, ilk olarak "*kâle Hişâm*" ve "*zekera zalike Hişâm*" diyerek ondan doğrudan alıntıda bulunmuştur. Ezdî'nin doğumu ile Hişâm'ın vefatı arasında yaklaşık 46 sene bulunduğu için doğrudan görüşmeleri imkânsızdır. Ayrıca bibliyografik eserleri incelediğimizde İbnü'l-Kelbî'nin; Tenûh kabilelerinin ittifakını, İslâm öncesi Arap kabilelerin nesebini ve tarihini anlattığı *Ahbâru Tenûh ve ensâbühâ* isimli kitabı bulunmaktadır. Muhtemelen Ezdî, İbnü'l-Kelbî'ye ait bu eseri yazılı olarak görmüş ve ondan doğrudan nakilde bulunmuştur.

[117] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 69, 93, 96, 331.
[118] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 320.
[119] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 96.
[120] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 69.

Doğrudan alıntıların yanında Ezdî, İbnü'l-Kelbî'den dolaylı olarak da yararlanmıştır. Ferâhîdi'nin yurdunun Uman olduğu bilgisini Alâ b. Eyyûb, Ali b. Harb kanalı üzerinden İbnü'l-Kelbî'ye dayandırmıştır.[121] Yine Ezdî, Ebû Mûsâ Muhammed b. Hârûn'un 193 (808) senesinin Cemâziyelevvel ayında vali oluşunu, 198 (813) senesinde vefat edişini ve annesinin Zübeyde binti Ca'fer el-Ekber (ö. 216/831) olduğunun bilgisini Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Muhammed b. Yezîd vasıtasıyla Hişâm'dan edinmiştir.[122]

1.2. Vâkıdî

Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl*'de kullandığı kaynaklar arasında ilk dönem İslâm tarihçilerinden biri olan Vâkıdî (ö. 207/823) de yer almaktadır. Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî, 130 (747) senesinde Medine şehrinde dünyaya gelen ünlü megâzî müellifi, İslâm tarihçisi, muhaddis ve kadıdır. Siyer, megâzî, tarih, fütûh ve tabakât alanlarında pek çok kitap yazmıştır. 207 (823) senesinde vefat eden Vâkıdî, geriye bıraktığı eserler sayesinde İslâm tarih yazımında oldukça önemli izler bırakmıştır. Ezdî de *Târîhu'l-Mevsıl*'de ondan; Muhammed b. Ömer[123] ve el-Vâkıdî[124] olarak bahsetmiştir.

Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*'in kimi noktalarında konuya genişlik kazandırmak ve nakledilen bilgileri tadil etmek için Vâkıdî'den yararlanmıştır. Bu bağlamda Hârûnürreşîd'in (170-194/786-809) hac sonrası Basra şehrine gidip gitmediği mevzusu örnek olması için oldukça önemlidir. Ezdî, 179 (795) senesinde Hârûnürreşîd'in Allah'a şükür amaçlı umre yapmaya niyetlendiğini, bunun için ilk önce Medine'ye oradan da Mekke'ye geldiğini haber vermiştir. Ardından da Hârûnürreşîd'in umresini yaptıktan sonra Basra yoluna gittiğini nakletmiştir. Tam bu noktada Ezdî, parantez açıp "*alâ mâ kâlû /denildiğine göre*" ibaresini metne yerleştirmiş ve Vâkıdî'yi kaynak olarak göstererek Hârûn'un; umresini bitirdikten sonra maiyyetiyle birlikte Mekke şehrinde kaldığını zikretmiştir. Ezdî, Vâkıdî'nin buradaki kaynaklığını dile getirirken Vâkıdî'nin rivayetini okuduğunu "*emme'l-Vâkidî fe kara'tü fî rivâyetihî/Vâkidî'ye gelince onun rivayetini okudum*" ifadesiyle

[121] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 93.
[122] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 331.
[123] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 60, 353, 363.
[124] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 65, 283, 284, 328.

bildirmiştir.[125] Buradaki "*kara'tü*/*okudum*" lafzı oldukça önemlidir çünkü Ezdî, Vâkıdî'nin eserine yazılı olarak ulaştığını ve onu okuduktan sonra nakilde bulunduğunu beyan etmiştir. Görüleceği üzere Vâkıdî'nin eseri Ezdî'ye yazılı olarak ulaşmıştır.

Ezdî, Süfyân b. Üyeyne'nin 198 (813) senesinde vefat ettiğini ve Mekke'de bulunan Hacûn dağında defnedildiği bilgisini de Vâkıdî sayesinde elde etmiştir. İlgili rivayeti Ezdî, doğrudan "*kâle Vâkıdî/Vâkidî dedi ki*" diyerek nakletmiştir.[126] Ezdî'nin Vâkıdî'den doğrudan yararlandığı bir diğer rivayet ise Medine'nin önde gelen ilim adamlarından biri olan Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ile ilgili olan rivayettir. Bu rivayeti de Ezdî, Vâkıdî'den doğrudan aldığı intibaını uyandırarak "*Zekera el-Vâkıdî/Vâkidî zikretti ki*" şeklinde nakletmiştir.[127]

Ezdî, kimi tarihî bilgileri naklederken Vâkıdî'ye doğrudan değil de dolaylı olarak ulaşmıştır. Nitekim bu minvalde Ezdî, Halife İbrâhim'in (127/744) cesur olduğunu ve bu nedenle de "es-Saltân" olarak tanındığını haber vermek için Ahmed b. Muhammed el-Harbî ve İbn Sa'd kanalıyla Vâkıdî'ye ulaşmıştır.[128] İsnaddaki İbn Sa'd, Vâkıdî'nin öğrencisi ve *Tabakâtü'l-kübrâ* adlı eserin müellifi olan İbn Sa'd'dır (ö. 230/845). Nitekim ilerleyen sayfalarda İbn Sa'd'ın, Vâkıdî'nin kâtibi olduğu vurgulanmıştır.[129]

İlgili rivayetleri incelediğimizde Vâkıdî'nin hangi eserinden veya eserlerinden yararlandığını kesin olarak bilememekteyiz. Ancak Ezdî'nin, Süfyân b. Üyeyne ve Mâlik b. Enes gibi vefat eden kimseler hakkında bilgiler verirken Vâkıdî'nin *Kitâbü't-tabakât* adlı eserini kaynak olarak kullanmış olması muhtemeldir. Nitekim İslâm tarihinde önemli şahsiyetlerin anlatıldığı bu eser, İslâm tarih yazımında oldukça önemli bir konuma sahiptir. İbn Sa'd, Halîfe b. Hayyât ve İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071) başta olmak üzere pek çok İslâm tarihçisi ilgili eserden yararlanmıştır.[130]

---

[125] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 283.
[126] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 328.
[127] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 284.
[128] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 60, 65.
[129] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 412.
[130] Mustafa Fayda, "Vâkıdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42:474.

1.3. Halîfe b. Hayyât

Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, 160 (777) senesi dolaylarında Basra şehrinde dünyaya gelmiştir. Doğumundan vefatına kadar uzun yıllar boyunca Basra şehrinde ikamet eden Halîfe, 240 (854) senesinde aynı şehirde vefat etmiştir. Tarih alanında yazmış olduğu eserinin adı *et-Târîh*'tir. *Târîh*, İslâm tarihi yazıcılığında kronolojik düzene göre yazılmış eserlerin günümüze ulaşan ilk örneğidir.[131] *Târîh,* 'yıl esaslı' bir tarihlendirme metoduyla Hz. Peygamberin hayatı, gazveleri, Hulefâ-yi Râşidîn dönemi, Emevîler ile Abbâsîler devletlerinin tarihini konu edinmiştir. Halîfe, 232 (846) senesine kadarki olayları ele alırken ayrıntılı bir anlatımdan kaçınmış ve önemli gördüğü bilgileri nakletmekle yetinmiştir.[132] Ayrıca Halîfe, *Târîh*'inde anlattığı olaylar hakkında herhangi bir değerlendirme ve yorumda da bulunmamıştır.[133]

Ezdî, Halîfe b. Hayyât'ı tarih ilmine vâkıf ve uzman biri olarak görmektedir.[134] Halîfe'den gelen rivayetlerin doğruluğuna inanmış ve birbirine zıt görünen çelişkili rivayetleri naklettikten sonra Halîfe'nin görüşünü ayrıca belirtme ihtiyacı duymuştur.[135] Nitekim 157 (774) veya 158 (775) senesinde Musul valisinin kim olduğu mevzusunda tarihî rivayetleri toplayan ve kitaplar yazan kimseler, Hâlid b. Bermek'in (ö. 165/781-82) Musul valisi olduğunu ve Ebû Ca'fer'in (136-159/754-775) de son valisi olarak görevde kaldığını iddia etmiştir. Ezdî, bu müelliflerin haberlerinde hata olduğunu ve Halîfe b. Hayyât ile onun haberine dayanan bölge halkına göre Ebû Ca'fer'in son valisinin Mûsâ b. Mus'ab (ö. 168/784) olduğunu ifade etmektedir. Kendisi de Halîfe'nin naklettiği bu bilgiye güvendiğini ve tercih ettiğini beyan etmiştir.[136]

Ezdî, İslâm tarih yazımında önemli bir konuma sahip olan Halîfe b. Hayyât'tan pek çok nakilde bulunmuştur. Nitekim Meysun Zenun el-'Abâycî; Ezdî'nin, *Târîhu*

---

[131] Mustafa Fayda, "Halîfe b. Hayyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, İstanbul, 1997), 15:301-302; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* 44-45; Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu, "Halîfe b. Hayyât'ın Tarih Yazıcılığı Metodu", 1326-1328, 1335.

[132] Halîfe, özellikle vefatına yakınlaştıkça olayların içeriğindeki detayları azaltmış ve oldukça özet bir biçimde anlatmıştır. Bkz. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu, "Halîfe b. Hayyât'ın Tarih Yazıcılığı Metodu", 1338.

[133] Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu, "Halîfe b. Hayyât'ın Tarih Yazıcılığı Metodu", 1335-1339.

[134] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 226.

[135] Bkz. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 36, 57, 103, 108, 126, 133, 226, 228.

[136] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 228.

Halîfe B. Hayyât'tan toplamda 37 adet rivayet naklettiğini ifade etmiştir. Nakledilen rivayetlerin çoğu Emevîler döneminin genel/umumî tarihiyle alakalıyken az bir kısmı da Abbâsîlerle ilgilidir.[137] Ezdî; Tâvûs b. Keysân'ın vefatı (ö. 106/724),[138] Halife Hişâm'ın (106-126/724-743) Mısır valisi Ubeydullah'a yazdığı mektup,[139] Halife Velîd'in (126-127/743-744) vefatı,[140] Halife Mervân b. Muhammed (127-132/744-750) ile Hübeyrî arasındaki çatışma,[141] Hâricî Ebû Hamza el-Ezdî'nin (ö. 130/748) Mekke şehrindeki hutbesi,[142] Halife Mervân'ın bu isyandan haberdar olup valisini değiştirmesi ve ardından Mekke'ye ordu göndermesi,[143] Âmir b. Zübâre'nin vefatı (ö. 131/ 748),[144] Seffâh'ın (132-136/750-754) Kufe'deki hutbesi,[145] Halife Mervân'ın Zap Suyu Muharebesindeki (132/750) askeri birliklerinin maiyyeti,[146] Benî Ümeyye ailesinin katledilişi,[147] Seffâh'ın doğum tarihi, doğum yeri, vefat tarihi, vefat yeri ve cenaze namazını kimin kıldırdığı,[148] Ebû Ca'fer'in el-Cezîre valisinin Mûsâ b. Mus'ab oluşu[149] gibi olaylar için Halîfe b. Hayyât'ı kaynak olarak göstermiştir.

Ezdî, nakillerde bulunurken "*kâle Halîfe b. Hayyât/Halîfe b. Hayyât dedi ki*",[150] "*huddistü an Halîfe b. Hayyât kâle/Halîfe b. Hayyât'tan tahdis ettim ki*",[151] "*uhbirtü an Halîfe b. Hayyât/Halîfe b. Hayyât'tan haber aldım ki*",[152] "*huddistü an Seyyâr/Seyyâr'dan tahdis ettim*",[153] "*huddistü an Yesâr el-Usfurî/Yesâr el-Usfurî'den tahdis ettim*",[154] "*hubirtü an Seyyâr/Seyyâr'dan haber aldım*",[155] ve

[137] Meysun Zenun el-'Abâycî, "et-Tashîf ve't-Tahrîf fî Kitâbi Târîhi'l-Mevsıl li-ebî Zekeriya el-Ezdî (Rivâyât Halîfe b. Hayyât Numûzecen)" *Dirâsât Mevsıliyye* 53 (1440/2019): 3, 12, 31.
[138] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 23-24.
[139] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 36.
[140] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 55.
[141] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 72.
[142] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 103.
[143] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 108.
[144] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 116.
[145] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 123-124.
[146] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 126.
[147] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 138.
[148] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 160.
[149] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 226.
[150] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 145, 275.
[151] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 23, 36, 55, 59, 103, 108, 116, 123.
[152] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 57, 72, 126, 138, 160, 226.
[153] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 38, 54, 55, 70, 110, 113, 118, 395.
[154] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 54.
[155] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 22.

"*uhbirtü an Seyyâr/Seyyâr'dan haber aldım*"[156] şeklinde doğrudan alıntıda bulunduğunu belirten lafızlar kullanmıştır. Ancak Ezdî, Halîfe b. Hayyât'tan yaklaşık 7 veya 10 yıl sonra doğmuştur. Buna rağmen "*Huddistü"*, "*Hubirtü*" ve *"Uhbirtü"* biçiminde doğrudan nakledildiğini bildiren lafızlar kullanmıştır. Bu şekildeki kullanımın temel nedeni Ezdî'nin, Halîfe'nin eserine doğrudan erişiminin olmasıdır. Ezdî'nin, Halîfe'nin *Târîh*'inin tümüne değil de sadece bir kısmına erişimi olması da mümkündür. Nitekim Tobias Andersson, Ezdî'nin Halîfe'ye olan erişimi için; "*Ezdî gibi pek çok sünnî tarihçi/muhaddis Halîfe b. Hayyât'ın Târîh'ine erişmiştir. Ezdî, Halîfe'nin eserinin hepsini mi gördü veya bir kısmını mı gördü bunu tam olarak bilmiyoruz*"[157] demiştir.

Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*'in kimi yerlerinde Halîfe b. Hayyât'a doğrudan değil de dolaylı olarak ulaşmıştır. İlgili yerleri incelediğimizde Ezdî, Halîfe'ye Muhammed b. İshâk, İbn Muhammed b. İshâk, Muhammed b. İbrahim ve İbrahim b. Muhammed vasıtasıyla ulaştığını; "*Ahberanî Muhammed b. İshâk an Seyyâr kâle/Bana Muhammed b. İshâk Seyyâr'dan haber verip dedi ki: ...*",[158] "*Ahberanî İbn Muhammed b. İshâk an Halîfe kâle/Bana İbn Muhammed b. İshâk Halîfe'den haber verip dedi ki: ...*",[159] "*Ahberanî Muhammed b. İbrahim an Seyyâr.../Bana Muhammed b. İbrahim Seyyâr'dan haber verip dedik ki...*"[160] ile "*Haddesenî İbrahim b. Muhammed an Seyyâr.../Bana İbrahim b. Muhammed Seyyâr'dan tahdis etti...*"[161] şeklinde bildirmiştir.[162] Görüleceği üzere Ezdî, rivayetlerde tahammülü'l-hadis lafızlarından kıraat ve tahdis metodunu kullanmıştır. Muhammed b. İshâk, İbn Muhammed b. İshâk, Muhammed b. İbrahim ve İbrahim b. Muhammed vasıtasıyla nakledilen bu rivayetler, Halîfe'nin malzemesinin dolaylı olarak alındığını göstermektedir.[163] Burada Ezdî'nin ilgili rivayetleri yazılı olarak mı yoksa şifahî olarak mı edindiği sorusu sorulabilir. Bu sorunun cevabını kesin olarak bilemiyoruz.

[156] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 145.
[157] Andersson, *Early Sunnī Historiography A Study of the Tārīkh of Khalīfa b. Khayyāṭ*, 37, 60.
[158] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 187.
[159] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 188, 189.
[160] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 136.
[161] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 230.
[162] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 54, 187-189, 230.
[163] Andersson, *Early Sunnī Historiography A Study of the Tārīkh of Khalīfa b. Khayyāṭ*, 39.

Nitekim Andersson bunun için; "*rivayetlerin bir kısmı şifahî olarak mı geldi bunu tam olarak bilmiyoruz.*"[164] demektedir.

Son olarak Ezdî, Halîfe'nin ismini doğrudan referans göstermesinin yanında pek çok yerde de atıfsız olarak yararlanmıştır.[165] Ancak burada Ezdî'nin, Halîfe'nin ismini bizâtihi zikrederek *Târîh* adlı eserinden yararlanmış olduğu birkaç olayı karşılaştırmalı olarak değerlendireceğiz. Bu karşılaştırmayla birlikte Ezdî'nin, Halîfe'nin eserini yazılı olarak gördüğünü ve alıntılanan pasajların benzer bir kurgu ile anlatıldığını göstermiş olacağız. Seçtiğimiz örnek anlatı metinleri, Emevî Halifesi Velîd'in (126-127/743-744) katledilmesinden sonra Yezîd b. Velîd'in (127/744) irad etmiş olduğu hutbe ile es-Seffâh'ın (132-136/750-754) amcası Dâvûd b. Ali'nin (ö. 132/750) 132 (750) senesinde Kufe şehrinde irad ettikleri hutbedir.

Halîfe b. Hayyât'da Yezîd b. Velîd'in irad etmiş olduğu hutbe, "*bana İsmâil b. İbrâhim tahdis edip dedi ki: bana İbrâhim b. İshâk tahdis edip dedi ki*"[166] biçiminde iken Ezdî'de İsmâil b. İbrâhim ile İbrâhim b. İshâk'a ek olarak haberin doğrudan alıntılandığı kaynak olan Halîfe de isnad zincirine eklenmiştir.[167] Hem Halîfe hem de Ezdî; ilgili hutbeyi anlatmaya Yezîd b. Velîd'in konuşmacı olarak ayağa kalktığı, Allah'a hamdü senâda bulunduktan sonra ne dünya hırsı ne de siyasî bir çıkar uğruna isyan etmediği, doğruluğun ortadan kalktığı, ehl-i takvanın nurunun kaybolduğu ve bu nedenle de helali haram kılan, sünneti değiştirmeye çalışan Velîd'e isyan ettiğiyle başlamıştır. Ardından Halîfe ile Ezdî; Yezîd'in, insanların

---

[164] Andersson, *Early Sunnī Historiography A Study of the Tārīkh of Khalīfa b. Khayyāṭ*, 60.

[165] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 527.

[166] فحدثني إسماعيل بن ابراهيم قال: حدثني ابراهيم بن إسحاق: أن يزيد بن الوليد قام خطيبا فحمد الله و أثنى عليه، ثم قال: أما بعد: أيها الناس إني و الله ما خرجت أشرا ، و لا بطرا، ولا حرصا على الدنيا، ولا رغبة في الملك، و ما بي إطراء نفسي، ولا تزكية عملي، و إني لظلوم لنفسي إن لم يرحمني ربي، و لكن خرجت غضبا لله و دينه، و داعيا إلى كتابه و سنة نبيه حين درست معالم الهدى، وطفئ نور اهل التقوى، و ظهر الجبار العنيدة، المستحل الحرمة، و الراكب البدعة، و المغير السنة فلم رأيت ذلك أشفقت إذ غشيتكم ظلمة لا تعلع عنكم على كثرة من ذنوبكم، و قسوة من قلوبكم، اشفقت ان يدعو كثيرا من الناس الى ما هو عليه، فيجيبه من اجابه منكم، فاستخرت الله في امري، و سالته الا يكاني الى نفسي، و دعوت الى ذلك من اهلي و أهل ولايتي، و هو ابن عمي في نسبي و كفئ في حسبي، فأراح الله منه العباد، و طهر منه البلاد، ولاية من الله و عونا بلا حول منا و لا قوى، ولكن بحول الله و قوته و ولايته و عونه. أيها الناس: إن لكم عندي إن وليت اموركم ألا أضع لبنة على لبنة، و لا حجرا على حجر، و لا أنقل مالا من بلد إلى بلد حتى أسد ثغره، و أقسم بين مسالحة ما يقوون به، ... Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 238.

[167] أخبرتُ عن خليفة بن خياط قال: حدثني إسماعيل بن إبراهيم قال: حدثني أبي قال: قام يزيد خطيبا بعد قتل الوليد، فحمد الله و أثنى عليه ثم قال:
أما بعد: أيها الناس فإني و الله أشرا و لا بطرا، ولا حرصا على الدنيا، ولا رغبة في الملك، و ما بي إطراء نفسي، ولا تزكية عملي، و إني لظلوم إن لم يرحمني ربي، و لكن خرجت غضبا لله جل و علاه و دينه، و داعيا إلى كتابه و سنة نبيه حين درست معالم الهدى، و نُقضت امور اهل التقوى، و ظهر الجبار المستحل الحرمة، و الراكب البدعة، و المغير السنة فلما رأيت ذلك أشفقت أنه غشيتكم ظلمة، لا تعلع عنكم على كثرة من ذنوبكم، و قسوة من قلوبكم، اشفقت ان يدعو كثيرا من الناس الى ما هو عليه فيجيبه من اجابه منكم، فاستخرت الله في امري، ، و دعوت الى ذلك من أجابني ، فأراح الله منه العباد، و طهر منه البلاد، ولاية من الله و عونا، بلا حول منا و لا قوى، ولكن بحول الله و قوته، و ولايته و عونه. أيها الناس: إن لكم عندي اموراً ألا أضع لبنة على لبنة، و لا حجرا على حجر، و لا أنقل مالا من بلد إلى بلد حتى أسد ثغره، ... Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 57.

kalplerinin üzerlerine kasvetin çöktüğünü, insanların günahlara daldığını, ailesine danıştığını, Allah'a istihârede bulunduğunu, bu zaferin Allah'ın yardımı ve inayetiyle gerçekleştiğini, yönetiminde âdil olacağını, askerlerin çok uzun süreler kışlalarda bulunmayacağını ve halkın beyat etmesi durumunda her türlü fedakârlığı yapacağını söylediği cümleleri nakletmişlerdir. Her iki müellif, ilgili hutbeyi aynı kelimelerle ve benzer bir kurguyla anlatmıştır. İki metin arasındaki en ciddi fark Halîfe'nin "*ailemden soy ve neseb bakımından bana denk olan amcamın oğlunu davet ettim*" demesi, Ezdî'nin ise bunun yerine "*yakınlarımı bu işe davet ettim*" ifadesini kullanmasıdır.

Burada zikredeceğimiz ikinci örnek ise Ezdî'nin, Halîfe'nin *Târîh*'ine dayanarak naklettiği es-Seffâh'ın amcası Dâvûd b. Ali'nin hutbesidir. Halîfe, ilgili hutbeyi "*bana Abdullah b. Muğire babasından tahdis edip dedi ki*" biçiminde;[168] Ezdî ise Abdullah b. Muğire ve babasına ek olarak rivayeti gördüğü kaynak olan Halîfe'yi de isnad zincirine eklemiştir.[169] Her iki müellif de Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın yere yakın boz renkli bir beygirin üstünde Cuma namazını kılmak için görüldüğünü, es-Seffâh'ın yanında kardeşi Ebû Ca'fer ve amcası Dâvûd b. Ali'nin de bulduğunu, es-Seffâh'ın mescide gelerek minbere tırmandığını ve bir konuşma yaptığını, ardından Dâvûd b. Ali'nin minberin diğer basamağında durup es-Seffâh'ın halifeliğe layık biri olduğunu bildirdiği konuşmasını anlatmışlardır. İki metnin kurgusu, iddiası ve kullanılan kelimeler birbirinin aynısıdır. Bunun yanında şunu da belirtmekte fayda vardır ki Halîfe, ikinci Cuma namazında görülen fizikî farklılığı bildirdikten sonra ilgili senede öldürülen kimselerin isimlerini, hac emirinin kim olduğu bilgisini nakletmiş ve bir sonraki senenin olaylarına geçiş yapmıştır. Ezdî, konuyu Halîfe'den naklettikten sonra bitirmemiş ve başka bir kaynağa geçiş yaparak detaylı anlatımını sürdürmüştür. Görüleceği üzere Ezdî, başka kaynaklardan da yararlanarak olayları Halîfe'nin eserine göre daha ayrıntılı anlatmıştır.

---

[168] فحدثني عبد الله بن مغيرة عن أبيه قال: رأيت أبا العباس حين خرج إلى الجمعة على برذون أشهب قريب من الأرض بين عمه داوود بن علي و أخيه أبي جهفر شابا جميلا تعلوه صفرة، فأتى المسجد فصعد المنبر فتكلم فصعد داوود بن علي فقام على عتبتين من المنبر فحمد الله و أثنى عليه ، ثم قال: أيها الناس إنه والله ما علا منبركم هذا الخليفة بعد علي بن أبي طالب غير ابن أخي هذا. فوعد الناس و مناهم، قال أبي: ثم رأيته في الجمعة الثانية و كأن وجهه ترس و عنقه إبريق فضة و قد ذهبت الصفرة، والله ما كان بينهما إلا أسبوع Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 268.

[169] فحدث عن خليفة بن خياط قال:حدثني عبد الله بن المغيرة عن أبيه أنه قال: رأيت أبا العباس حين خرج إلى الجمعة على برذون أشهب قربت من الأرض بين عمه داوود بن علي و أخيه أبي جهفر شابا جميلا تعلوه صفرة، فأتى المسجد فصعد المنبر فتكلم، فصعد داوود بن علي فقام دونه، فحمد الله و أثنى عليه ، ثم قال: أيها الناس ما علا منبركم هذا الخليفة بعد علي بن أبي طالب عليه السلام غير ابن أخي هذا. فوعد الناس و مناهم، قال: ثم رأيته في الجمعة الثانية و كأن وجهه ترس و عنقه إبريق فضة وما بينهما إلا جمعة. و قال غير هذا: "..." Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 124.

Sonuç olarak Halîfe'nin vefatından yaklaşık 80 sene sonra kaleme alınan *Târîhu'l-Mevsıl*'de Halîfe'nin *Târîh* adlı eserinin kaynak olarak doğrudan kullanılması ve iki metnin birkaç kelime ve cümle öbeği haricinde birbirlerinin aynı olması bizlere; Ezdî'nin ilgili nakilleri, Halîfe'nin eserinden yazılı olarak bizâtihi gördüğünü göstermektedir.

1.4. Taberî

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, 224 (838) veya 225 (839) senesinde Taberistan'da dünyaya gelmiştir. Uzun yıllar Bağdat şehrinde yaşayan ve oranın entelektüel birikiminden yararlanan Taberî, 310 (923) senesinde vefat etmiştir.[170] Tarih sahasında yazmış olduğu *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eseri, döneminin en önemli eseri kabul edilmiştir.

Târîhu'l-Mevsıl ile *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* eserlerinin yazım metotlarının karşılaştırılması hakkında Robinson'un yapmış olduğu değerlendirmeler oldukça kıymetlidir. Nitekim bizler de bu başlık altında Robinson'un görüşlerinden sıklıkla yararlanacağız. Ona göre *Târîhu'l-Mevsıl* ile *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk,* benzer yazım metotlarına sahip iki eserdir ve Ezdî'nin eserindeki rivayetlerin düzenlenişi, Taberî'yi oldukça yakından takip etmektedir. Genellikle kısa ve sıklıkla "*fîha*" (bu yılda) ile başlayan pasajlar, hem Taberî'de hem de Ezdî'de isnadlarla donatılmış daha büyük blokları birleştirmek için konulan anlatı harcı olarak açık bir edebi işleve sahiptir. Ezdî, Taberî gibi olayların ayrıntılı anlatımına yönelirken Taberî'nin birçok vilâyete dair kayıtlarının yerine Musul ve el-Cezîre yönetimlerini merkeze koymuştur.[171]

Ezdî ile Taberî arasındaki ilişkiye ilk kez değinenlerden biri olan Forand, Ezdî'nin isnadlarının genellikle Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ta alıntıladığı kaynaklardan farklı isimlerle başladığını ancak daha sonra onlarla birleştiğini belirterek aynen metne devam ettiğini vurgulamıştır.[172] Nitekim hem Ezdî hem de Taberî; Ebû Mihnef (ö. 157/774), Ebû Ma'şer (ö. 170/786), Heysem b. Adî (ö.

[170] Fikret Işıltan, "Taberî", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1967), 11:594-598; Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39:314-318.
[171] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 528.
[172] Forand, "The Governors of Mosul According to al-Azdī's Tarikh al-Mawsil", 103-104.

207/822), el-Medâinî (ö. yaklaşık 228/843) ve Ömer b. Şebbe (ö. 262/878) gibi aynı kaynaklardan yararlanmıştır.[173] Buradan da yola çıkarak Forand; "*Ezdî, eserinde Taberî'de bulunan bir dizi anlatıya yer vermiştir ama daha yakından bakıldığında ödünç alma varsayımının dışlandığını ve her ikisinin de diğerinin yazılı eserinden kopya çekmediği*" görüşünü öne sürmüştür.[174] Forand'ın öne sürdüğü Ezdî ile Taberî arasında kaynaklık noktasında bir ilişkinin var olmadığı iddiasına katılmamaktayız. Zira *Târîhu'l-Mevsıl*'de kaynak olarak kullanılan Muhammed b. Cerîr,[175] Muhammed el-Âmulî[176] ve Ebû Ca'fer[177] isimlerinden kasıt Taberî'nin bizâtihi kendisidir. Nitekim bunu kanıtlamak için *Târîhu'l-Mevsıl*'deki ilgili alıntıları araştırdığımızda tüm rivayetlerin metin ve isnad yönünden *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ta çok benzer formatta var olduklarını tespit ettik. Öyle ki rivayetlerin olay örgüsünün anlatılma sırası başta olmak üzere kullanılan kelimelerin dahi birbirlerinin aynısı olduğunu gördük.

Burada ilk olarak Sellâme'nin şiirini inceleyeceğiz. Ezdî, ilgili şiiri Muhammed el-Âmulî'den doğrudan nakletmiştir.[178] Aynı şiiri *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ta araştırdığımızda aynı cümlelerle bire bir nakledilmiş olduğunu tespit ettik.[179] Yine

---

[173] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 522.
[174] Forand, "The Governors of Mosul According to al-Azdī's Tarikh al-Mawsil", 103-104.
[175] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 6, 281.
[176] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 19.
[177] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 20.
[178] و أنبأني محمد الآملي عن علي بن محمد قال: كان يزيد بن عاتكة من فتيانهم، فقال يوما –و قد طرب و عنده حبابة و سلاّمة – (دعوني أطير)، فقالت حبابة: إلى من تدع الأمة؟
فلما مات قالت سلامة القسّ:

لا تَلُمنَا إن خَشَعنَا أو هَممنا بالخشوع
قد لَعمْرى بتُّ ليْلى كأَخى الداءِ الوجِيع
ثم بات الهمُّ مِنّى دُونَ منْ لى من ضجيع
لِلَّذى حلَّ بنا اليو م من الأَمرِ الفظيع
كُلَّما أبصرت ربعًا خالياً فاضت دُمُوعِى
قد خلا من سيِّد كان لنا غيرَ مُضِيع /

Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 19. ثم نادت: وا أمير المؤمنيناه. و الشعر لبعض الأنصار.
[179] حدثني عمر بن شبة، قال: حدثنا علي، قال: كان يزيد بن عاتكة من فتيانهم، فقال يوما و قد طرب و عنده حبابة و سلاّمة: (دعوني أطير)، فقالت حبابة: إلى من تدع الأمة!
فلما مات قالت سلامة القسّ:

Ezdî, Habbâbe (ö. 105/724) isimli cariyenin satın alınışıyla ilgili haberi Ebû Ca'fer üzerinden aldığını ifade etmiştir.[180] Bir önceki rivayette olduğu gibi ilgili hâdise, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ta da aynı kelimelerle benzer bir kurguyla anlatılmıştır.[181] Son olarak Ezdî, Şevbez el-Hâricî'nin öldürülmesiyle ilgili haberleri Muhammed ibn Cerîr üzerinden aldığını bildirmiştir.[182] Önceki iki örnekte olduğu gibi Şevbez el-Hâricî'nin isyan hareketinin anlatımı, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ta[183] birkaç kelime ve cümle öbeği haricinde *Târîhu'l-Mevsıl*'dekiyle aynıdır.

Sonuç olarak Forand'ın, Ezdî'nin eserinde Taberî'nin kaynak olarak bulunmadığı iddiasının aksine *Târihu'l-Mevsıl*'deki Muhammed ibn Cerîr, Muhammed el-Âmulî ve Ebû Ca'fer'den kasıt Taberî'nin bizâtihi kendisidir. Ayrıca *Târîhu'l-Mevsıl*'de Taberî'yi kaynak olarak gösteren bahse konu alıntıları incelediğimizde de tüm rivayetlerin, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ta oldukça yüksek benzerlik oranlarıyla bire bir nakledilmiş olduklarını görmekteyiz. Burada son

---

لا تلمنـــــا إن خشـــــعنا أو هممنـــــا بالخشـــــوع
قـــد لعمـــري بـــت ليلـــى كـــأخي الـــداء الوجيـــع
ثـــم بـــات الهـــم مـــني دون مـــن لي مـــن ضجيـــع
للـــذي حـــل بنـــا اليـــو م مـــن الأمـــر الفظيـــع
كلمـــا أبصـــرت ربعـــاً خاليـــاً فـــاضت دموعـــي
قـــد خـــلا مـــن سـيد كـــا ن لنـــا غـــير مضيـــع

Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk,* 1313. ثم نادت: وا أمير المؤمنيناه! و الشعر لبعض الأنصار

[180] أنبأني أبو جعفر عن عمر عن علي بن محمد قال: حج يزيد بن عبد الملك في ولاية سليمان فاشترى حبابة – و كان اسمها العالية – بأربعة آلاف دينار من عثمان بن سهل بن حُنيف، فقال سليمان: لقد هممت ان أحجر على يزيد، فرد يزيد عليه حبابة، فاشترها رجل من أهل مصر، فقالت سُعدة امرأته: يا أمير المؤمنين: هل بقي من الدنيا شئ تتمناه؟ قال: نعم، حبابة. فأرسلت بها يزيد سعدة رجلا فاشتراها بأربعة آلاف دينار ، فصنعتها ذهب عنها كلال السفر، فأتت بها يزيد و أجلستها من وراء الستر و قالت: يا أمير المؤمنين أبقى من الدنيا شئ تتمناه؟ قال: ألم تسألني عن هذا مرة فأعلمتك ؟ فرفعت الستر و قالت: هذه حبابة. و مضت و خلفتها عنده، فحظيت سعدة عنده، فأكرمها و حباها و سعدة من آل عثمان بن عفان. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 20.

[181] قال علي : حج يزيد بن عبد الملك في خلافة سليمان بن عبد الملك فاشترى حبابة – و كان اسمها العالية – بأربعة آلاف دينار من عثمان بن سهل بن حُنيف، فقال سليمان: هممت ان أحجر على يزيد، فرد يزيد حبابة فاشترها رجل من أهل مصر، فقالت سُعدة ليزيد: يا أمير المؤمنين، هل بقي من الدنيا شئ تتمناه بعد؟ قال: نعم، حبابة، فأرسلت سعدة رجلا فاشتراها بأربعة آلاف دينار ، وصنعتها حتى ذهب عنها كلال السفر، فأتت بها يزيد، فأجلستها من وراء الستر و قالت: يا أمير المؤمنين أبقى من الدنيا شئ تتمناه؟ قال: ألم تسأليني عن هذا مرة فأعلمتك ؟ فرفعت الستر و قالت: هذه حبابة، و قامت و خلتها عنده، فحظيت سعدة عند، يزيد وأكرمها و حباها. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk,* 1313. و سعدة إمرأة يزيد، و هي من آل عثمان بن عفان.

[182] أنبأني محمد بن جرير عن عمر بن عبيدة، و حُدثت عن عثمان بن سعيد الرازي عن عمر عن أبي عبيدة قال: لما مات عمر بن عبد العزيز أراد عبد الحميد بن عبد الرحمن بن زيد بن الخطاب أن يتحظى عند يزيد، فكتب إلى محمد بن جرير بن عبد الله يأمره بمحاربة شوذب و لما يرجع رسولا شوذب من عند عمر، فلما رأوا محمد بن جرير يستعد للحرب قالوا: ما أعجلكم قبل انتقاء المدة بيننا و بينكم؟ اليس قد تواعدنا إلى أن يرجع رسلنا؟ فأرسل إليه محمد بن جرير: لا يسعنا تركك على هذه الحالة. قال ابو زيد عمر بن شبة: سمعت خلاد ابن يزيد الارقط يحكي سببها، ثم خطأ ابا عبيدة قال: فقالت الخوارج: ما فعل هولاء هذا إلا و قد مات عمر الرجل الصالح ... Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 6.

[183] قد ذكرنا قبل الخبر عما كان من مراسلة شوبذ عمر بن عبد العزيز لمناظرته في خلافه عليه: فلما مات عمر أحب – فيما ذكر معمر بن المثنى- عبد الحميد بن عبد الرحمن أن الخطاب أن يحظى عند يزيد بن عبد الملك، فكتب إلى محمد بن جرير يامره بمحاربة شوذب أصحابه، و لم يرجع رسولا شوذب، و لم يعلم بموت عمر، فلما رأوا محمد بن جرير يستعد للحرب أرسل اليه شوذب: ما أعجلكم قبل انتقاء المدة فيما بيننا و بينكم! أليس قد تواعدنا إلى أن يرجع رسولا شوذب؟ فأرسل إليهم محمد:إنه لا يسعنا تركك على هذه الحالة- قال غير أبي عبيد: فقالت الخوارج: ما فعل هولاء هذا إلا و قد مات عمر الرجل الصالح ... Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk,* 1290.

olarak Ezdî'nin, Taberî'nin malzemesine nasıl erişiminin olduğu sorusunun cevabı da ortaya konulmalıdır. Ezdî tarafından kullanıldığı şekliyle "*enbeenî*" lafzı, genellikle çağdaşları tarafından doğrudan aktarılan malzemeyi tanımlar. Aynı terimi Ezdî, kendisinden neredeyse bir asır önce vefat etmiş olan Medâinî'nin rivayetleri için de kullanmıştır. Robinson burada ihmalkâr kâtibin hatası ya da Ezdî'nin, ilgili alıntıyı yazılı kaynaktan kopyalama ihtimalinin bulunduğunu belirtmektedir.[184] Ancak her iki durumda da "*enbeenî*" terimi, Ezdî ile Taberî arasındaki doğrudan temasın kanıtı olarak ileri sürülemeyeceğini savunur. Ayrıca Robinson, Taberî'nin nispeten ayrıntılı biyografilerinde öğrencileri arasında Ezdî'den hiç bahsedilmediğini ve benzer şekilde Ezdî'nin hayatı hakkında bilgiler sunan biyografilerde de hocaları arasında Taberî'den hiç bahsedilmediğini belirtir. Ona göre Taberî'nin şöhreti göz önüne alındığında, Ezdî ile Taberî arasındaki ufak bir temasın bile İslâm bilginleri tarafından eserlerde yazılacağını iddia eder. Bununla birlikte Robinson; Ezdî'nin, Taberî'nin çalışmalarını bildiğine dair hiçbir şüphenin olmadığını beyan etmektedir. Çünkü yukarıda gösterildiği üzere Taberî'den doğrudan yararlanmıştır. Ezdî, Taberî'nin ismini doğrudan zikretmesine ek olarak *Târîhu'l-Mevsıl*'de onun ismine atıfta bulunmadan da yararlanmıştır.[185]

Robinson; "*Ezdî'nin, Taberî'nin Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk'una bir dizi ders notundan ziyade bütünlüklü bir tarih çalışması olarak âşina olduğunu"* iddia etmiş[186] ve *Târîhu'l-Mevsıl*'de, Taberî'nin ismine atıfta bulunmadan çokça yararlandığını bildirmiştir. Ezdî'nin, Taberî'nin ismini anmadan nakillerde bulunmasının nedeni olarak da; "*Taberî'nin müellif olarak değil de nakilci olarak kabul edildiğini, (Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk'ta nakledilen) isnadsız tarihî haberlerin kamu malı sayıldığı sonucuna varmanın cazip göründüğünü ve bu nedenle de Ezdî'nin, ilgili olayları Taberî'den naklederken isnad zinciri kullanmadığını*" öne sürmüştür.[187] Bu açıklamadaki en önemli vurgu; Taberî'nin bir nakilci olarak görüldüğü ve *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ta naklettiği kimi haberlerin isnadsız

[184] Bizce Ezdî, Taberî'nin *Târîh*'inin bütününe ya da bir kısmına yazılı olarak erişmiş ve yeri geldikçe kaynak olarak istifade etmiştir.
[185] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 525-526.
[186] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 525-526.
[187] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 529.

olmasından dolayı Ezdî'nin de isnadsız nakiller çerçevesinde Taberî'den yararlanırken onun ismini kaynak olarak zikretmeyişidir. Robinson, Taberî'nin ismen kaynak olarak gösterilmediği pek çok örneği art arda sıralayabileceğini fakat bunun yerine açıklanmasının daha basit ve kısa olduğunu düşündüğü 190 (805) senesini tercih ettiğini ifade etmiştir.[188] Bizler de burada Robinson'un tercih ettiği 190 (805) senesinde vuku bulan olayları merkeze aldık. Robinson'un yorumlarının yanında aşağıda oluşturduğumuz tablo ve kimi değerlendirmelerle de Robinson'un bakış açısına ilave katkılar sunmayı hedefledik. İlk olarak 190 (805) senesinde vuku bulan olayları ana başlıklar halinde hem Ezdî'de hem de Taberî'de tablo halinde gösterecek olursak;

Tablo 1: *Târîhu'l-Mevsıl* ile *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ta 190 (805) senesinde vuku bulan olayların genel görünümü

H. 190/ M. 708'de Vuku Bulan Olaylar	***Târîhu'l-Mevsıl***	***Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk***
Râfi' b. Leys b. Nasr	s. 308	s. 1695
Hârûnürreşîd'in Bizans'a Sefer Düzenlemesi	s. 308	s. 1695
Fadl b. Sehl'in Me'mûn'un Eliyle Müslüman Olması	s. 308	s. 1695
Bizans'ın Ayn Zerbe ve Siyah Kilise'ye Saldırışı	s. 308	s. 1695
Hârûn'un Herakle'yi Fethetmesi	s. 308-309	s. 1695-1696
Hâricî Seyf b. Bekr'in İsyanı	s. 309	s. 1696
Kıbrıs'ın Halkının İsyanı	Ezdî'de yer almamıştır.	s. 1696
Humeyd b. Abdurrahman er-Rüâsî'nin Vefatı	s. 310	Taberî'de yer almamıştır.
Kıbrıs Halkının Antlaşmayı Bozması Nedeniyle Ma'yûf b. Yahyâ'nın Kıbrıs'a Seferi	s. 310	s. 1696
Hâlid b. Yezîd'in Musul'a	s. 310	Taberî'de yer almamıştır.

[188] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 525.

Vali Tayin Edilişi		
Abdullah b. Halîl'in Musul'a Kadı Olarak Tayin Edilişi	s. 310	Taberî'de yer almamıştır
İsâ b. Mûsâ'nın Haccı	s. 310	s. 1696
Yahyâ b. Hâlid'in Vefatı	s. 310	Taberî'de yer almamıştır

Hem Taberî hem de Ezdî, 190 (805) senesinde gerçekleşen olayları anlatmaya Hâricî Râfi' b. Leys b. Nasr'ın Semerkand'da Hârûnürreşîd'e (170-194/786-809) olan isyanıyla başlamıştır. Ezdî'den farklı olarak Taberî, "*haberin nedeninin belirtilmesi*" alt başlığıyla isyanın sebebini uzunca açıklamıştır. Ardından her iki müellif, her yıl klasikleşen Hârûnürreşîd'in yaz aylarında Bizans'a düzenlediği seferlerden bahsetmiştir. İlgili seferlerden hemen sonra Taberî ile Ezdî, Fadl b. Sehl'in (ö. 202/817) Me'mûn'un (198-218/813-833) eliyle Müslüman oluşunu ardından da Bizans'ın Ayn Zerbe ve Siyah Kilise'ye saldırışını anlatmıştır. Bizans'ın saldırılarına karşılık olarak da Hârûnürreşîd'in, Roma toprakları üzerine büyük bir ordu gönderdiğini ve bu ordunun, Herakle'yi fethedişini incelemişlerdir. Burada şunu söylemekte fayda vardır ki Taberî, Herakle'nin fethini Ezdî'ye göre daha detaylı anlatmıştır. Bunun yanında ilgili bölüm o kadar benzerdir ki; Bizans İmparatoru Nakfûr ile önemli Patriklerin Hârûn'a yazdıkları mektup birkaç kelime haricinde Ezdî ile Taberî'nin metinlerinde bire bir aynıdır.[189]

Herakle'nin fethi konusunda Robinson'un dikkat çektiği farklılıklar da oldukça kıymetlidir. Ona göre Taberî, Hârûn'un büyük ordusunun yapısını ve kaç kişilik bir ordu hazırladığını anlatarak başlarken Ezdî ise; ordu komutanlarının adlarını sıralayarak başlamaktadır. Taberî, Safsâf'ın fethini Yezîd b. Mahled'e atfederken Ezdî; bu fethi Abdullah ibn Huzayme'ye atfeder. Son olarak Taberî, Abdullah ibn Mâlik'in Zü'l-Kila'ya saldırmasını seferin başlangıcına koyarken Ezdî ise; Hârûn'un oraya varmasından sonrasına koyar.[190] Taberî ile Ezdî, Hârûnürreşîd'in Herakle'yi fethinden hemen sonra Hâricî Seyf b. Bekr'in (ö. 190/805) isyanını birkaç satırda anlatmışlardır. Bu isyandan sonra Taberî, Kıbrıs halkının yapılan ahdi bozması

[189] Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk,* 1695; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 309.
[190] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 526.

sonucu Ma'yûf b. Yahyâ'nın sefere çıktığını vurgulamıştır. Ezdî ise Nakfûr'un antlaşmayı bozduğunu ve ardından Humeyd b. Abdurrahman er-Rüâsî'nin (ö. 190/805) vefat haberini anlatmıştır. Ardından da Kıbrıs'ın Ma'yûf b. Yahyâ tarafından fethini konu edinmiş ve Taberî'den farklı olarak bu savaşın deniz yoluyla gerçekleştiğini haber vermiştir. 190 (805) senesinin son olayı olarak Taberî, İsâ b. Mûsâ el-Hâdî'nin hac yaptığını bildirdikten sonra 191 (806) senesinin olaylarını anlatmaya başlamıştır. Taberî'nin olay anlatımının bittiği yerde Ezdî, Musul ile ilgili haberleri zikretmeye başlamıştır. Bu farklılığın temel nedeni ise Ezdî'nin, Musul şehrinin tarihini konu ediniyor olmasıdır. Bu çerçevede Hâlid b. Yezîd'in (ö. 229/844) Musul'a vali olarak atanması, Abdullah b. Halîl'in Musul'a kadı olarak tayin edilişi, Musul için önemli icraatlarda bulunan Bermekî ailesinden Yahyâ b. Hâlid'in (ö. 190/805) vefatı ve ailesi için mersiyenin okunması gibi olaylar anlatılmıştır. Ezdî ile Taberî'nin metinlerinin farklılaşmasının temel nedeni olarak Robinson; "*Ezdî ile Taberî'nin ortak bir kaynağı farklı şekilde ele aldıkları ya da başka bir (isimsiz) kaynağa geçildiği iddia edilebilir. Ancak rivayetlerin senedsiz olarak nakledilmesinden dolayı ortak kaynak için net bir kanıt yoktur.*" demektedir.[191]

1.5. Hâris b. Cârûd'un Vesika Arşivi ve Kitapları

Ezdî, Abbâsîlerin ikinci halifesi Mansûr (136-159/754-775) döneminde Musul kadısı ve âmili olarak görev yapan Hâris b. Cârûd'un (ö.160/766) kitaplarını da *Târîhu'l-Mevsıl*'de kullanmıştır.[192] Hâris b. Cârûd, erken Abbâsî döneminin önemli fakîh ve hadis âlimlerindendir. Zührî (ö. 124/742), Atâ (ö. 114/732) ve Katâde (111/735) gibi âlimlerden hadisler nakleden Hâris, Ebû Avâne (ö. 176/792), Ömer b. Eyyûb (ö. 188/803) ve Muâfâ b. İmrân (ö. 185/801) gibi pek çok talebe yetiştirmiştir.[193] Ezdî ile Safedî'nin verdiği bilgiye göre Hâris, 160 (766) senesinde vefat etmiştir.[194]

---

[191] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 526.
[192] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 199, 202, 214; İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre*, thk: Doktor İhsan Abbas, Doktor Nasiriddin el-Esed (Mısır: Dâru'l-Maarif), 1:333.
[193] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 199, 202, 214; İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre,* 1:333.
[194] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 199; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk: Ahmet Arnavut, Türki Mustafa (Beyrut: Dâru İhyai'l-Türâs, 2000), 11:189-190.

Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*'in hiçbir yerinde Hâris'in kitaplarının ve belgelerinin isimlerini belirtmemiştir. Nitekim bu arşivlerin içeriği hakkında tam bir fikir sahibi de değiliz. Ancak Ezdî'nin nakillerinden yola çıkarak bir tasnif yapacak olursak, içlerinde resmî yazışma belgeleri ile ilmî eserlerin bulunduğunu söyleyebiliriz. Ezdî de bu arşiv içerisinde ilgili gördüklerini bizâtihi seçerek eserinde nakletmiştir. Öyle ki Ezdî, sürekli bir biçimde "*Hâris b. Cârûd'un kitapları arasında bazı kitaplar buldum*",[195] "*Hâris b. Cârûd'un kitaplarında buldum*"[196] diyerek bu hususa dikkat çekmiştir.

Ezdî, Hâris'in çocuklarının Musul şehrinde yaşamaya devam ettiklerini bildirmektedir.[197] Hâris'in ailesi, Musul şehrinin seçkin ailelerinden olup bir dönemler Musul şehrinin kadısı ve âmili olan dedelerinin evrak arşivine sahiptirler. Nitekim Ezdî, bu hususu vurguladıktan sonra Hâris'in torunları vasıtasıyla ilgili kitaplara doğrudan eriştiğini belirtmiştir.[198] Hâris'in torunları sayesinde arşiv belgelerini doğrudan alıntılayan Ezdî, yalnızca tek bir rivayette ilgili arşive doğrudan alıntı yapmaz ve İbn Muğire'nin ismini zikreder. Burada Ezdî, tahammül lafızlarından "*ahberenâ*" lafzını kullanmıştır ve bu da bizlere; ilgili kitabın içeriğinin kıraat yoluyla Ezdî'ye nakledildiğini göstermektedir.[199]

Hâris b. Cârûd'un arşivleri içerisinde bulunan resmî yazışma belgeleri sayesinde Musul şehri özelinde Abbâsî Devleti'nin müesses nizamına dair önemli bilgiler edinmekteyiz. Nitekim Halife Ebû Caʿfer el-Mansûr (136-159/754-775), 152 (769) senesinin Şevval ayında Musul valisine göndermiş olduğu gizli mektubunda hazine gelirlerinin azaldığını ve yapılan tahkikat sonucunda âmillerin vergi kaçırdıklarını tespit ettiğini bildirmiştir. Halife Mansûr, devlet malını zimmetine geçiren memurların isimlerinin yazılı olduğu listeyi Musul valisi İsmâil b. Abdullah'a göndermiş ve gereken cezaların verilmesini istemiştir.[200] Yine Ezdî, resmî yazışma belgeleri arasında bulunan ve Hâris'in bizâtihi kendisinin yazmış olduğu 147 (764) senesine ait bir mektubu da eserinde nakletmiştir. İlgili belgede Hâris, emîrü'l-

[195] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 199.
[196] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 214.
[197] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 199.
[198] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 214.
[199] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 200.
[200] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 214-215.

mü'minîn tarafından Musul şehrinin haracını toplamakla görevlendirilmiş âmil olduğunu beyan etmiştir.[201] Ezdî, arşivde yazılı olarak bulduğunu haber verdiği bir kitapta Hâris'in İbn Abbas (ö. 68/687-88), Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) ve Katâde (111/735) vasıtasıyla Hz. Peygamber'e dayandırdığı bir hadisi de nakletmiştir.[202] Yine Ezdî, kıraat yoluyla Abdullah İbn Muğire'nin Hâris'in kitaplarından naklettiği bir hadisi de eserinde zikretmiştir.[203]

1.6. Diğer Kaynaklar

Ezdî, yukarıda zikrettiğimiz kaynakların haricinde pek çok kaynaktan da istifade etmiştir. Önemli olduğunu düşündüğümüz kaynakları yukarıda olduğu gibi ayrı başlıklar açarak değerlendirirken burada ise; nispeten ikincil etkisi olan kaynakları 'diğer kaynaklar' başlığı altında incelemeyi uygun gördük. Bu nedenle de burada Vâkıdî, Hişâm b. Kelbî, Halîfe b. Hayyât ve Taberî haricinde kullanılan kaynakları derlemeyi amaçladık.

İlk olarak Muhammed b. Ebî Dâvûd'u (ö. ?) inceleyeceğiz. Ezdî; "*Muhammed b. Ebî Dâvûd kitabında bana haber verdi ve dedi ki: Ali b. Harb bana haber verip dedi ki: ...*" şeklinde Muhammed b. Ebî Dâvûd'dan doğrudan nakilde bulunmuştur.[204] Burada şu husus belirtilmelidir ki Ezdî, "*ahberanî*" lafzını kullanarak Muhammed b. Ebî Dâvûd'dan şifahî olarak alıntıda bulunduğu izlenimini uyandırmıştır. Fakat "*ahberanî*" lafzının hemen ardından rivayeti, İbn Ebî Dâvûd'un kitabından nakletmiştir. Görüleceği üzere şifahî olarak iletildiği görünen rivayetler aslında yazılı kaynaklara da atıfta bulunmaktadır.

Ezdî, megâzî müellifi ve muhaddis Ebû Ma'şer es-Sindî'yi (ö. 170/787) pek çok yerde kaynak olarak kullanmıştır. Nitekim Ezdî, onun tarih eserleri yazan müellifler arasında olduğunu bildirmiş[205] ve önemli bir kaynak olarak değerlendirmiştir. Gerek Ebû Ma'şer'den yapmış olduğu çok sayıdaki nakil gerekse de Kudeyd Savaşı'nın ne zaman vuku bulduğuyla alakalı çelişkili rivayetlerde onun görüşüne başvurması bu hususu açık bir şekilde göstermektir. Zira ilgili rivayette tarihçiler, Kudeyd

[201] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 199.
[202] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 202.
[203] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 200.
[204] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 322.
[205] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 108.

Savaşı'nın 130 (747) senesinde gerçekleştiğini vurgularken Ebû Ma'şer es-Sindî ise savaşın 128 (745) senesinin Safer ayının 8. günü olan Çarşamba gününde vuku bulduğunu belirtmiştir.[206] Tarihçilerin aksine Ebû Ma'şer es-Sindî'nin görüşünün özellikle bildirilmesi, onun önemli bir kaynak olarak değerlendirildiğini açık bir şekilde göstermektedir. Ebû Ma'şer es-Sindî'yi kaynak olarak kullananlar arasında Ezdî'nin yanında Taberî de bulunmaktadır. Taberî, Ebû Ma'şer'in *Târîhu'l-hulefâ'* isimli eserini kaynak olarak kullanmıştır.[207] İlgili eser, Ebû Ma'şer'in vefatına kadar meydana gelen olayları kronolojik olarak anlatan bir eserdir. Ezdî'nin, Emevîler ile Abbâsîlerin umumî tarihleriyle ilgili konularda Ebû Ma'şer'i kaynak olarak kullandığını göz önüne aldığımızda tıpkı Taberî gibi *Târîhu'l-hulefâ'* adlı eseri kullanmış olma olasılığı oldukça fazladır.[208]

Ezdî, Ebû Ma'şer es-Sindî'den Ebî Ma'şer[209] ve Ebû Ma'şer es-Sindî[210] şeklinde bahsetmiştir. Ezdî'nin referanslarını incelediğimizde Ebû Ma'şer'den gelen rivayetler daha çok dolaylı bir şekilde yapılmıştır. İlgili alıntılar iki tarikle Ezdî'ye ulaşmıştır. İlk tarik; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İshâk b. İsâ (ö. 215/830) kanalıdır.[211] İkinci tarik ise; Ubeydullah ibn Gannâm en-Nahlî el-Kûfî (ö. 297/908) ve İbn Numeyr'dir (ö. 200/815).[212] Ezdî, bir yerde ise Ebû Ma'şer es-Sindî'yi doğrudan alıntılamıştır. O da Halife Velîd (126-127/743-744) vefat ettiğinde 36 yaşında olduğu ve hilâfetinin bir yıl, iki ay ve yirmi gün sürdüğünü bildirdiği rivayetidir.[213]

Burada Medâinî'den (ö. 228/843) de bahsetmeliyiz. Ezdî, büyük tarihçi ve ensâb âlimi Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Medâinî'den pek çok haber nakletmiştir. Nitekim Ezdî, Medâinî'nin siyer ilminde ve Arap tarihinde âlim bir şahsiyet olduğunu ifade etmiştir.[214] Medâinî'yi kaynak olarak kullananlar arasında Ezdî'nin yanında Halîfe b. Hayyât, Belâzürî, Müberred (ö. 286/900), Ya'kûbî (ö.

[206] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 108.
[207] Selman Başaran, "Ebû Ma'şer es-Sindî*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10:184-185.
[208] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 532.
[209] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 4, 5, 6, 10, 17, 18, 21, 25, 50, 55, 57, 59, 64, 137, 160, 161, 229, 230, 231, 232, 254, 257.
[210] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 4, 108.
[211] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 5, 17, 21, 50, 57, 59, 64, 108, 137, 160, 161, 229, 231, 232, 254, 257.
[212] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 4, 6, 10, 18, 230.
[213] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 55.
[214] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 25.

292/905'ten sonra), Taberî, Mes'ûdî, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356/967), Hatîb el-Bağdâdî ve Yâkût el-Hamevî gibi birçok tarihçi bulunmaktadır.[215]

Ezdî, Medâinî'den Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed,[216] Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Medâinî,[217] Ebi'l-Hasan el-Medâinî,[218] Ali b. Muhammed el-Medâinî,[219] el-Medâinî,[220] Ali b. Muhammed,[221] Ebü'l-Hasan[222] ve Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed[223] şeklinde bahsetmiştir. Ezdî'nin Medâinî'ye dolaylı olarak eriştiği nakiller, doğrudan erişim sağladığı rivayetlerden fazladır. Dolaylı anlatımları incelediğimizde Ezdî; Medâinî'ye Taberî,[224] Halîfe b. Hayyât,[225] Ebû Muhammed el-Hasan,[226] Muhammed b. Abdullah b. Ali[227] ve Muhammed b. Mübârek el-Askerî (ö. 3. yüzyıl sonu)[228] vasıtasıyla ulaşmıştır.[229] Ezdî, "*Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Medâinî zikretti ki*",[230] "*Ali b. Muhammed dedi ki*",[231] "*Ali b. Muhammed haber verdi ki*",[232] "*el-Medâinî dedi ki*"[233] ve "*el-Medâinî rivayet etti ki*"[234] şeklinde toplamda 5 yerde de doğrudan alıntı yapmıştır. Ezdî'nin doğumu ile Medâinî arasında 22 yıl olduğunu göz önüne aldığımızda doğrudan görüşme imkânları yoktur. Ancak yukarıda da gösterdiğimiz üzere şifahî ve doğrudan yapılan nakiller bizlere; Ezdî'nin Medâinî'nin eserinin bir parçasına sahip olabileceğini göstermektir.

Medâinî'nin 240'ı aşkın eserinin varlığı[235] ve Ezdî'nin, Medâinî'nin hangi eserine atıfta bulunduğunu bizlere söylememesinden dolayı atfı yapılan eserin

---

[215] Cengiz Kallek, "Medâinî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28:291-292.
[216] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 167.
[217] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 24.
[218] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 167.
[219] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 34.
[220] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 178, 212, 214, 256.
[221] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 19, 20, 108, 165, 166, 194, 232.
[222] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 25.
[223] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 103, 109.
[224] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 19, 20.
[225] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 103, 108.
[226] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 114.
[227] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 167, 256.
[228] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 34, 165, 166, 167, 178, 194, 197, 214, 232, .
[229] Medâinî'nin aktarıcıları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Gernot Rother, "Zur Überlieferung einiger historischer Werke Madainis in Tabaris Annalen", *Oriens* 23/24 (1974):103-133.
[230] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 24.
[231] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 109.
[232] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 126.
[233] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 212.
[234] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 25.
[235] Kallek, "Medâinî", 28:291-292.

künyesini kesin olarak bilememekteyiz. *Târîhu'l-Mevsıl*'de Medâinî'nin doğrudan kaynak olarak kullanıldığı yerleri incelediğimizde Abdülmelik b. Mervân'ın (66-87/685-705) valisi Yûsuf'un Musul'daki ikameti, ardından kardeşi Muhammed'i Musul'a vali tayin edişi, Muhammed'in görevi esnasında Musul şehrinin surlarını inşa etmesi, Kudeyd Savaşı ve sonrasında yaşanan acılar, Zap Suyu Savaşı'nda Abdullah b. Ali'nin (147/764) ordusunun sayısı ve Musul valisi Ca'fer b. Ebî Ca'fer'in ölümü (ö. 150/767) gibi konularda *Medâinî*'den doğrudan yararlanılmıştır. Ezdî'nin, Emevîler ve Abbâsîler döneminin umumî tarihiyle alakalı konularda Medâinî'yi kaynak olarak kullandığını göz önünde bulundurursak Hz. Ebû Bekir'den (11-12/632-634) Mu'tasım'a (218-228/833-842) kadarki dönemi konu edinen *Ahbârü'l-hulefâ'i'l-kebîr* adlı eserden alıntı yapmış olmasının muhtemel olduğunu söyleyebiliriz.[236]

1.7. İsmi Belirtilmeyen Tarih Kitapları

Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl*'de kullanmış olduğu kaynakların müelliflerini zikrettiğini fakat eserlerin isimlerini belirtmediğini daha önce söylemiştik. Buna ek olarak Ezdî'nin, kimi zaman müelliflerin isimlerini dahi zikretmediği durumlar olmuştur. Eser sahiplerinin isimlerinin yerine "*tarih kitaplarında yazdığına göre*",[237] "*bir kitaptan okudum*",[238] "*eski bir kitaptan okudum*"[239] ve *"mesmûm bir kitapta buldum"*[240] biçiminde ilgili eserlere referansta bulunmuştur.

Ezdî'nin hangi rivayetlerde ismi belirtilmeyen tarih kitaplarını kullandığını inceleyecek olursak karşımıza pek çok örnek çıkmaktadır. Ancak tezimizin kapsamı gereği birkaç örneği merkeze alarak anlatmakla yetineceğiz. İnceleyeceğimiz ilk örnek; I. Yezîd (61-64/680-683) döneminde Medine'de vuku bulan Harre Vakası'dır (63/683). Ezdî, Medine'de vuku bulan Harre Vakası'nda Medinelilerin katledilişini, Müslim b. Ukbe'nin (ö. 64/683) şehre girişini ve halkın Yezîd b. Muâviye'ye (61-64/680-683) biatı konusuna dair, müellif ve eser ismi belirtmeden olayı tarih

[236] İlgili eser için bkz. Fuat Sezgin, *GAS*, 1:314-315.
[237] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 234.
[238] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 5, 156.
[239] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 113.
[240] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 154.

kitaplarından naklettiğini beyan etmiştir.[241] Yine Ezdî, 157 (774) veya 158 (775) senesinde Musul valisinin kim olduğu mevzusunda tarihî rivayetleri toplayan ve kitaplar yazan kimselere göre, Musul valisinin Hâlid b. Bermek (ö. 165/781-82) olduğunu ve Ebû Ca'fer'in (136-159/754-775) son valisi olarak görevde kaldığını iddia ettiklerini bildirmektedir.[242] İlgili bu rivayetlerin yanında Ezdî, bazı İbâzi gruplarıyla alakalı haberleri de "*kara'tü fi'l-kitâbi atîk/eski bir kitaptan okudum*" şeklinde kaynaklandırırken,[243] Ata' es-Sülemî'nin "*kış geldi ve ben hala hayattayım*" sözünü de "*fi'l-kitâb/bir kitaptan*"[244] aldığını haber vermiştir. Yine Ömer b. Abdülazîz'in (99-102/717-720) bir sözünü naklederken "*kara'tü fi Târîh/tarih kitabında okudum*" diyerek ne kaynağa ne de eserin ismine atıfta bulunmuştur.

2. *Târîhu'l-Mevsıl*'in Telif Usûlü

2.1. Rivayetçi/Nakilci Anlatım

Ezdî, rivayetçi/nakilci anlatım metodunu benimsemiş ve eserini kronolojik esasa dayalı olacak şekilde kaleme almıştır. Olayların meydana geldiği tarihi özellikle belirtme ihtiyacı duymuş ve tarih yazımını, yıllara göre tanzim etmiştir. İlgili sene zarfında gerçekleşen siyasî, askerî, içtimaî, iktisadî ve ilmî hâdiseler ile vefat eden kişiler, ilgili senedeki Musul valisi, âmili, komutanı, kadısı ve sâhibü'ş-şurtasıyla alakalı olaylar anlatılmıştır.

Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*'deki olayları tarihî süreklilik içerisinde sıralamıştır. Bir olay, yalnızca tek bir senede olup bitmeyip uzun yıllar boyunca devam ediyorsa hâdisenin bölümleri, parçalara ayrılarak anlatılmıştır. Örneğin Musul şehrinin nüfusunun artması sonucu Dicle Nehriyle bağlantılı olan ve şehre su getirmesi planlanan Mekşûfe kanalının kazılması bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Ezdî, yıllar süren bu inşa faaliyetinin başlangıç tarihi olarak 107 (725) senesini,[245] bitiş tarihi olarak da 121 (738) senesini işaret etmektedir.[246] Toplamda 13 sene süren bu

[241] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 234.
[242] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 228.
[243] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 113.
[244] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 85.
[245] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 26.
[246] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 43.

proje hakkında Ezdî, her senenin sonunda kanalın gelişimiyle alakalı bilgileri okuyucuya bilhassa sunmuştur.[247] Ezdî, 201 (816) senesinde başlayan ve 223 (837) senesine kadar süren Bâbek el-Hürremî (ö. 223/838) isyanını[248] da senelere bölerek anlatmıştır. Yaşanılan gelişmeler, ilgili seneler içerisinde değerlendirilmiş[249] ve olaylar, tarihî süreklilik içerisinde okuyucuya anlatılmıştır. Yine Abbâsî propagandası çerçevesinde Abbâsî dâî ve nâkiplerinin Azerbaycan, Irmîniye ve el-Cezîre'deki faaliyetleri[250] ve Abdüsselam b. Hâşim'in (ö. 162/779) isyanı[251] yıllara bölünerek, tarihi akışın içerisinde parça parça nakledilmiştir. Böylece belli bir zamanda oluşan bir hareket veya olayın, tarihî zemin çerçevesinde süreç içerisinde teşekkül ettiği vurgulanmıştır.

Ezdî, rivayetçi/nakilci yazım metodunun bir gereği olarak kendisine gelen çelişkili ve görece belirsiz rivayetleri nakletmiş, yorum ve eleştiri yapmaktan kaçınmıştır.[252] Örneğin; 167 (783) senesinde Musul valisinin ve komutanının kim olduğu konusunda kendisine gelen farklı görüşleri nakletmiş ve bunlar arasında seçim yapmayıp "*en iyi Allah bilir*" dedikten sonra sözlerini sonlandırmıştır.[253] Kudeyd Savaşı'nın hangi tarihte gerçekleştiğiyle alakalı olarak tarihçilerin 130 (747) senesini işaret ettiklerini vurguladıktan hemen sonra Ebû Ma'şer es-Sindî'nin tercih ettiği 128 senesinin Safer ayının 8. günü olan Çarşamba gününü (745 senesinin Kasım ayının 9. günü) de zikretmiştir. İlgili bu rivayette kendi görüşünü belirtmeyip sadece kendisine gelen bilgileri nakletmekle yetinmiştir.[254] Ezdî, 146 (763) senesinin Musul sâhibü'ş-şurtası ile komutanın kim olduğuyla alakalı belirsizliğe değinmiş fakat herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Buna göre ismi belirtilmeyen birtakım kimselerin Vâil b. eş-Şehhâc'ın Musul sâhibü'ş-şurtası olduğunu bildirirken bir topluluk ise onun Musul komutanı olduğunu iddia etmiştir.[255] Ezdî, 191 (806) senesinde vuku bulan olayları anlattıktan sonra Hârûnürreşîd'in (170-194/786-809) Musul valisi olan Saîd b. Attâb et-Temîmî'nin hangi senede vali olduğunu

[247] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 26, 27, 28, 29, 30, 32, 35, 36, 37, 39, 40, 43.
[248] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 342.
[249] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 353, 356, 357, 358, 382, 384, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 394, 395, 396, 422, 424, 425, 426.
[250] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 18, 26, 50, 53, 65, 106, 108.
[251] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 238, 242.
[252] Habîbe, "Mukaddime", 29-30.
[253] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 250.
[254] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 108.
[255] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 197.

bilmediğini ifade etmiştir.[256] Yine 133 (751) senesinde Abbâsî valisi Yahyâ b. Muhammed'in (ö. 135/752) Musul halkını katlediş nedenini tam olarak bilmediğini ve bu konuda ihtilaf olduğunu vurgulamıştır. Ardından da birbirinden ayrı 3 farklı nedeni ardı ardına sıralamıştır. Bunlar; Musul halkının Emevî yanlısı olması, Abbâsîlerin atadığı vali olan Muhammed b. Sûl'u (ö. 136/754) şehre almamaları ve Musullu bir kadının, Horasanlı askerlerle münakaşası neticesinde Musul halkıyla Abbâsî askerlerinin karşı karşıya gelmesidir. Ezdî, olayın başlangıcında ilgili bu nedenler arasında herhangi bir tercihte bulunmayıp Musul halkının katledilişini detaylarıyla birlikte anlatmıştır.[257]

Ezdî, kendisine ulaşan rivayetler arasında seçim yapabildiklerini nakletmekle kalmamış, nadiren de olsa olaylarla ilgili kendi tercih ve görüşlerini beyan etmiştir. Örnek vermek gerekirse; 189 (804) senesinde Musul valisinin kim olduğunu tespit edebilmek için kendisine gelen rivayetleri kıyaslamış ve delaletle Nidâl b. Rifâa b. Ma'n b. Mâlik'in Musul valisi olduğunu iddia etmiştir.[258] 154 (770) senesinde Musul ve el-Cezîre eyaleti valisinin kim olduğuna dair belirsizliğe; "*tarihî mâlûmatların işaret ve delalet ettiğine göre bu senenin valisi Mûsâ b. Kâ'b et-Temîmî* (ö. 141/758)*; Musul kadısı ise Bekkâr b. Şüreyh el-Havlânî'dir*" kaydını düşmüştür.[259] Yine benzer bir tutum 157 (773) veya 158 (774) senesinde Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (136-159/754-775) Musul valisinin kim olduğu mevzusunda da görülür. Nitekim tarihî haberleri toplayan ve kitaplar yazan kimselerin ilgili senelerdeki Musul valisinin Hâlid b. Bermek olduğunu ve Hâlid'in Halife Mehdî (159-169/775-785) döneminde de Musul valisi olduğunu iddia ettiklerini nakletmiştir. Ancak Ezdî, bu müelliflerin naklettiği haberlerde yanlışlık olduğunu belirtmiş ve Halîfe b. Hayyât ile onu referans alan bölge halkının görüşüne itimat etmiştir. Halîfe b. Hayyât ve Musul halkına göre; Mansûr'un son valisi Hâlid değil, Mûsâ b. Mus'ab'dır (ö. 168/784).[260]

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki; Ezdî, rivayetçi/nakilci anlatım üslubunu takip etmesinden dolayı kendisine ulaşan tarihî mâlûmatları eserinde kronolojik

[256] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 312.
[257] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 145-146.
[258] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 308.
[259] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 222.
[260] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 228.

bağlamda nakletmiştir. Naklettiği tarihî malzemenin eleştirisini çoğunlukla yapmamış ve bir konu hakkında belirsizliğin olduğu durumlarda rivayetler arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Ancak az da olsa kimi rivayetleri kendi arasında mukayese etmiş ve bir tercihte bulunmuştur.

2.2. Genel İslâm Tarihi Rivayetlerinin Kullanımı

Târîhu'l-Mevsıl'de Musul'la alakalı rivayetlerin yanında genel İslâm tarihiyle de ilgili pek çok rivayet bulunmaktadır. Robinson'un da dediği gibi; kaynak açısından *Târîhu'l-Mevsıl*'de Musul şehriyle alakalı yerel rivayetler ile "imparatorluk" anlatısı olarak adlandırılan iki tür malzeme kategorisi bulunmaktadır. Genel olarak, eserin ilerleyen bölümlerinde, özellikle de ikinci yüzyılın son çeyreğinde Ezd ile Hamdân arasındaki kabile asabiyeti arttıkça, yerel anlatı daha baskın hale gelmektedir. Biçim açısından bu anlatılar oldukça heterojendir. Zira anlatılar içerisinde; Musul şehrinde görev yapmış kadı ve vali listeleri; belgeler (atama, iktâ ve vasiyetler), soyağacı anlatıları, ricâl anlatıları ve son olarak, genellikle Musullu yerel râvilerden oluşan isnadlarla donatılmış yerel tarih anlatıları genişçe yer almaktadır. Buna karşılık Emevîler döneminde baskın olan "imparatorluk" malzemesi çok daha homojendir. Her ne kadar bu anlatılar içerisinde Musullu kimselerin bazı mektupları ve ölüm haberleri bulunsa da bunların çoğu isnadlarla donatılmış tarihî bilgilerden oluşmaktadır. "İmparatorluk" anlatılarının çoğunluğu Taberî'nin de dayandığı ikinci ve üçüncü yüzyıl müelliflerine/derleyicilerine atfedilmektedir.[261] Musul şehrinin yerel meselelerine dair bilgiler ile "imparatorluk" anlatısı olarak adlandırılan malzeme arasındaki bu ilişki gelişi güzel bir şekilde kurgulanmayıp, umumî İslâm tarihi mâlûmatlarının; Musul vilâyeti ve el-Cezîre eyaletiyle ilişkili olacak şekilde anlatıldığını görmekteyiz.[262] İlgili senenin tarih kaydı üst başlık olarak zikredildikten sonra İslâm beldelerinde vuku bulan olaylar genel hatlarıyla tasvir edilir ve ardından Musul'la ilişkisi kurulur. Örnek vermek gerekirse; Abbâsî ihtilâlinin gelişimi, Horasan, Cürcân, Isfahan, Nihavend ve el-Cezîre'deki Abbâsî dâîlerinin ve nakîplerinin

[261] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 522.
[262] Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, 121; Habîbe, "Mukaddime", 18-19; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 63; Oğuzhan, "Abbâsîler Dönemi Siyasi Bir Muhalif: Ezdî ve Târîhu'l-Mevsıl'i", 183.

faaliyetleri, Emevî yöneticilerinin başarısızlıkları, İbrâhim b. Muhammed'in (ö. 132/749) Harrân'da öldürülüşü, Seffâh'ın (132-136/750-754) Kufe'ye gelip cuma namazını kıldırması, halkın ona biat etmesi, Emevî Halifesi Mervân b. Muhammed'in (127-132/744-750) Harrân'dan ordusuyla Dicle Nehrine gelmesi gibi genel/umumî İslâm tarihi rivayetleri nakledildikten hemen sonra bu hâdiselerin Musul şehriyle olan ilişkisi detaylıca anlatılmıştır. Öyle ki Zap Suyu Savaşı'nın Musul sahillerinde gerçekleşmesi nedeniyle tarafların Musul'un neresinde konuşlandığı, askeri strateji bağlamında Musul'un topoğrafik ve coğrafik özellikleri, II. Mervân'ın Musul şehrine girmek istemesi ama Emevî valisinin onu şehre almaması, Abbâsîlerin Musul şehrine yönelmeleri ve idareyi Emevîlerden almaları, askerî ve idarî olarak Musul'a yerleşen Abbâsîlerin; Musul'da Emevî yanlısı olduğunu düşündüğü binlerce insanı kadın-erkek, yaşlı-çocuk demeden katledişi[263] gibi olaylar Musul şehriyle ilişkilendirilmiştir. Görüleceği üzere Ezdî, tarihsel rivayetleri zaman (132/750) ve mekân (Musul) çerçevesinde bir konuma oturtmuş ve umumî İslâm tarihi rivayetlerini, Musul vilâyetiyle bağlantı kurarak kaleme almıştır.[264] Yine Hârûnürreşîd'in (170-194/786-809) vefatını müteakip Emîn'in (194-198/809-813) halife oluşu, Me'mûn'u (198-218/813-833) veliahtlıktan azledip oğlu Mûsâ'yı tayin etmesi, Me'mûn'un yaşanan gelişmelere binaen bir ordu kurması, Me'mûn ile Emîn'in savaşması, Emîn'in öldürülmesiyle bu mücadelenin sona ermesi ve Me'mûn'un halife olması gibi genel İslâm tarihi mâlûmatları anlatılmıştır. Ardından da bu olayların Musul'la olan ilişkisi ele alınmıştır. Me'mûn ile Emîn'in savaşı esnasında ve sonrasında kaynaklanan otorite boşluğu nedeniyle el-Cezîre ve Musul şehrinde vuku bulan isyan hareketlerine değinilmiştir. Bu minvalde Musul şehrinde Yemenli kabileler olan Ezd ile Hamdân gruplarının şehrin liderliği konusunda birbirleriyle olan çatışması, Musul'da asayişin bozulması, merkezî otoritenin zayıflaması, şehre atanan valilerin olayları zapt edemeyişi ve Musul halkının, bölgelerinin korunması için Ali b. el-Hasan el-Hamdanî'nin

[263] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 116-155.
[264] Bu gibi örnekler çoğaltılabilir ancak tezimizin sınırlarını aşacak olmasından dolayı bu kadarla iktifa edeceğiz.

etrafında toplanması gibi olaylara değinilmiştir. Vuku bulan bu isyanlar, uzun seneler devam etmiştir.[265]

2.3. İsnad Kullanımı

Târîhu'l-Mevsıl'in olay anlatımında isnad metodu kullanılmıştır. İsnad metodu, "*belli kaideler ve yöntemlerle haberi ilk söyleyenine kadar ulaştırmak*" anlamına gelmekte[266] ve Ezdî'nin yaşadığı dönem için güvenilir bir referans gösterim metodu olarak telakki edilmektedir. Bu metoda göre Ezdî, ilgili yıl içerisinde vuku bulan olayları nakletmeden hemen önce haberi kaynağına ulaştırmak için sened denilen râvi zincirlerini kullanmıştır. İsnad metodunun kullanılmasıyla birlikte Ezdî, rivayeti sonraki nesillere nakleden râvileri tespit etmiş ve haberin kaynağını belirtmiştir. Bu kaynak, kimi zaman kendisinden emin olunan bir şeyh, hâdiseye tanık olan veya bilen biri, güvenilir bir topluluk veya yöre halkının beyanlarıdır.

Ezdî, isnad zincirinde râvileri sayarken "*kâle, zekera, haddesenî, haddesenâ, enbeenâ, nebbeenâ, ahberenî, semi'tü*" gibi tahammül ve eda lafızlarını kullanılmıştır. Tahammülü'l-hadis'in kurallarına dikkat eden Ezdî, hâdiseleri naklederken lafızların birbiriyle karışmamasına özen göstermiştir. Öyle ki semâ yoluyla tahammül ettiği hadisi haddesenî veya haddesenâ lafızlarıyla; kıraat yoluyla tahammül ettiği hadisi ahberenî veya ahberenâ lafızlarıyla zikretmiştir. Yine Ezdî, Hâris b. Cârûd'un vesika arşivini keşfettikten sonra vicâde yoluyla naklettiğini özellikle göstermek için; "*İbnü'l-Cârûd'un kitaplarında –rulo biçiminde- buldum.*" demiştir.[267] Ezdî'nin isnad zincirini kullanmasıyla haberin kaynağı belirtilmiş ve eserin kendi dönemi içinde ilmî bir üslûpla yazılmış olduğu tespit edilmiştir.

Ezdî, cem edilen rivayetleri ve isnadını unuttuğu rivayetleri de vurgulamıştır. Nitekim 135 (752) senesinde Musul'a vali olarak atanan İsmâil b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın hutbesini naklettikten sonra rivayetin isnadını unuttuğunu belirtmiştir.[268]

---

[265] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 317-396; Hannah-Lena Hagemann, "Muslim Elites in the Early Islâmic Jazīra: The Qādī's of Harrān, al-Raqqa, and al-Mawsil", *Transregional and Regional Elites–Connecting the Early İslâmic Empire*, ed. Hannah-Lena Hagemann-Stefan Heidemann (Berlin, Boston: De Gruyter, 2020), 36:347.

[266] Ali Çelik, "Tarih Yazıcılığında "İsnad"ın Kullanılışı Ya da "Rivâyetçi Metod", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (Haziran 2003):11.

[267] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 202.

[268] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 156.

Yine Ezdî, 128 (745) senesinde Musul'daki Hâricî isyanlarını bastıran Mervân'ın (127-132/744-750) olaylarını naklederken kendisine gelen haberlerin lafızları farklı olsa da mânalarının bir olduğunu vurgulamıştır.[269] Bir tarih kitabına göre isnad ve rivayetlerle alakalı bu kadar detayın verilmesinde Ezdî'nin muhaddis kimliğinin yadsınamaz bir rolü vardır.

Ezdî, kimi rivayetleri naklederken de isnad zinciri kullanmaksızın kendisine bir topluluğun haber verdiğini bildiren ve rivayetin alındığı kimselerin meçhul olduğu sîgalar da kullanmıştır.[270] Ezdî'nin haberi aldığı kimi rivayetlerin kaynaklarını söylememesinin nedenlerini tam olarak bilememekteyiz. Ancak şu husus belirtilmelidir ki; ilgili bu sîgaların kullanıldıkları yerler genel İslâm tarihi rivayetlerinden ziyade daha çok Musul şehriyle alakalı rivayetlerdir. Hatta kullanılan sîgaları incelediğimizde "*şeyhlerimiz zikretti ki*", "*hocalarımız zikretti ki*", "*önceki şeyhlerimiz bana haber verdi ki*", "*Musul halkının şeyhlerinin zikrettiğine göre*" ve "*Musul'dan bazı ashabımız bana bildirdi ki*" şeklinde Musullu râvilerden haber alındığını bildirilen lafızlar kullanılmıştır.[271] Ezdî, Musul şehrinin haricinde el-Cezîre eyaleti ve Rakka gibi şehirlerin mahallî tarihi için de ilgili bölgenin yerel râvilerinden/hocalarından yararlanmıştır.

2.4. Telfîk ve Hazf Metodu

Yukarıda Ezdî'nin hadisçi kimliğinin esere yansımasını "isnad metodunun" kullanımı özelinde gösterdik. Ancak tüm bunlara rağmen Ezdî, yazdığı eserin bir hadis derlemesi değil, tarih kitabı olduğunun bilincindedir. Çünkü hâdiseleri naklederken olay bütünlüğüne özen göstermiş, isnad ve râvilerin merkeze alınmasından ziyade olay anlatımına odaklanmıştır. Nitekim Ezdî, tarihî olayların akışını bozmamak için telfîk ve hazf metodunu kullanmıştır. Telfîk metodunda Ezdî, farklı lafızlarla benzer bir konuyu nakleden râvileri tek bir isnad altında toplamış, olayı farklı lafızlarla anlatan haberleri ise tek bir metinde birleştirmiştir. Böylece Ezdî, kimi zaman metinleri kimi zaman da senedleri birleştirmiş ve olayları

[269] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 75.
[270] Habîbe, "Mukaddime", 29.
[271] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 145, 226, 247, 248, 293, 326.

tekrarlamadan zaman [101-224 (719-838)] ve mekân (Musul) irtibatını kurmaya özen göstermiştir.

Ezdî, 128 (745) senesinde Musul'daki Hâricî isyanını bastıran Mervân'ın (127-132/744-750) haberini naklederken kendisine gelen haberlerin lafızları farklı olsa da mânalarının bir olduğunu vurgulamıştır.[272] Benzer şekilde 181 (797) senesinde Hârûnürreşîd'in (170-194/786-809) ordusuyla birlikte Musul şehrine gelmesi ve şehri muhasara etmesini anlattıktan sonra en sonda; "*burada anlattığım olayı cemaat halinde pek çok hocamız farklı lafızlarla anlatmıştır.*" demiştir.[273] Bu örnekler oldukça önemlidir. Çünkü Ezdî, ilgili örneklerde kendisine gelen birden fazla haberi, tek bir metin içerisinde kurgulamış ve olay örgüsüne bağlı kalarak rivayetlerin farklılıklarını tek tek göstermekle uğraşmamıştır.

Yine Ezdî, 101 (719) senesinde Halife Ömer b. Abdülazîz'in (99-101/717-720) vefatının akabindeki olayları anlatırken telfîk metodunu kullanmıştır. Bu metodun daha anlaşılır olması için ilgili örneğin Arapça metnini gösterip değerlendirmesini yapacağız. Metin şu şekildedir;

أنبأني محمد بن جرير عن عمر بن عبيدة، و حُدثت عن عثمان بن سعيد الرازي عن عمر عن أبي عبيدة قال: لما مات عمر بن عبد العزيز...[274]/Bana Muhammed b. Cerîr, o da Ömer b. Ubeyde'den haber verdi ki ve bana Osman b. Saîd er-Râzî, o da Ömer'den, o da Ebî Ubeyde'den tahdis edip dedi ki: Ömer b. Abdülazîz öldüğü zaman…

İlgili örnekte görüleceği üzere Ezdî, kendi döneminin tarihçileri arasında yaygın olan bir uygulamayı takip ederek tek bir metin için iki kısmî isnad vermektedir. Burada Ezdî, farklı lafızlarla benzer bir konuyu nakleden râvileri tek bir isnad altında toplamıştır. Olayları anlatırken isnad tariklerinin nüans farklılıklarını belirtmemiş ve sened ile metni birleştirerek olay örgüsünü kurgulamıştır.

[272] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 75.
[273] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 285.
[274] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 6.

2.5. Şiir ve Hutbe Kullanımı

2.5.1. Şiir Kullanımı

Dünya tarihinde milletlerin hayatında derin izler bırakan tarihsel olaylar, şiirler yoluyla sonraki nesillere intikal etmiştir. Eski Mezopotamya, Anadolu, Yunan ve Roma medeniyetleri gibi Câhiliye Arapları da gerçekleşen olayları şiir yoluyla ifade etme geleneğinde önde gelen kavimlerden biridir. Öyle ki İslâm öncesi Arap şiirleri; siyasî, askerî, dinî, ilmî ve sosyo-kültürel dünyaya dair pek çok veriyi biz araştırmacılara sunmaktadır. Örnek vermek gerekirse dönemin şairleri; Arapların kendi aralarındaki savaşlarını (Eyyâmu'l-Arab) konu edinen ve savaşlara dair tarihî bilgiler ihtiva eden pek çok şiir irad etmişlerdir.[275] Şüphesiz İslâm tarih yazıcılığında da şiirlerin ayrı bir konumu vardır. Zührî (ö. 124/741), Musâ b. Ukbe (ö. 141/758), İbn İshâk (ö. 151/768), Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Vâkıdî (ö. 207/822), İbn Hişâm (ö. 218/828) ve İbn Sa'd (ö. 230/845) gibi tarihçiler; gerçekleşen savaşlara, vuku bulan sosyal hâdiselere, katliamlara ve şahısların kişiliklerine dair pek çok şiiri eserlerinde zikretmişlerdir. Bu şiirler, şifahî ve yazılı kaynaklar yoluyla tarihçilere ulaşmıştır. Şiirlerin, sistematik olarak tâbiûn asrından itibaren risâleler halinde toplandığı düşünülünce[276] Emevîler dönemi bu konuda oldukça önemlidir. Bu ilmî gelenek Abbâsîler döneminde de devam etmiş, halife ve vali saraylarında şiirleriyle kendisine yer bulan pek çok şair himaye edilmiştir. Bu şairler; halife ve valilere hoş görünmek için kendilerine methiyeler dizmişlerdir.[277] Ezdî de Emevî ve Abbâsî dönemlerinde oluşan bu şiir külliyatından faydalanmış, kendisinden önceki tarihçiler gibi eserinin pek çok yerinde tarihî şiirlere yer vermiştir. O, 700'ü aşkın beyit nakletmiş ve bu sayede okuyucuya pek çok tarihî bilgi sunmuştur. *Târîhu'l-Mevsıl*'deki şiirlerin konusu çoğunlukla; methiye, hiciv, ağıt, kahramanlık, gazel, zühd, içki, ölüm ve pişmanlıktır.

---

[275] Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1995), 39; Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 54-56.

[276] Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 55.

[277] Hüseyin Polat, "Abbâsî Dönemi Şiiri ve Şairlerine Genel Bir Bakış", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/14 (2018):638.
Konu ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Muhammed Mustafa Heddâre, *İtticâhâtu'ş-Şiiri'l-Arabî fi'l-Karni's-Sânî el-Hicrî* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1963); Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî,* çev: Abdülhalim en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1983); Taha Hüseyin, *Min Târîhi'l-Edebi'l-Arabî: el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1991); Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî: el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1996).

Ezdî'nin rivayetçi/nakilci metoda önem veren bir tarihçi olduğunu yukarıda beyan etmiştik. Bu minvalde Ezdî; *Târîhu'l-Mevsıl*'i kaleme alırken konuyla ilgili olarak, Emevî ile Abbâsî halifelerini, vezirlerini, Musul şehrinin valilerini, yerel yöneticilerini hicveden ve alaya alan şiirleri nakletmekten kaçınmamıştır. Abbâsîler döneminde Musul şehrinde yaşamasına rağmen hiçbir şekilde siyasî baskı kaygısı duymamış, şahıs ve olaylara karşı kendisine gelen şiirleri kırpmadan yayınlamıştır. Örneğin eserde; ismi belirtilmeyen bir şairin Halife İbrâhim b. Velîd'i (127/744) hicvettiği,[278] Atiyye Mevlâ Kelb'in Halife Mervân b. Muhammed'i (127-132/744-750) hicvettiği,[279] yergici Ebû'd-Dülâme'nin (ö. 160/776) Halife Mansûr'u (136-159/754-775) alaya aldığı,[280] Da'bel el-Huzâî'nin (ö. 246/860) Halife Me'mûn'u (198-218/813-833), veziri Ebâ İbâd'ı ve valisi İbrâhim b. Mehdî'yi (ö. 225/839) hicvettiği,[281] bir bedevinin vali Mâlik b. Tûk'u hicvettiği (ö. 260/873),[282] Benî Tağlib ailesinden birisinin Rûh b. Sâlih el-Hamdânî'yi (ö. 171/787) hicvettiği[283] şiirler bulunmaktadır.

Buna karşın *Târîhu'l-Mevsıl*'de Emevî-Abbâsî halifelerini, Musul valilerini ve üst düzey yöneticilerini öven şiirler, onların kahramanlıklarını anlatan fahr temalı şiirler ile ölümlerinin ardından duyulan üzüntü ve acıyı anlatmak için mersiye türünde kaleme alınmış/veya söylenmiş şiirler de bulunmaktadır. Örneğin; Ensâr'dan birinin Ömer b. Abdülazîz'i (99-101/717-720),[284] meçhul bir şairin Halife Mehdî'yi (159-169/775-785),[285] Ebû Sümâme el-Hatîb, Ebü'l Atâhiyye (ö. 211/826) ve Abdülmelik b. Sâlih'in Halife Hârûnürreşîd'i (170-194/786-809),[286] Beşşâr b. Bürd'ün (ö. 168/784) vali Hâlid b. Bermek'i,[287] İbrâhim b. Mehdî'nin Me'mûn'u (198-218/813-833),[288] Hüseyin b. ed-Dahhâk (ö. 250/864) ile Muhammed b. Abdülmelik'in Halife Mu'tasım'ı (218-228/833-842),[289] Benî Tağlib ailesinden

[278] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 60.
[279] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 66.
[280] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 216.
[281] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 401-402, 406.
[282] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 398.
[283] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 268.
[284] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 4.
[285] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 231.
[286] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 277, 303, 307.
[287] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 228.
[288] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 371.
[289] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 428, 427.

birinin Mâlik b. Eş‘ar el-Damsânî’yi,[290] kimliği bilinmeyen bedevilerin Hişâm b. Amr el-Zührî’yi,[291] Yahyâ b. Süleyman’ı[292] ve Mâlik b. Tûk’u[293] methettiği şiirler de bulunmaktadır. Yine; Esbağ b. Züâle ile Halef b. Halîfe’nin Emevî Halifesi Velîd b. Yezîd’in (126-127/743-744) ölümü üzerine fahr (kahramanlık) temalı şiiri,[294] Ebü’l-Atâhiyye’nin Halife Mehdî’ye (159-169/775-785),[295] Mervân b. Ebî Hafza’nın Mansûr’a (136-159/754-775),[296] Abdullah b. Eyyûb et-Teymî’nin vali Yezîd b. Mezîd’e (ö. 185/801) mersiyesi[297] de eserde yer almaktadır. Abbâsî Halifesi Me’mûn’un (198-218/813-833) hem hicvedildiği hem de methedildiği şiirleri görmekteyiz. Bu durumun temel nedeni yukarıda da söylediğimiz gibi Ezdî’nin tarih anlayışının bir sonucu olarak; kendisine gelen her türlü şiiri/rivayeti olduğu gibi nakletmesidir. Bu nedenle de birbirine muârız gibi görünen şiirler aslında Ezdî’nin tarih metodunun bir parçasıdır.

Ezdî’nin eserinde değindiği şiirler, Emevî ve Abbâsî döneminin siyasî ve içtimaî durumunu özetlemesi bakımından kayda değerdir. Nitekim Abbâsî ihtilâlinin başarıya ulaşması sonucu bir önceki hânedan olan Emevîleri kötüleyen şiirler irad eden Hafz b. Ebi’l-Numân’ın Benî Ümeyye’ye hicvi,[298] Fadl b. Abdüssamed er-Rekâşî’nin Abbâsî devlet müesses nizamında önemli roller üstlenen Bermekî ailesinin katledilişine dair mersiye okuması,[299] Hâricîlerden birinin Câbir b. Cebele el-Hâricî’yi methetmesi,[300] Abdullah b. Mus‘ab’ın Alioğullarından olan ve Mansûr’a (136-159/754-775) isyan eden Muhammed b. Abdullah el-Mehdî en-Nefsüzzekiyye’nin (ö. 145/762) katli sonrası ağıt okuması[301] gibi örnekler; siyasî ve sosyal vaziyet hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Ezdî, *Târîhu’l-Mevsıl*’de mensubu olduğu kabile olan Ezd kabilesini öven şiirlere de yer vermiştir. Bu durumun temel nedeni; Ezdî’nin kabilesine duyduğu

[290] Ezdî, *Târîhu’l-Mevsıl,* 268.
[291] Ezdî, *Târîhu’l-Mevsıl,* 114-115
[292] Ezdî, *Târîhu’l-Mevsıl,* 88.
[293] Ezdî, *Târîhu’l-Mevsıl,* 387-398.
[294] Ezdî, *Târîhu’l-Mevsıl,* 54-55.
[295] Ezdî, *Târîhu’l-Mevsıl,* 254-255.
[296] Ezdî, *Târîhu’l-Mevsıl,* 230.
[297] Ezdî, *Târîhu’l-Mevsıl,* 301.
[298] Ezdî, *Târîhu’l-Mevsıl,* 141.
[299] Ezdî, *Târîhu’l-Mevsıl,* 305.
[300] Ezdî, *Târîhu’l-Mevsıl,* 79, 111.
[301] Ezdî, *Târîhu’l-Mevsıl,* 191-192.

derin sevgi ve gönül bağıdır. Zira Musul'da kabile bağları yüzyıllar boyunca devam etmiş, her kabilenin ayrı bir mahallesi, caddesi, mescidi ve camisi olmuştur. Her kabile kendi tarihlerini, kahramanlıklarını, cömertliklerini, siyasî ve ilmî şahsiyetlerini dile getiren şiirlere büyük önem vermiştir. Nitekim bu minvalde eserde; Cerîr b. Atiyye el-Hatefî et-Temîmî'nin (ö. 120 veya 121) Ezd kabilesinin sadakatini, dürüstlüğünü, güvenirliğini ve vefasını dile getirdiği şiiri,[302] Mâlik b. Fehm'in mensubu olduğu Ezd kabilesiyle gurur duyduğunu bildirdiği şiiri,[303] Musul şehrine benî Mühelleb ailesiyle gelen Kâ'b el-Eşkarî'nin (ö. 80/700) Ezd kabilesinin tüm mahallelerin en cömerti olduğunu dile getirdiği şiiri[304] yer almaktadır.

Ezdî, naklettiği şiirleri konu bütünlüğü içerisinde aktarmaya özen göstermiş ve bu şiirleri, kimi zaman konuyla irtibatlı ilmî birer kanıt olarak kullanmıştır. Bu durum bizlere; şiirlerin Ezdî tarafından müstakil birer kaynak olarak görüldüğünü göstermektedir. Örneğin Ezdî, Irak'ın ilk melikinin Cüzeyme olduğunu ve Cüzeyme'nin de Ezd kabilesinden bir Arap olduğunu açıklamıştır. Meskeninin de Enbâr, Hîre ve Aynüttemr denilen yerde olduğunu haber vermiştir. Ezdî, ismini bildirmediği bir kaynağa dayanarak Cüzeyme'nin meskeninin Yibrîn'de olduğunu nakletmiştir. Bunun delili olarak da bir bedeviye ait; "أضحى جذيمة في يبرين منزلهُ" ile başlayan tarihî şiiri delil olarak göstermiştir.[305] Görüleceği üzere Ezdî, tarihî bir şiiri kaynak olarak kullanmış ve şiirle istişhad ederek rivayeti delillendirmiştir.

Târîhu'l-Mevsıl'de Emevî ve Abbâsî dönemlerinde geniş kesimlerce tanınan şair ve ediplerin şiirlerine yer verilmiştir. Bu şairlerin pek çoğunun divanı olup, şiirleri asırlar boyunca dillerde dolaşmıştır. Eserde; Mütemmim b. Nüveyre (ö. 30/650),[306] Lebîd b. Rebîa (ö. 41/661),[307] Kâ'b el-Eşkarî (ö. 80/700),[308] Miskîn el-Dârimî (ö. 90/708),[309] el-Farezdak (ö. 110/728),[310] Cerîr b. Atiyye el-Hazefî (ö.

[302] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 78.
[303] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 97-98.
[304] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 95.
[305] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 98.
[306] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 98.
[307] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 266.
[308] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 95.
[309] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 221.
[310] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 14.

110/728),[311] Ebû Dülâme (ö. 160/776),[312] Beşşâr b. Bürd (ö. 168/784),[313] Lübâne bint Ali ibn el-Mehdî (d. 170/786),[314] Selem el-Hâsir (ö. 186/802),[315] Eşca‘ es-Sülemî (ö. 195/810),[316] Ebû'ş-Şayz (ö. 196/811),[317] Ebû Nuvâs (ö. 198/813),[318] Ebân el-Lâhikî (ö. 200/815),[319] Ebü'l Atâhiyye (ö. 211/826),[320] Abdullah b. Eyûb et-Teymî,[321] Fadl b. Abdüssamed er-Rakâşî,[322] ‘İnân bint Abdullah (Câriye en-Nâtifî) (ö. 226/840),[323] Ebû Temmâm ed-Dâî (ö. 231/845),[324] Da‘bel el-Huzâî (ö. 246/860),[325] Ebü'l-Muâfâ el-Müzenî[326] ve Esbağ b. Züâle[327] gibi şairlerin şiirleri bulunmaktadır. Bu şairlerin yanında Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*'de halifelerin divanlarına da yer vermiştir. Hz. Ali'nin (36-40/656-661) fahr konulu bir şiiri,[328] Ebû Ca‘fer el-Mansûr'un (136-159/754-775) Ebî Müslim el-Horâsânî'yi (ö. 137/755) alaya aldığı şiiri,[329] Halife Mehdî'nin (159-169/775-785) gazeli,[330] İbrâhim Mehdî'nin (ö. 224/839) kardeşi Me'mûn'a (198-218/813-833) teşekkür eden şiiri[331] ile Me'mûn'un gazel[332] ve kardeşlik[333] konulu beyitleri de eserde yer almaktır.

2.5.2. Hutbe Kullanımı

Hitabet sanatı, Antik Dönemlerden itibaren pek çok millet tarafından etkili konuşmak için öğrenilen bir ilimdi. Hitabet sanatı, bir dönem demokrasi ile yönetilen Yunan anakarasında ve Roma'nın Cumhuriyet Döneminde insanları etkilemek amacıyla sıklıkla siyasî ve toplumsal olayların tartışıldığı konularda

[311] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 78.
[312] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 160, 216.
[313] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 228.
[314] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 331.
[315] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 305.
[316] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 295, 296.
[317] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 310, 317.
[318] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 288, 402.
[319] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 275.
[320] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 254, 307, 40.
[321] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 301.
[322] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 305.
[323] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 355.
[324] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 391-393.
[325] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 394, 401, 402.
[326] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 257.
[327] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 55.
[328] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 87.
[329] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 166.
[330] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 255.
[331] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 370.
[332] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 401.
[333] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 368.

kullanılmıştır. Araplarda da benzer bir amaca hizmet eden hitabet, İslâm öncesi dönemden itibaren şiirle birlikte yer almıştır. İçerisinde şiirsel ve veciz sözler barındıran hutbeler, İslâmî dönemde de devam etmiş ve Hz. Peygamber, Râşid Halifeler, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde de önemini sürdürmüştür.[334]

Târîhu'l-Mevsıl'de siyasî ve sosyal olaylara dair pek çok hutbe nakledilmiştir. Ezdî, nakletmiş olduğu hutbeler sayesinde konuya genişlik kazandırmış ve tarihî olayların anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. Kimi hutbenin uzun olmasından dolayı sadece bir kısmını nakletmiş ve böylece eser hem uzamamış hem de anlatılacak konunun akış insicamı bozulmamıştır. Ezdî, hutbeleri tarihî olayların akışı içerisinde konuyu tasdik ettiren bir kaynak olarak da kullanmıştır. Bu hutbeler arasında siyasî ve sosyal olaylara dair önemli gördüklerini belirtmiş ve okuyucuya bir perspektif kazandırmaya çalışmıştır. Bu minvalde Ezdî, 130 senesinde Harameyn'de isyan eden Hâricî Ebû Hamza eş-Şârî'nin (ö. 130/748) Medîne'deki hutbesi[335] ile Abbâsî ihtilâlinin Kufe'ye sıçraması sonucunda Seffâh'ın (132-136/750-754) Kufe'de Cuma namazında halka okuduğu hutbenin bir kısmını nakletmiştir.[336] Yine Ezdî, Ebü'l-Abbas'ın kardeşi Yahyâ b. Muhammed'i Musul valiliğinden azledip yerine amcası İsmâil b. Ali'yi görevlendirdiğini naklettikten sonra İsmâil'e ait bir hutbeyi de rivayet etmiştir. Hutbenin içeriğinde İsmâil, Yahyâ'nın yapmış olduğu zulümleri, baskıları ve işkenceleri açıklamıştır. Bu nedenle de İsmâil, yeğeni Yahyâ'nın cehennemde olacağını Musul halkına beyan etmiştir. İsmâil b. Ali'nin hutbesini özellikle aktaran Ezdî, hem Yahyâ'nın Musul şehrine uygulamış olduğu zulmü tasdik ettirmiş hem de İsmâil'in Musul şehrine ve halkına daha müsamahakâr bir yönetim biçimini tercih ettiğini belirtmiştir.[337] Son olarak Ezdî, 126 (743) senesinde vuku bulan olayları naklederken Emevî Halifesi Velîd'in (126-127/743-744) katledilmesinden sonra Yezîd b. Velîd'in (127/744) irad etmiş olduğu hutbeye de yer vermiştir. Hutbenin içeriğinde Yezîd'in, tebaasına karşı uygulayacağı müsamahakâr tutuma değinilmiştir. Özellikle Yezîd'in sürekli olarak kendisini

[334] Abdurrahman Başçı, "Hitabet Sanatı ve Eski Yunan-Roma, Türk ve Cahiliye Dönemi Arap Hitabeti", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/1 (2019):31-48.
[335] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 110.
[336] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 123-124.
[337] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 156.

alçakgönüllü göstermesi bu duruma işaret etmektedir. Ezdî, Halîfe b. Hayyât'tan nakille ilgili hutbeyi aktarmış ve bu hutbe için özel bir başlık açmıştır.[338]

3. *Târîhu'l-Mevsıl*'in İslâm Şehir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri

İslâm tarih yazımı, Hz. Peygamber'in vefatının hemen akabinde başlamış olup asrımıza kadar kümülatif bir biçimde tekâmül etmiştir. İslâm tarihinde yazılı ilk eserler Hz. Peygamber'in hayatını ve savaşlarını konu edinen siyer ve megâzî kitaplarıdır. Zaman içerisinde İslâm tarih yazıcılığında içerik ve usül bakımından siyer-megâzî türü kitapların yanında Hintliler, Çinliler, Yunanlılar, Romalılar, Persler ve Türklerin tarihini anlatan umumî tarih; Anadolu, Hindistan, Mısır, İfrîkıye, Azerbaycan gibi bölgeleri tanıtan coğrafya; fethedilen bölgelerin tarihini ve İslâm fütûhâtının nasıl geliştiğini bildiren fütûhât; Hz. Peygamber'in fizikî özelliklerini, ahlakını ve davranışlarını konu edinen şemâil; Hz. Peygamber'in mucizelerini açıklayan delâilü'n-nübüvve; çeşitli kimselerin hayat hikâyelerini bizlere haber eden tabakât ve vefat eden kimselerin ölüm haberlerini duyuran vefeyât gibi yazım türleri ortaya çıkmıştır. Bu yazım türlerinden biri de belli bir şehrin veya bölgenin tarihini, coğrafyasını, siyasî, askerî, iktisadî ve sosyo-kültürel vaziyeti hakkında bizlere bilgiler sunan İslâm şehir tarihi eserleridir. [339]

İlk İslâm şehir tarihi eserleri Hz. Peygamber'in doğduğu şehir Mekke ile İslâm devletinin temellerinin atıldığı Medine şehri özelinde yazılmaya başlanmıştır. Nitekim bu minvalde Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) *Fazîletü'l-mücâvere fî Mekkete'l-Mükerreme*'si, Vâkidî'nin (ö. 207/823) *Ahbâru Mekke*'si, Medâinî'nin (ö. 235/850) *Kitâbu Hamâ'l-Medîne ve cibâlihâ ve evdiyetihâ* ile *Kitâbu'l-Medîne*'si, Ezrakî'nin (ö. 250/864) *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âsâr*'ı ve İbn Şebbe'nin (ö. 262/876) *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*'si ilk örneklerdendir.

3/9. yüzyıl ile birlikte İslâm dünyasındaki idarî merkezlerin sayısındaki artış ve siyasî parçalanmışlıkla birlikte birçok şehir tarihi eseri kaleme alınmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda Mekke ile Medine'nin yanı sıra Bağdat, Mısır, Şam, Kudüs, Endülüs, Merv ve Buhara gibi şehirlerin de mahallî tarihleri yazılmaya

[338] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 57.
[339] Mustafa Fayda, "İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medine-i Münevvere Tarihi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986):167-169.

başlanmıştır. Abîd b. Şeriyye'nin (ö. 67/686 [?]) *Kitâb fî-ahbâri'l-Yemen ve eş'ârihâ ve ensâbiha*'sı, İbnü'l-Kelbî'nin (ö. 204/819) *Fütûhu'ş-Şâm*'ı, Saîd b. Kesîr b. Ufeyr'in (ö. 226/841) *Kitâbu ahbâri'l-Endülüs*'ü, Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî el-Mirdâsî'nin (ö. 238/852) *Târîhu'l-Endülüs*'ü, İbn Abdi'l-Hakem'in (ö. 257/871) *Fütûhu Mısr ve Ahbaruhâ*'sı, Mervezî'nin (ö. 268/881) *Târîhu Merv*'i, Narşahî'nin (ö. 348/959) *Târîhu Buhara*'sı, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1070) *Târîhu Bağdâd'*ı, İbn Asâkir'in (ö. 571/1175) *Târîhu Dımeşk*'i ve İbnü'l-Hatîb'in (v. 776/1374) *et-Târîhu'l-mahallî fî müsâceleti'l-kidhi'l-mu'allâ*'sı bahsi geçen şehirlerin tarihini anlatmak için kaleme alınan eserlerdir.[340]

İslâm şehir tarihi eserleri arasında Ezdî'nin yazmış olduğu *Târîhu'l-Mevsıl* adlı eser oldukça önemlidir. Eser üç cilt halinde yazılmış olup günümüze sadece ikinci cildi ulaşabilmiştir. Bu cilt, Emevîlerin son döneminden Abbâsîlerin ortalarına (101-224/719-823) kadar Musul ve el-Cezîre eyaletinde meydana gelen toplumsal hareketlere, Hâricî isyanlarına, maruz kalınan yıkımlara, bayındırlık faaliyetlerine, ekonomik buhranlara ve teşkilâtlanan müesses nizama dair detaylı açıklamalar içermektedir. Bu açıdan bakıldığında Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl* adlı eseri Musul şehrinin mahallî tarih çalışmaları için birincil kaynaklar arasındadır. Bilindiği kadarıyla da İslâm fetihlerinin ardından Musul şehrinin tarihini konu edinen ve derinlemesine inceleyen eserlerden günümüze ulaşan ilk örneğidir.

Târîhu'l-Mevsıl'de 101-224 (719-838) yılları arasında Musul'la irtibatlı rivayetlerin yanında genel İslâm tarihiyle de bağlantılı pek çok rivayet bulunmaktadır. Bu bağlantı gelişi güzel bir şekilde kaleme alınmamış olup umumî İslâm tarihi mâlûmatlarının; Musul vilâyetiyle ilişkili olacak şekilde kronolojik bir metotla anlatıldığını görmekteyiz. *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/8. yüzyıl boyunca ve 3/9. yüzyılın başlarında gelişen ve Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserinin kısa sürede kendisini önde gelen bir örnek olarak kabul ettirdiği genel/umumî tarih yazıcılığı geleneği içerisinde ortaya çıkmıştır. Böylece eser, ihtiva ettiği konular itibariyle ve olayları ele alış yöntemiyle diğer şehir tarihi kitaplarından

[340] Sahâvî, *el-İʿlân bi't-tevbîh li-men zemme ehle't-târîh* (Kahire: 1989), 150-170; I. Goldziher, *Klasik Arap Literatürü* çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er (Ankara: 1993), 139-141; Fayda, "İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medine-i münevvere Tarihi", 168-173; Baş, "Bir Akademik Disiplin Olarak İslâm Tarihi", 30-31; İbrahim Barca, "Şehir Tarihi Eserleri", *İslâm Tarihi Kaynakları*, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 199-227.

ayrışmaktadır. Ayrıca eserin, Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) önsözünde yer alması ve neredeyse 300 yıl sonra İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'inde kaynak olarak kullanılmasına bakılırsa kısa sürede şehrin tarihi için ana kaynak olarak görülmüş ve uzun süre öyle kalmıştır.[341]

Ali Habîbe'nin iddiasına göre *Târîhu'l-Mevsıl,* İslâm fetihlerinin ardından Musul şehrinin tarihine dair yazılmış olan en eski kitaptır.[342] Ancak Fuat Sezgin ve Hafsî başta olmak üzere kimi araştırmacılar, Muâfâ b. İmrân b. Nüfeyl el-Mevsılî'nin (ö. 184/800) *Târîhu'l-Mevsıl* ve *Tabakâtü ehli'l-Muhaddisîn* adlı eserlerini Musul şehrinin tarihine ve tabakâtına dair kaleme alınan en eski kitaplar olduğunu iddia etmişlerdir.[343]

Sezgin, Muâfâ'yı Abbâsî döneminin en eski şehir tarihçileri arasında tanımlar ve Ezdî'nin, Muâfâ'nın eserini kaynak olarak kullanmış olduğundan bahseder.[344] Sezgin, görüşünü desteklemek için İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* adlı eserindeki; "*le-hâ hadîs ahracahû Ahmed fi'z-Zühdi ve et-Taberânî ve İbn Manda ve el-Muâfâ b. İmrân fi't-Târîhi'l-Mevsıl ve'l-lafz le-hû min turuk an Hamza b. Habîb .../ Ona atfedilen bir rivayeti Ahmed [b. Hanbel] zühd (kitabında), el-Taberânî, İbn Manda ve el-Muâfâ b. İmrân Târîhu'l-Mevsıl'de tahriç etmiştir/alıntılamıştır...*"[345] rivayetini delil olarak göstermiştir. Robinson, burada İbn Hacer'in *Târîhu'l-Mevsıl*'in yazarı hakkında hiçbir şey söylemediğini; sadece okuyucunun Muâfâ'ya ait bir rivayeti tespit edebileceği kaynağı tanımladığını iddia etmektedir. Yine İbn Hacer'in *el-İsâbe*'si ile *Tehzîb*'ini dikkatli bir şekilde okuyan herkesin, mevzu bahis eserin sahibi olarak Ezdî'nin işaret edildiğini bildiğini söylemektedir.[346] Nitekim *Tehzîbü't-Tehzîb* ile *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* adlı eserleri incelediğimizde birçok noktada *Târîhu'l-Mevsıl*'in sahibi olarak Ezdî'nin gösterildiğini görmekteyiz.[347]

---

[341] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 522, 527.
[342] Habîbe, "Mukaddime", 20-21.
[343] Sezgin, *GAS*, 1: 348; Young, "Arabic Biographical Writing", 172; I. Hafsî'den nakleden Robinson, "Al-Muʿāfā b. ʿImrān and the Beginnings of the Ṭabaqāt Literature", 114.
[344] Sezgin, *GAS*, 348; Young, "Arabic biographical writing", 172.
[345] İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe,* 8:427.
[346] Robinson, "Al-Muʿāfā b. ʿImrān and the Beginnings of the Ṭabaqāt Literature", 115.
[347] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3:404, 5:127, 7:101, 295, 429, 8:128, 341; 9:67, 357, 10:116, 199, 200, 11:300; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe,* 4:205, 6:38.

Gerek Sezgin'in gerekse de Robinson'un atladığı ve fark edemedikleri bir rivayet daha mevcuttur. *el-İsâbe*'de tespit ettiğimiz; "*İstedrakahû İbnü'l-Esîr ve Ahrace min Târîhu'l-Mevsıl li'l-Muâfâ b. İmrân, an Yûnus b. Ebî İshâk, an el-Muğîre b. Abdullah el-Yüşkerî*"[348] rivayeti konuya genişlik kazandırmasından dolayı önemlidir.[349] İlgili pasajdan, Muâfâ'ya ait *Târîhu'l-Mevsıl* adlı eserin varlığı anlaşılabileceği gibi Muâfâ'ya ait rivayetin, *Târîhu'l-Mevsıl* adlı eserden tahriç edildiği de anlaşılabilmektedir. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi burada da İbnü'l-Esîr'in, Muâfâ'ya ait bir rivayeti *Târîhu'l-Mevsıl* adlı eseri kullanıp tahriç ettiğinin belirtilmesi çok daha olasıdır. Muâfâ tarafından nakledilen pek çok rivayetin Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl*'inde nakledildiğini göz önüne aldığımızda hem ilgili pasajın anlamı hem de tarihî delillerin bu durumu açık bir şekilde ortaya koyduğunu ifade edebiliriz.

Sonuç ne olursa olsun *Târîhu'l-Mevsıl*, İslâm fetihlerinin ardından Musul şehrinin tarihini konu edinen eserlerden günümüze ulaşan en eski örneğidir. Bu nedenle de Musul şehrinin mahallî tarihi için oldukça önemli bir kaynaktır. Habîbe'nin de dediği gibi; *Târîhu'l-Mevsıl,* Musul şehrinin mahallî çalışmaları için ana kaynak olup, hem İslâm öncesi tarihi için hem de İslâm fetihleriyle başlayan, ardından Emevî ve Abbâsî dönemleriyle devam eden olayların sonraki nesillere aktarılmasında köprü vazifesi görmüştür.[350]

Ezdî ile aynı dönemde yaşayan Mes'ûdî (ö. 345/956), *Mürûcü'z-zeheb*'in önsözünde Ebî Zekra (Ezdî) ve *Târîhu'l-Mevsıl* adlı eserinden kaynak olarak haberdar olduğunu bildirmiştir.[351] Ezdî'den yaklaşık 60 sene sonra Şimşât'ta dünyaya gelen ve Hamdânî hânedanlığının himayesinde bir süre Musul'da yaşayan Ali b. Muhammed el-Adevî eş-Şimşâtî (ö. 394/1004'ten sonra), *Târîhu'l-Mevsıl*'i içerik ve kronolojik açıdan tamamlamak üzere bir tetimme yazmıştır. Eserinin adı *Tetimmetü Kitâbi'l-Mevsıl li-Ebî Zekeriyyâ* olup 322 (934) senesinden kendi zamanına kadarki hâdiselerin eklenmesiyle kaleme alınmıştır.[352] *Târîhu'l-Mevsıl*'in

[348] "استدركه ابن الأثير، و أخرج من (تاريخ الموصل) للمعافى بن عمران، عن يونس بن أبي إسحاق عن المغيرة بن عبد الله اليشكري، ..."
[349] İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe,* 5:169.
[350] Habibe, "Mukaddime", 6, 22.
[351] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, 1:13.
[352] Necâşî, *Ricâl,* 264; Yavuz, "Şimşâtî", 39:165.

sonraki yüzyıllara iletilmesi bağlamında oldukça kıymetli olan eser, günümüze intikal edememiştir. Bu nedenle de Ezdî ile Şimşâtî'nin metinlerini birbiriyle mukayese etme imkânı elde edemedik. Şimşâtî'nin yazmış olduğu bu tetimme asrımıza ulaşamamış olsa da *Târîhu'l-Mevsıl*'in, Ezdî'nin vefatından sonra da önemini koruduğunu ve kaynak olarak kullanıldığını bizlere göstermesi bakımından oldukça değerlidir.

Şimşâtî'nin *Tetimmetü Kitâbi'l-Mevsıl li-Ebî Zekeriyyâ* adlı eseri; Irak, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerine ziyaretlerde bulunan İbnü'l-Ezrak el-Fârikî'nin (ö. 577/1181'den sonra) *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid* isimli yapıtına kaynaklık etmiştir.[353] Bu sayede de *Târîhu'l-Mevsıl*'in malzemesi, Ezdî'nin vefatının ardından yaklaşık 250 sene sonra Artuklular döneminin coğrafyasına kadar ulaşmıştır. İbnü'l-Ezrak el-Fârikî'nin eserinden günümüze yalnızca bir bölümünün ulaşabilmiş olması ve ilgili kısımda da Ezdî'nin rivayetlerini dolaylı olarak kullandığı yerlerin bulunmayışı nedeniyle *Târîhu'l-Mevsıl* ile *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*'in metinlerini burada mukayese edemedik.

Ezdî'den yaklaşık 3 asır sonra Musul'da yaşayan İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh* adlı eserinde Musul şehriyle alakalı rivayetleri naklederken *Târîhu'l-Mevsıl*'den yararlanmıştır. Nitekim Gernot Rotter, Paul G. Forand, Ali Habîbe, Chase F. Robinson ve Harry Munt bu hususa özellikle dikkat çekmişlerdir. Forand, İbnü'l-Esîr ile Ezdî'nin metinleri arasındaki benzerliğe dikkat çekmek için; "*Ezdî'nin eserinden birçok rivayet ve bilgi alınmış ve el-Kâmil'e dâhil edilmiştir. İbnü'l-Esîr, Musul valilerinin isimlerini verirken Ezdî'yi takip etmiştir. Ezdî'nin belirli bir valinin görev süresi hakkında belirsizlik ifade ettiği yerlerde İbnü'l-Esîr de ismi tamamen atlamıştır. El yazması, daha önce de belirtildiği gibi, 101 (719) ile 224 (838) yılları arasını kapsamaktadır; bu nedenle İbnü'l-Esîr'in, Ezdî'nin valiler listesini yalnızca bu yıllar aralığında takip etmesi ve bu dönemden önce veya sonra hiç kimsenin adını vermemesi ilginçtir."*[354] demektedir. Robinson, Forand'ın bu görüşüne katılmakta ve "*ünlü Musullu mütercim İbnü'l-Esîr'in, Ezdî'den kopya*

[353] Yavuz, "Şimşâtî", 39:165; Bedevî Abdüllatîf Avad, "Mukaddime", *Târîhu Meyyâfârikîn*, nşr. Bedevî Abdüllatîf Avad (Kahire: 1959/1379), 1-47; Chase F. Robinson, "Ibn al-Azraq, his Ta'rīkh Mayyāfāriqīn and Early Islam", *JRAS* 6/1 (1996):7-27; Ahmet Savran, "İbnü'l-Ezrak el-Fârikî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21:34-35.
[354] Forand, "The Governors of Mosul According to al-Azdī's Tarikh al-Mawsil", 103.

çektiğini" ifade etmiştir.[355] Hatta Robinson bir adım daha öteye gidip "*İbnü'l-Esîr'in neredeyse 300 yıl sonra utanmazca yağmalamasına bakılırsa*"[356] şeklinde İbnü'l-Esîr'in, Ezdî'yi doğrudan kaynak olarak göstermemesini sert bir dille eleştirmektedir. *Târîhu'l-Mevsıl*'in muhakkiki Ali Habîbe; İbnü'l-Esîr'in Musul'la alakalı konular için *Târîhu'l-Mevsıl'*i merkeze alarak eserini yazmış olduğunu belirtmiş ve ikisi arasındaki benzerliği tablo halinde göstermiştir."[357] Rotter, "The Umayyad Fulus of Mosul" isimli makalesinde 121 (738) senesinin Musul valisinin kim olduğuyla alakalı olarak "*İbnü'l-Esîr ile Ezdî'nin eserlerindeki iki pasajı karşılaştırdığımızda aslında iki ismin dışında pasajların aynı oldukları görülmektedir. Bu durum ise şunu göstermektedir ki; İbnü'l-Esîr, bilgilerini Ezdî'den almıştır.*"[358] demektedir. Munt ise *Târîhu'l-Mevsıl*'in, "*İbnü'l-Esîr'in umumî tarih eserinde kapsamlı bir şekilde kullanıldığını*" ifade etmektedir.[359]

İbnü'l-Esîr, eserinin girişinde Taberî'yi kaynak olarak kullandığını belirtirken Ezdî ve eserinden söz etmemiştir. Ancak bu durum, İbnü'l-Esîr'in *Târîhu'l-Mevsıl*'i hiç bilmediği anlamına gelmez. Nitekim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*'in ilerleyen sayfalarında Ezdî'nin hayırlı ve faziletli biri olduğundan bahsetmekte ve *Târîhu'l-Mevsıl* adlı eserin yazarı olduğunu bildirmektedir.[360] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*'de Ezdî gibi ilgili senede vuku bulan genel/umumî İslâm tarihi olaylarının yanında Musul şehriyle ilişkili hâdiselerin anlatımına da önem vermiştir. Musul şehriyle ilgili olayları Ezdî kadar detaylı anlatmasa da doğup büyüdüğü şehrin tarihini elinden geldiğince eserinde nakletmeye özen göstermiştir.

İbnü'l-Esîr, Ezdî'nin rivayetlerinin kimisini harfiyen eserine almış kimisini de kırpmıştır. İbnü'l-Esîr'in böyle yapmasının temel nedeni; *el-Kâmil fî't-târîh*'in genel İslâm tarihi olaylarını konu edinmesidir.[361] Zira Ezdî'deki her olayı derinlemesine inceleyecek olsaydı bu sefer eserinin hacmi artacak ve kendi dönemine kadar vuku bulan olaylara dair büyük bir rivayet yekûnatıyla karşı karşıya kalacaktı. Bundan

[355] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 524.
[356] Robinson, "A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's "Ta'rīkh al-Mawsil", 529.
[357] Ali Habîbe, "Mukaddime", 22-23.
[358] Gernot Rotter, "The Umayyad Fulus of Mosul", *Museum Notes (American Numismatic Society)* 19 (1974):186.
[359] Munt, "Local Historians and their Cities: the Urban Topography of al-Azdi's Mosul and al-Sahmi's Jurian", 21, 31.
[360] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 6:469.
[361] Ali Habîbe, "Mukaddime", 23.

dolayı da Ezdî'nin Musul şehri özelindeki anlatılarını *el-Kâmil*'de özet bir biçimde nakletmekle yetinmiştir. İbnü'l-Esîr, Ezdî'nin nakletmiş olduğu rivayetleri eleştiri süzgecinden geçirmiş ve hatalı gördüklerini düzeltmiştir. Nitekim bu çerçevede Ezdî, Nehrü Mekşûfe'nin 121 (738) senesinde nihayete erdiğini ve kanalın toplam maliyetinin 8 milyar dirhem olduğunu bildirmiştir.[362] Ancak İbnü'l-Esîr bu rakamı abartılı bulmuş ve kanalın toplam maliyetinin 8 milyon dirhem olması gerektiğini vurgulamıştır.[363]

Ezdî'nin eserinin ikinci cildini referans alıp *el-Kâmil fî't-târîh* ile mukayese edebiliriz. Burada *Târîhu'l-Mevsıl* ile *el-Kâmil fî't-târîh*'in arasında 101'den (719) 224'e (838) kadar olan süreçte Musul şehriyle alakalı aynı olayları benzer bir kurgu ile anlatmalarının yanında farklılaştıkları kimi noktalar da mevcuttur. Ezdî ile İbnü'l-Esîr arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları kısa ve öz bir biçimde gösterebilmek ve tekrarlara düşmemek için burada üç örnek metin üzerinden konuyu anlatacağız. İlgili bu konu başlığı altındaki asıl amacımız Ezdî ile İbnü'l-Esîr arasındaki ilişkiyi göstermek ve belki de en önemlisi; birbirleriyle olan irtibatını olay örgüsü, yorum ve kullanılan kelimelerin farklılıkları üzerinden tespit etmektir.

Örnek olması için seçtiğimiz ilk olay Benî Temîmli Yâsîn'in Musul'daki isyanıdır. Vuku bulduğu tarihte pek bir ehemmiyeti olmayan ve oldukça spesifik bir konu olan bu isyanın, hem *Târîhu'l-Mevsıl*'de[364] hem de *el-Kâmil fî't-târîh*'de[365] benzer lafız, kurgu ve iddialarla anlatılması Ezdî'nin eserinin kaynak oluşunu bizlere göstermektedir. Nitekim Ezdî ile İbnü'l-Esîr, 168 (784) senesini anlatmaya Hâricî Yâsîn'in isyanıyla başlamıştır. Hem Ezdî hem de İbnü'l-Esîr, Musul güçlerinin Yâsîn'e karşı mağlup olduğunu ve el-Cezîre ile Diyârırebîa'nın Yâsîn'in eline geçtiğini vurgulamışlardır. Ardından Yâsîn'in Hâricî lider Sâlih b. Müserrâh'ın görüşlerine temayül ettiğini, Halife Mehdî'nin (159-169/775-785) Ebû Hüreyre Muhammed b. Ferrûh ile Dabbeoğullarının azatlısı olan Herseme'yi Yâsîn'e

---

[362] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 43.

[363] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 4:451.

[364] فيها خرج على المهدى بأرض الموصل رجل يقال له: ياسين من بني تميم، فخرج إليه روابط الموصل فواقعوه فهزمهم و غلب على ديار ربيعة و الجزيرة، و كان يرى رأى الخوارج الذين يقواون صالح بن مسرّح التميمي ثم المرى، فوجه إليه المهدى ابا هريرة القائد و اسمه محمد بن فَرُّوخ مولى لبني تميم و هرثمة بن أعين مولى بن ضبة، فأتيا الموصل و خرجا إليه و كانت بينهم حرب شديدة، و صبر لهم ياسين حتى قتل صبرا و عدة من أصحابه، و انهزم الباقون. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 251-252.

[365] و فيها خرج بأرض الموصل خارجي اسمه ياسين من تميم، فخرج إليه عسكر الموصل، فهزمهم و غلب على أكثر ديار ربيعة، و الجزيرة و كان يميل الى مقالة صالح بن مسرح الخارجي. فوجه إليه المهدي ابا هريرة محمد بن فروخ القائد، و هرثمة بن أعين مولى بني ضبة فحارباه، فصبر لهما حتى قتِلَ وعدة من أصحابه و إنهزم الباقون. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5:257.

gönderdiğini ve bu savaşı Yâsîn'in kaybettiğini, birliklerinin ise dağıldığını anlatmışlardır. Arapça metnin gösterdiğine göre iki metin arasındaki olayların kurgusu, anlatılışı, yorumları ve kullanılan kelimeler birbirlerine oldukça benzemektedir.

Ezdî ile İbnü'l-Esîr'in anlatımları arasındaki benzerliklerin yanında iki metnin arasında kimi farklılıklar da mevcuttur. Ezdî, Benî Temîmli Yâsîn'in Halife Mehdî'ye (159-169/775-785) ayaklandığıyla başlarken İbnü'l-Esîr ise Mehdî'yi olaya dâhil etmeden Musul'da Benî Temîmli Yâsîn'in isyan ettiğini vurgulayarak başlamıştır. İbnü'l-Esîr, Ezdî'den farklı olarak Yâsîn'in el-Cezîre ile Diyârırebîa'nın tamamına değil de çoğuna hâkim olduğunu belirtmiştir. Yine Ezdî, İbnü'l-Esîr'den farklı olarak Ebû Hüreyre Muhammed b. Ferrûh'un Benî Temim'in mevlâsı olduğunu ve Mehdî'nin komutanları ile Yâsîn arasındaki savaşın şiddetli geçtiğini haber vermiştir. Olay örgüsündeki çok küçük nüans farklılıklarına ek olarak kullanılan bazı isim ve fiiller de farklıdır. Fakat mevzu bahis isim ve fiillerin kelime manaları aynıdır. Örneğin Ezdî, Musul birlikleri için "*revâbitü'l-Mevsıl*" tamlamasını tercih ederken İbnü'l-Esîr ise "*askerü'l-Mevsıl*" öbeğini tercih etmiştir.

Örnek olması için seçtiğimiz ikinci olay ise Sahsah'ın (ö. 171/787) el-Cezîre'de isyan etmesi ve oradan da Musul şehrine ilerlemesidir. Sahsah'ın el-Cezîre'deki isyanı *Târîhu'l-Mevsıl*[366] ile *el-Kâmil fî't-târîh*'de[367] benzer bir kurgu ve eş anlamlı kelimelerle anlatılmıştır. Nitekim Ezdî ile İbnü'l-Esîr, 171 (787) senesinde vuku bulan olayları anlatmaya Hâricî Sahsah'ın isyanıyla başlamıştır. Hem Ezdî hem de İbnü'l-Esîr, Sahsah'ın el-Cezîre'de isyan ettiğini, Abbâsî güçlerinin Sahsah karşısında hezimete uğradığını, ardından Sahsah'ın Musul şehrine intikal ettiğini, Bâcermâ mevkinde Musul birlikleriyle çatıştığını ve onları yendiğini, sonra tekrardan el-Cezîre'ye dönüp Diyârırebîa'ya hâkim olduğunu, Hârûnürreşîd'in (170-194/786-809) gönderdiği askeri birliğin Devrîn mevkiinde Sahsah'ın ordusunu

---

366 و فيها خرج على هارون الصحصح الحروري بالجزيرة، و كان على الجزيرة أبو هريرة محمد بن فَرُّوخ مولى تميم ، و كان قد أقر ابنه عبد الله بسنجار و بلد و نصيبين ، فخرج الصحصح فلقيه قائد من قواد الرشيد يقال له: علي بن حرب فهزمهم الخارجي و قتل من اصحابه ، و مضى الصحصح إلى الموصل فلقى روابطها بباجرما ، وهزمهم ، و قتل منهم ثم رجع الى الجزيرة فغلب على ديار ربيعة ، فكتب هارون الى نصر بن عبد الله الضبي و كان من وجوه القواد و الشيعة يأمر بالمسير إليه فلحقه بدورين بقرية الخصوص فقتله و اصحابه. و فيها سخط الرشيد على ابي هريرة فعزله عن الجزيرة. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 267.

367 و فيها خرج الصحصح الخارجي بالجزيرة، و كان عليها أبو هريرة ، فوجه عسكرا إلى الصحصح فلقوه فهزمهم ، و سار الصحصح إلى الموصل فلقيهُ عسكرها بباجرمي ، فقتل منهم كثيرا ، و رجع إلى الجزيرة فغلب على ديار ربيعة ، فسير الرشيد إليه جيشا فلقوه بدورين ، فقتلوه و عزل الرشيد أبا هريرة عن الجزيرة. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5: 281.

yendiğini ve isyanı bastırdıktan sonra Ebû Hureyre'yi el-Cezîre valiliğinden azlettiğini bildirmişlerdir. Bir önceki örnekte olduğu gibi iki metin arasındaki olayların kurgusu, anlatılışı, yorumları ve kullanılan kelimeler birbirlerine oldukça benzemektedir. Burada Rotter, Forand, Habîbe ve Robinson gibi Ezdî ile İbnü'l-Esîr'in metinlerinin ne kadar çok birbirlerine benzediklerini onlarca örnek çervesinde tartışabiliriz. Ancak bu benzerlikleri göstermenin yanında ilgili örneği vermemizdeki asıl amaç; İbnü'l-Esîr'in, eserinin hacmini düşünmesinden ve genel/umumî İslâm tarihi eseri yazma iddiasından dolayı Ezdî gibi detaycı bir anlatım üslubunu benimsememiş olduğunu göstermektir. Örneğin Ezdî; Hâricî Sahsah'ın, Halife Hârûnürreşîd'e el-Cezîre'de ayaklanmasıyla başlarken İbnül-Esîr ise halifeyi olaya dâhil etmeden Hâricî Sahsah'ın el-Cezîre'de isyan ettiğini vurgulayarak başlamıştır. Ezdî; İbnü'l-Esîr'in aksine el-Cezîre eyaleti valisinin tam ismini, oğlu ile Sincâr-Nusaybin bağlantısını, Sahsah'ın Hârûnürreşîd'in komutanlarından olan Ali b. Harb ile olan savaşını, Musul'un ardından tekrardan el-Cezîre'ye dönmesi üzerine Hârûnürreşîd'in Nasr b. Abdullah'ı Sahsah üzerine göndermesi gibi detaylara yer vermiştir. İbnü'l-Esîr'in, eserinin hacmini düşünmesinden ve genel/umumî İslâm tarihi eseri yazma iddiasından dolayıdır ki Musul şehriyle alakalı bu hâdiseyi Ezdî kadar detaylı anlatmamıştır. Benzer bir şekilde Musul valisi Hür b. Yûsuf'un vali olarak atanışı, ölümü, Menkuşe sarayını ve Nehrü Mekşûfe kanalını yaptırmasını örnek olarak gösterebiliriz. Ezdî, Musul tarihi için spesifik bir örnek olan mezkur olayları detaylıca anlatırken İbnü'l-Esîr ise ilgili bu hâdiseleri benzer lafızlarla sathî bir biçimde nakletmekle yetinmiştir. Ayrıca Ezdî; uzun yıllar boyunca süren olayları sıralı bir biçimde tarihi süreklilik içerisinde kronolojik düzene bağlı kalarak parçalar halinde anlatmıştır. Her senenin içerisinde olayla alakalı bilgileri okuyucuya nakletmiştir.[368] İbnü'l-Esîr ise Ezdî'nin aksine ilgili olayları birkaç paragrafta özetlemekle yetinmiştir.[369]

Yukarıda verdiğimiz üç örnek, İbnü'l-Esîr'in ana kaynağı olan Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserinde yer almamıştır. İlgili bu örnekler ve daha nicesinin Taberî'nin eserinde bulunmaması doğaldır çünkü *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, Musul şehrinin tarihini merkeze alarak değil de genel/umumî tarih eseri

[368] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 24-47.
[369] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 4:376.

olarak yazılmıştır. *el-Kâmil* de benzer şekilde genel/umumî tarihi konu edinmiştir ancak Taberî'den farklı olarak İbnü'l-Esîr, doğup büyüdüğü şehrin tarihini genel İslâm tarihi rivayetleri içerisine katarak özet bir biçimde anlatmıştır. Taberî, bu üç olaydan sadece Hâricî Sahsah'ı durdurmakla görevlendirilen el-Cezîre valisi Ebû Hüreyre Muhammed b. Ferrûh'un bilgisine yer vermiştir. Bu bilgiye göre Ebû Hüreyre, Halife Hârûnürreşîd (170-194/786-809) tarafından öldürülmüştür.[370] Taberî'nin 171 (787) senesinde Sahsah'ın isyanını anlatmayıp el-Cezîre valisi Ebû Hüreyre'nin öldürüldüğü anekdotunu vermesinin yanında Ezdî, Ebû Hüreyre'nin azledildiğini bildirmiştir. Burada *el-Kâmil*'e baktığımızda da İbnü'l-Esîr, Taberî'den farklı olarak Ezdî'yi takip etmiş ve Ebû Hüreyre'nin el-Cezîre valiliğinden azledildiği bilgisine sadık kalmıştır. Görüleceği üzere İbnü'l-Esîr, Ezdî'yi Musul'la alakalı rivayetlerde çok yakından takip etmiş ve nakletmiş olduğu bilgileri esas almıştır.

Burada İbn Haldûn ve eserinden de bahsetmeliyiz. İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Kitâbü'l-iber ve Dîvânü'l-Mübtede ve'l-haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men 'Âsarahum min zevî's-Sultâni'l-Ekber* adlı eserini incelediğimizde Musul şehrinin tarihiyle alakalı birçok haber nakledilmiştir. Bir dünya tarihi yazma amacı taşıyan bu kitapta şehrin tarihiyle ilgilenenlerin dikkatini çekecek nitelikteki haberlere genişçe yer verilmesi oldukça ilginçtir. Buradan yola çıkarak Musulla alakalı rivayetler özelinde İbn Haldûn'un kaynağının kim olduğu sorusu tartışılabilir. Akıllara ilk olarak şehrin tarihini yazan en eski müelliflerden biri olan Ezdî gelebilir. Ancak İbn Haldûn'un kaynağının Ezdî olmasından ziyade İbnü'l-Esîr'in olması çok daha olasıdır. Zira İbn Haldûn, şehirle alakalı rivayetleri tıpkı İbnü'l-Esîr gibi kurgulamıştır. Örnek olması için yukarıda zikrettiğimiz Benî Temîmli Yâsîn'in isyanı incelenebilir. İlgili hâdise, tıpkı İbnü'l-Esîr'in metninde olduğu gibi özet bir şekilde anlatılmış, metnin kurgusu ve kullanılan kelimeler Ezdî'den ziyade İbnü'l-Esîr'e benzer biçimde nakledilmiştir.[371] Öyle ki Ezdî ile İbnü'l-Esîr'in metinleri arasındaki nüans farklılıklarını incelediğimiz kısımda Ezdî'nin, Musul birlikleri için "*revâbitü'l-Mevsıl*" tamlamasını; İbnü'l-Esîr'in de

[370] Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk,* 1657.

[371] ثم خرج آخر أيام المهدي بأرض الموصل خارجي من بني تميم اسمه ياسين إلى يميل إلى مقاتلة صالح بن مسرح فهزم عسكر الموصل و غلب على أكثر ديار ربيعة و الجزيرة فبعث إليه المهدي القائد أبا هريرة محمد بن فروخ و هزيمة بن أعين مولى بنى ضبة فحاربه حتى قتل في عدة من أصحابه و انهزم الباقون. İbn Haldûn, *Târîhu ibn Haldûn,* 692.

"*askerü'l-Mevsıl*" öbeğini tercih ettiğini söylemiştik. İbn Haldûn ise İbnü'l-Esîr'in izinden gitmiş ve "*askerü'l-Mevsıl*" ifadesini tercih etmiştir. Yine İbn Haldûn, tıpkı İbnü'l-Esîr gibi Yâsîn'in el-Cezîre ile Diyârırebîa'nın tamamına değil de büyük bölümüne egemen olduğunu belirtmiştir. Bunun haricinde Musul valisi Yahyâ b. Muhammed b. Ali b. Abdullah el-Abbas'ın (ö. 135/752) 133 (751) senesinde Musul halkını katlettiği olayı da örnek olarak gösterebiliriz.[372]

İbn Haldûn ile İbnü'l-Esîr arasında 2 asırdan daha az bir zamanın olması, *Târîhu'l-Mevsıl*'in nüshalarının Moğol istilasından etkilenmesi ve 9/15. yüzyılda İslâm beldelerinde *el-Kâmil*'in çok daha meşhur bir kaynak olması gibi hususları da düşününce İbn Haldûn'un kaynağı *el-Kâmil*'dir. Buna göre Ezdî'nin nakletmiş olduğu rivayetler asırlar sonra İbnü'l-Esîr'e, İbnü'l-Esîr'den de İbn Haldûn'a intikal etmiştir.

Son olarak Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229), *Muʿcemü'l-büldân* adlı eserinde Ezdî'yi kaynak olarak kullanıp kullanmadığı konusu da tartışılmalıdır. York Üniversitesinden Harry Munt, Ezdî ile Yâkût el-Hamevî arasında kaynaklık noktasında bir ilişkinin olabileceğinden bahsetmiştir. *Târîhu'l-Mevsıl*'de Musul ve Ninova şehirlerinin fiziksel tasvirinin olmadığını ancak eserin kayıp bir bölümünde böyle bir betimlemenin bulunabileceğini ifade etmiştir. Topoğrafik olarak tanımlayıcı böyle bir bölümün, Ezdî'nin iki Musul tarihinden en az birinde ya da

---

[372] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 145-154; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5:86-87; İbn Haldûn, *Târîhu ibn Haldûn,* 697.

Olay İbn Haldûn da şu şekilde anlatılıştır;

واستعمل على الموصل محمّد بن صول فطرده أهلها وقالوا: بل علينا تولّى خثعم، وكانوا منحرفين عن بني العبّاس، فاستعمل السفّاح عليهم أخاه يحيى وبعثه في اثني عشر ألفا، فنزل قصر الإمارة وقتل منهم اثني عشر رجلا، فثاروا به وحمل السلاح فنودي فيهم بالأمان لمن دخل المسجد الجامع فتسايل الناس إليه، وقد أقام الرجال على أبوابه فقتلوا كل من دخل. يقال: قتل أحد عشر ألفا ممن لبس وما لا يحصى من غيرهم. وسمع صياح النساء بالليل فأمر من الغد بقتل النساء والصبيان، واستباحهم ثلاثة أيام. وكان في عسكره أربعة آلاف من الزنوج فعانوا في النساء. وركب في اليوم الرابع وبين يديه الحراب والسيوف فاعترضته امرأة وأخذت بعنان دابته وقالت له: ألست من بني هاشم؟ ألست ابن عمّ الرسول؟ أما تعلم أنّ المؤمنات المسلمات ينكحهنّ الزنوج؟ فأمسك عنها وجمع الزنج من الغد للعطاء، وأمر بهم فقتلوا عن آخرهم. İbn Haldûn, *Târîhu ibn Haldûn,* 697.

İbnü'l-Esîr'de ise şöyledir;

وَفِي هَذِهِ السَّنَةِ اسْتَعْمَلَ السَّفَّاحُ أَخَاهُ يَحْيَى بْنَ مُحَمَّدٍ عَلَى الْمَوْصِلِ عِوَضَ مُحَمَّدِ بْنِ صُولٍ وَ كان سَبَبُ ذَلِكَ أَنَّ أَهْلَ الْمَوْصِلِ امْتَنَعُوا مِنْ طَاعَةِ مُحَمَّدِ بْنِ صُولٍ، وَقَالُوا: يَلِي عَلَيْنَا مَوْلَى الْخَثْعَمِ، وَأَخْرَجُوهُ عَنْهُمْ. فَكَتَبَ إِلَى السَّفَّاحِ بِذَلِكَ، وَاسْتَعْمَلَ عَلَيْهِمْ أَخَاهُ يَحْيَى بْنَ مُحَمَّدٍ وَسَيَّرَهُ إِلَيْهَا فِي اثْنَيْ عَشَرَ أَلْفَ رَجُلٍ. دَعَاهُمْ فَقَتَلَ مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ رَجُلًا، فَنَفَرَ أَهْلُ الْبَلَدِ وَحَمَلُوا السِّلَاحَ، فَأَعْطَاهُمُ الْأَمَانَ، وَأَمَرَ فَنُودِيَ: مَنْ دَخَلَ الْجَامِعَ فَهُوَ آمِنٌ، فَأَتَاهُ النَّاسُ يُهْرَعُونَ إِلَيْهِ، فَأَقَامَ يَحْيَى الرِّجَالَ عَلَى أَبْوَابِ الْجَامِعِ، فَقَتَلُوا النَّاسَ قَتْلًا ذَرِيعًا أَسْرَفُوا فِيهِ، فَقِيلَ: إِنَّهُ قَتَلَ فِيهِ أَحَدَ عَشَرَ أَلْفًا مِمَّنْ لَهُ خَاتَمٌ وَمِمَّنْ لَيْسَ لَهُ خَاتَمٌ خَلْقًا كَثِيرًا. فَلَمَّا كَانَ اللَّيْلُ سَمِعَ يَحْيَى صُرَاخَ النِّسَاءِ اللَّاتِي قُتِلَ رِجَالُهُنَّ، فَسَأَلَ عَنْ ذَلِكَ الصَّوْتِ، فَأُخْبِرَ بِهِ، فَقَالَ: إِذَا كَانَ الْغَدُ فَاقْتُلُوا النِّسَاءَ وَالصِّبْيَانَ. فَفَعَلُوا ذَلِكَ، وَقَتَلَ مِنْهُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ، وَكَانَ فِي عَسْكَرِهِ قَائِدٌ مَعَهُ أَرْبَعَةُ آلَافِ زِنْجِيّ، فَأَخَذُوا النِّسَاءَ قَهْرًا. فَلَمَّا فَرَغَ يَحْيَى مِنْ قَتْلِ أَهْلِ الْمَوْصِلِ فِي الْيَوْمِ الثَّالِثِ رَكِبَ الْيَوْمَ الرَّابِعَ، وَبَيْنَ يَدَيْهِ الْحِرَابُ وَالسُّيُوفُ الْمُسْلُولَةُ، فَاعْتَرَضَتْهُ امْرَأَةٌ وَأَخَذَتْ بِعِنَانِ دَابَّتِهِ، فَأَرَادَ أَصْحَابُهُ قَتْلَهَا فَنَهَاهُمْ عَنْ ذَلِكَ، فَقَالَتْ لَهُ: أَلَسْتَ مِنْ بَنِي هَاشِمٍ؟ أَلَسْتَ ابْنَ عَمِّ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -؟ أَمَا تَأْنَفُ لِلْعَرَبِيَّاتِ الْمُسْلِمَاتِ أَنْ يَنْكِحَهُنَّ الزِّنْجُ؟ فَأَمْسَكَ عَنْ جَوَابِهَا، وَسَيَّرَ مَعَهَا مَنْ يُبَلِّغُهَا مَأْمَنَهَا، وَقَدْ عَمِلَ كَلَامُهَا فِيهِ. فَلَمَّا كَانَ الْغَدُ جَمَعَ الزِّنْجَ لِلْعَطَاءِ، فَاجْتَمَعُوا، فَأَمَرَ بِهِمْ فَقُتِلُوا عَنْ آخِرِهِمْ. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5:86-87.

tamamen başka bir eserinde mevcut olabileceğine dair bazı işaretlerin olduğunu zikretmiştir. Bunun için de 7/13. yüzyılın önemli coğrafyacısı Yâkût el-Hamevî'yi tanık göstermiştir. Munt, Musul şehrinin tarihi hakkında *Muʿcemü'l-büldân*'da birtakım anlatıların var olduğunu ve Yâkût'un bu pasajlar için doğrudan bir kaynak belirtmediğini vurgulamıştır.[373] Munt'ın makalesinde sözünü ettiği ancak detaylıca incelemediği anlatılar; Musul isminin hangi kökten türediği, ilk ne zaman kurulduğu ve hangi yolları birbirine bağladığı gibi konulardır.[374] Yâkût'un, çeşitli konular bağlamında *Tabakâtü ehli'l-Mevsıl*'i alıntılamasından[375] ve İbnü'l Esîr'in (ö. *Tarîhu'l-Mevsıl*'i kaynak olarak kullanmasından yola çıkarak isimsiz kaynağın Ezdî olabileceğini düşünmektedir.[376]

Muʿcemü'l-büldân'da, Ezdî'nin kaynak olarak kullanılmış olabileceği ihtimaline katılmamaktayız. Zira Munt'ın bu iddiasını kesin olarak tasdik edecek herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Ayrıca Yâkût, Ezdî'nin *Târîh*'ini kaynak olarak kullansaydı şehrin adı ve ilk hangi dönem kurulduğu gibi mâlûmatların anlatıldığı sayfada Musul'un surlarının Mervân b. Muhammed (127-132/744-750) döneminde inşa edilmiş olduğu bilgisini nakletmezdi.[377] Çünkü Ezdî, Musul surlarının 80 (699) senesinde Abdülmelik b. Mervân'ın (66-87/685-705) hilâfeti döneminde Muhammed b. Mervân tarafından yapıldığını ve bu haber özelinde tarihçiler arasında herhangi bir ihtilafın olmadığını bildirmiştir.[378]

Sonuç olarak elimizdeki nüshanın 653 (1256) senesinde istinsah edildiğini düşününce *Târîhu'l-Mevsıl*, uzun yıllar boyunca kaynak olarak kullanılmıştır. Tüm bunlara rağmen eserin sonraki yüzyıllarda İslâm ilim dünyasında neden kaybolduğunu kesin olarak bilememekteyiz. Muhtemelen *Târîhu'l-Mevsıl*, Musul vilâyetinde vuku bulan olayları merkeze almasından dolayı bölgesel/lokal çapta sınırlı kalmıştır. Bu nedenle de Şam, Mısır, Bağdat, Endülüs gibi diğer İslâm beldelerindeki tarihçilerin ilgisini çekememiş ve yaygınlaşamamıştır. Ayrıca sınırlı

[373] Munt, "Local Historians and their Cities: the Urban Topography of al-Azdi's Mosul and al-Sahmi's Jurian", 21.
[374] Yâkût el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân*, 5:223-224.
[375] Yâkût el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân*, 3:234, 4:428.
[376] Munt, "Local Historians and their Cities: the Urban Topography of al-Azdi's Mosul and al-Sahmi's Jurian", 21.
[377] Yâkût el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân*, 5:223.
[378] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 25.

sayıdaki nüsha, Bağdat şehrinin Moğollar tarafından işgal edilmesi sebebiyle de imha edilmiş olabilir. Nitekim elimizdeki nüshanın istinsah edildiği tarih, Bağdat'ın Moğollar tarafından işgaliyle aynı döneme denk gelmektedir.[379]

[379] Oğuzhan, "Abbâsîler Devrinde Siyasi Bir Muhalif: Ezdî ve Târîhu'l-Mevsıl'i", 182.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: *TÂRÎHU'L-MEVSIL*'E GÖRE MUSUL'UN İDARÎ YAPISI

Bu bölümde Musul şehrinin, 101 (719) ile 224 (838) yılları arasında Emevî ve Abbâsî taşra teşkilâtı tarafından nasıl yönetildiği incelenecektir. Ayrıca şehrin idarî yapısında yer alan Musul valilerinin, kadıların, âmillerin, üst düzey komutanların ve sâhibü'ş-şurtaların isimleri, hilâfetin merkeziyle olan ilişkileri, kim tarafından atandıkları, atanma kriterleri, görev/yetki alanları, görev süreleri, görevlerinden azledilme gerekçeleri, Musul'un tarihsel gelişimine katkıları ve görevleri esnasında yaşanan önemli siyasî gelişmeler ortaya konulup değerlendirilecektir.

Ezdî, Musul'da gerçekleşen olayları siyasî, askerî, iktisadî ve hukukî kurumlarla bağlantı kurarak ele almıştır. Bunlar haricindeki kurumlara dair yeterli bilgi nakletmediği için anlatımımız bu dört alanla sınırlı kalmıştır. Yine Ezdî, Emevîler döneminin sadece 31 senesini ele almış ve bunu da 69 sayfada anlatmıştır. Ayrıca Emevîler devrini kurgularken Musul'daki gelişmelere fazla odaklanmamış ve umumî tarih anlatımlarına dikkatini vermemiştir. Bu nedenle de Emevîler dönemi idarî teşkilât tarihine dair naklettiği bilgiler, Abbâsîler devrine nispeten özettir. Bu gibi sebeplerden dolayı Emevî ile Abbâsî dönemleri Musul şehrinin idarî teşkilâtlarının yapısını ve işleyişini kendi aralarında yeteri kadar mukayese etme imkânı elde edemedik.

Bu kısımda ilk olarak Musul şehrinin idarî sınırları tespit edilecektir. Ardından yukarıda vurgulanan amaç çerçevesinde Emevî ile Abbâsî dönemlerinde Musul taşra teşkilâtında merkezî yönetimi temsil eden valilik müessesesi, kadılık müessesesi, malî teşkilât (dîvânü'l-harâc), askerî teşkilât (harb ve ahdâs) ve emniyet teşkilâtı (şurta) araştırılacaktır. Araştırma esnasında vali ve kadıların isimlerine, görev tarihlerine ve yetki alanlarına dair bilgilerin verildiği tablolar oluşturulacaktır. Askerî, emniyet ve malî teşkilâtlardan sırasıyla sorumlu murâbıt, sâhibü'ş-şurta ve âmillerin isimleri ile görevlerine dair mâlûmatların bulunduğu tablo ise anlatıların kopuk olması nedeniyle yapılamayacaktır.

1. 101-224 (719-838) Yılları Arasında Musul Şehrinin İdarî Sınırları

Musul şehri, Dicle nehrinin doğu kıyısında bulunan Ninova şehrinin karşısındaki batı sahillerinde kurulmuştur. Şehir, 16 (637) senesinde Rebî‘ b. Efkel el-Anzî ya da Utbe b. Ferkad es-Sülemî tarafından fethedilmiştir. Hz. Ömer (13-23/634-644), Musul şehrini fetheden Utbe b. Ferkad veya Rebî‘ b. Efkel’i vali olarak görevlendirmiş[380] ve Arap kabileleri şehre yerleştirerek burayı bir garnizon-şehir haline dönüştürmüştür. Musul’un garnizon şehir olarak kazandığı işlev Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde iç karışıklıkların bastırılması için de devam etmiştir. Özellikle Emevî valisi II. Mervân’ın (127-132/744-750) valiliği döneminde Musul şehri genişletilerek imar edilmiş ve siyasî, iktisadî ve içtimaî olarak da oldukça önemli bir konuma sahip olmuştur. el-Cezîre eyaletinin doğu kısmını oluşturan Diyârırebîa’nın bir zamanlar merkezi olan Musul, Ninova şehrinin Dicle kıyısındaki önemli konumunu miras edinmiş ve erken dönemde idarî bir merkez haline gelmiştir.[381]

Coğrafî tanımlar açısından Musul şehri, el-Cezîre eyaletinin büyük şehirleri arasında yer almaktadır. Bu yüzden Hitti, Yiğit ve es-Sekkâr başta olmak üzere kimi araştırmacılar Musul’u, el-Cezîre eyaleti sınırlarının içerisinde düşünmüş ve eyaletin önemli şehirleri arasında saymıştır.[382] Fakat Ezdî tarafından verilen bilgilere baktığımızda Musul şehri, her ne kadar coğrafî olarak el-Cezîre eyaletinin bir parçası olsa da idarî anlamda ondan farklı bir birim olmuştur. Nitekim Musul’a atanan valilerin doğrudan Emevî ve Abbâsî halifeleri tarafından atanmaları ve el-Cezîre eyaleti valisinin vekili olmamaları bu durumu açıkça göstermektedir.[383] Ayrıca Spellberg, nümizmatik kayıtlara dayanarak Musul’un 73’ten (693) sonra el-Cezîre, İrmîniye, Arrân ve Azerbaycan’ı da içeren ayrı bir idarî alanın parçası olduğunu iddia etmiştir. Buna göre “Emevî Kuzeyi” olarak adlandırılan Musul

---

[380] Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 327; Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 646-647; İbnü’l-Fakîh, *Muhtasaru Kitâbi’l-Büldân*, 123-124; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 1:372; Sâmî es-Sekkâr, “Musul”, 31:361-362.

[381] es-Sekkâr, “Musul”, 31:361-362; Hannah-Lena Hagemann, “Muslim Elites in the Early Islâmic Jazīra: The Qāḍī’s of Harrān, al-Raqqa, and al-Mawsil”, 36:346.

[382] Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 451; es-Sakkâr, “Musul”, 31:361-362; İsmail Yiğit, *Emevîler* (Ankara: İSAM Yayınları, 2019), 150.

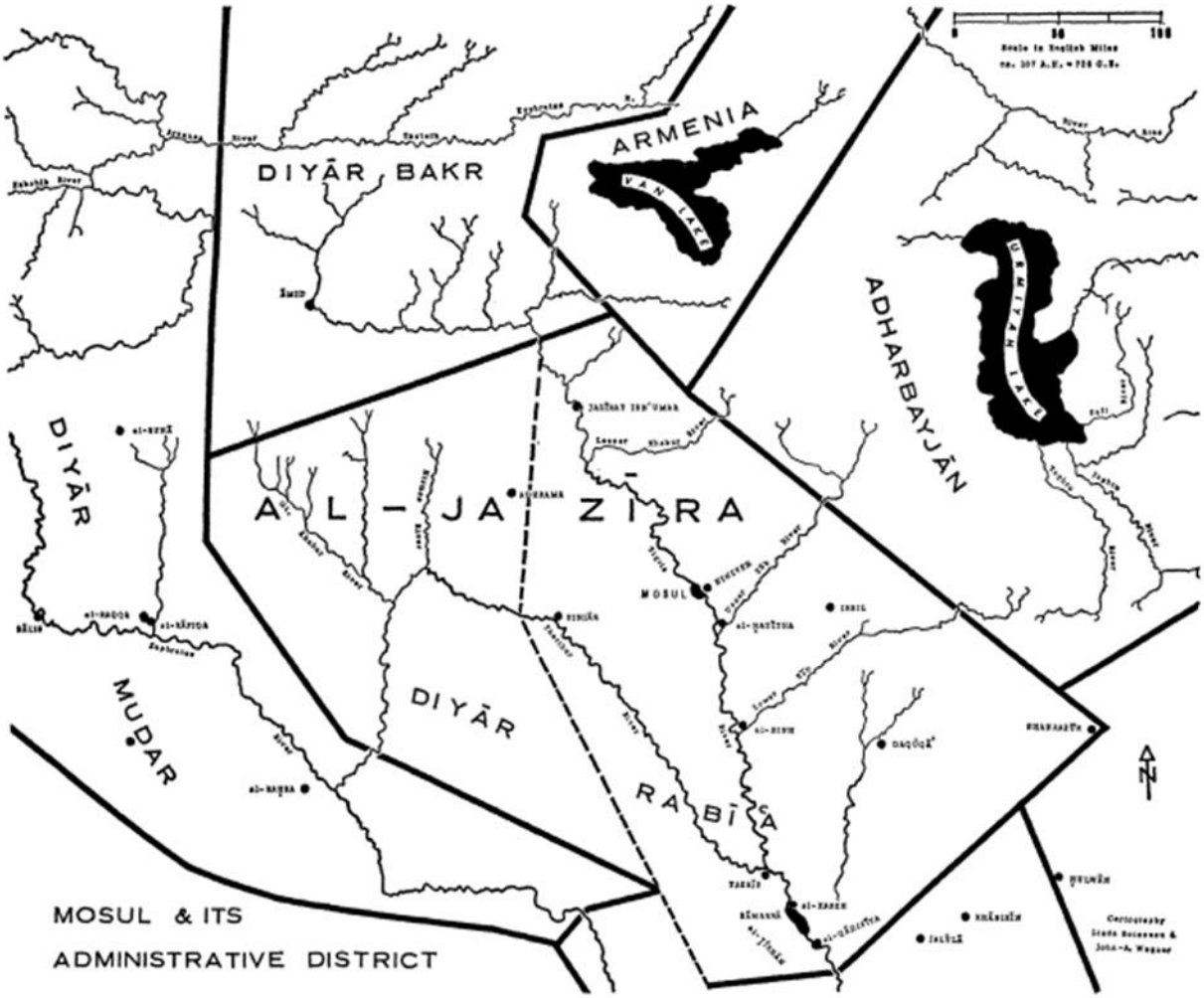
[383] Rotter, “The Umayyad Fulûs of Mosul”, 167; Forand, “The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil”, 101-102; Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conqust*, 53.

şehri,[384] Emevîler döneminin sonunda el-Cezîre'den bağımsız olarak faaliyet göstermiş ve kendi başına bir vilâyet olmuştur. Şehir, kimi zaman vilâyetin doğu alt bölümü olan Diyârırebîa'nın da başkenti olarak hizmet vermiş ve Emevîler döneminin sonuna kadar bu statüsünü büyük ölçüde kesintisiz devam ettirmiştir.[385] Abbâsîler dönemine geldiğimizde ise Halife Seffâh (132-136/750-754), devleti idarî anlamda 12 parçaya ayırmış ve bu 12 idarî parçadan biri olarak da Musul'u seçmiştir.[386] el-Cezîre ile Musul arasındaki ilişki, özellikle Hârûnürreşîd'in 809'daki (193) ölümünden ve imparatorluk düzeninin şehirde ve başka yerlerde zayıflamasından sonra açık değildir.[387]

Târîhu'l-Mevsıl'de idarî olarak Musul'a bağlı pek çok köy ve ilçeden bahsedilmektedir. Bahsi geçen ilçe ve köylerin konumlarını tespit ettikten sonra Musul şehrinin idarî sınırlarını belirleyebiliriz. Bunun için bakılması gereken en önemli yer Hür b. Yûsuf'un Musul valiliği görevindeyken kendisine tanımlanan yetki alanı sınırlarıdır. Burada Ezdî, Musul şehrinin vergi gelirinin çok fazla olduğunu ve bu fazlalığın sebebinin de yüzölçümünün geniş olmasıyla paralel olduğunu vurgulamıştır. Ezdî, bu genişliğin Kerh, Dekûkâ, Hancâr, Şehrizor, Diyarhân, Tikrit, Sin, Bâcermâ, Karde, Sincâr ve Azerbaycan hududuna kadar uzandığını belirtmektedir.[388] Bu tanıma göre Musul'un idarî sınırları, daha sonra Sâmerrâ olacak olan yerin hemen kuzeyinden, kuzey-kuzeybatı yönünden Sersân nehri boyunca Sincâr'a ve kuzeyde Karde'ye (Ceziretü İbn Ömer) kadar uzanıyordu; daha sonra doğuda Azerbaycan sınırına ve aynı başlangıç noktasından güneydoğuda Şehrizor'a[389] kadar uzanıyordu. Başka bir deyişle, Musul'un idarî alanı Dicle vadisinin Irak vilâyetinin kuzeyinde kalan üçte ikilik kısmı kapsıyordu. Ezdî'nin bahsettiği Tirhân, Tikrit, Bâcermâ ve Şehrizor; Belâzürî tarafından Musul'un fethi bölümünde de listelenmiş ve 20 (640) gibi erken bir tarihte Musul'un yetki alanı

[384] Rotter, "The Umayyad Fulûs of Mosul", 167; Denise A. Spellberg, "The Umayyad North: Numismatic Evidence for Frontier Administration", *American Numismatic Society Museum Notes* 33 (1988):119.
[385] Hagemann, "Muslim Elites in the Early Islâmic Jazīra: The Qādī's of Harrān, al-Raqqa, and al-Mawsil", 36:346.
[386] Bozkurt, *Abbâsîler*, 160-161; Hagemann, "Muslim Elites in the Early Islâmic Jazīra: The Qādī's of Harrān, al-Raqqa, and al-Mawsil", 36:346.
[387] Hagemann, "Muslim Elites in the Early Islâmic Jazīra: The Qādī's of Harrān, al-Raqqa, and al-Mawsil", 36:346.
[388] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 32-33.
[389] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 299.

içinde yer almıştır. Ayrıca Belâzürî, Şehrizor ve çevresindeki bölgelerin Hârûnürreşîd'in (170-194/786-809) halifeliğinin sonuna kadar Musul'a bağlı kaldığını ve bu tarihten sonra ayrı bir idarî birim haline geldiğini belirtmektedir.[390]

Resim 1: Resim 1: Musul Şehri ve İdarî Bölge Sınırları

2. *Târîhu'l-Mevsıl*'e Göre Emevî ve Abbâsî Dönemlerinde Musul Taşra Teşkilâtında Merkezî Yönetim Unsurları

Emevîler ile Abbâsîler dönemlerinde merkezden yönetimin başkent teşkilâtında halife, vezirler, dîvânü beyti'l-mâl, dîvânü'l-ceyş, dîvânü'l-harâc, dîvânü'r-resâil, dîvânü'l-hatem, dîvânü'l-berîd, dîvânü'l-mezâlim ve başka divanlar varken taşra teşkilâtında ise eyalet-vilâyet valileri, divanların eyalet-vilâyet temsilcileri ve eyalet-vilâyet divanları vardır. Zikredilenlere ek olarak kadı, şurta ve hisbe teşkilâtları da

[390] Forand, "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil", 101-102.

taşra teşkilâtı unsurları arasında sayılmaktadır.[391] Musul'a bakıldığında ise merkezden yönetimin taşra teşkilâtındaki temsilcileri; Musul valisi, divanların vilâyetteki temsilcileri, Musul valisi başkanlığında toplanan divan, kadı ve şurta teşkilâtıdır. Bizler de bu başlık altında Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl* eserine göre Emevîler ile Abbâsîler dönemlerinde Musul şehrindeki merkezden yönetim unsurlarını inceleyeceğiz. Özellikle idarî yapıda yer alan Musul valilerinin, kadılarının, âmillerin, üst düzey komutanların ve sâhibü'ş-şurtaların isimlerini, görevde bulundukları tarihleri, mümkünse geçmişlerini ve kariyerlerini özetlemeyi, Musul'un tarihsel gelişimine yaptıkları önemli katkıları belirtmeyi, görevleri esnasında gerçekleştirmiş oldukları önemli siyasî gelişmeleri incelemeyi ve Musul'un yönetimiyle ilgili sonuçları analiz etmeyi hedefledik.

2.1. Valilik

Emevîler ile Abbâsîler dönemlerinde taşra teşkilâtı hiyerarşisinin en tepesinde vali bulunmaktadır.[392] Erken dönem İslâm toplumunda şehir yöneticisine vali denildiği gibi emîr ve âmil de denmiştir. Valilere emîr denilmesinin nedeni fetihlerle birlikte İslâm topraklarına dâhil edilen bölgelerin ilk yöneticilerinin emîr/komutan olmasıdır. Bundan dolayı ilk dönemlerde şehrin yöneticilerine emîr denmiştir.[393] Bu örnek Musul şehri için de geçerlidir. Nitekim Hz. Ömer (13-23/634-644), Musul şehrini fetheden büyük komutan Utbe b. Ferkad veya Rebî' b. Efkel'i yönetici olarak görevlendirmiştir.[394] Emevî ve Abbâsî dönemlerinde âmil unvanı ise vergileri toplamakla sorumlu memurlara verilmektedir.[395] Emîr unvanında olduğu gibi âmil unvanı da zamanla anlam genişlemesine uğramış ve şehrin/vilâyetin yöneticisini

[391] Bkz. Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 16-28; Bozkurt, *Abbâsîler*, 152-162; Yiğit, *Emevîler*, 141-157.

[392] Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 453; Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, 25; Bozkurt, *Abbâsîler*, 160; Yiğit, *Emevîler*, 151.

[393] Abdülazîz ed-Dûrî, "Emir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11:121; Ünal Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik* (Konya: Yediveren Kitap, 2004), 90; İbrahim Sarıçam- Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti* (Ankara: Diyanet Vakfi Yayınları, 2008), 97-98; Ünal Kılıç, "Valilik", *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 141; Hakan Temir, *Emevîlerde Valilik* (Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2019), 25, 28; Bozkurt, *Abbâsîler*, 160.

[394] Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 646-647; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1:372; es-Sekkâr, "Musul", 31:361-362.

[395] Mehmet Erkal, "Âmil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3:59; Kılıç, "Valilik", 141; Temir, *Emevîlerde Valilik,* 32-33.

belirtmek için kullanılır hale gelmiştir.[396] Ezdî, Emevîler ile Abbâsîler dönemlerinde Musul'a atanan yöneticilere çoğunlukla vali olarak hitap ederken emîr ve âmil unvanlarını da zaman zaman kullanmıştır. Forand'ın değerlendirmesine göre Ezdî için Musul yöneticisinin unvanı ister vali ister emîr isterse de âmil olsun bu üçünün arasında çok az fark ya vardır ya da hiç yoktur.[397]

Musul şehrine atanan valilerin pek çok görevi bulunmaktaydı. Bunlar; şehrin asayişini tesis etmek, askerlerin sevk ve idaresinden sorumlu olmak, namazlara imamlık etmek, maiyyetinde bulunan memurlara ücretlerini yatırmak ve vergileri toplamaktır. Örnek olarak Halife Hişâm (106-126/724-743) döneminde Mervân b. Muhammed (127-132/744-750) ile Velîd b. Telîd el-Absî, Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-159/754-775) döneminde ise İsmâil b. Ali ve Ca'fer b. Ebî Ca'fer gibi kimi güçlü ve nüfuzlu valilerin; Musul şehrinde orduyu sevk ve idare etmek (alâ harbihâ ve ahdâsihâ), namaz kıldırmak (alâ salâtihâ), şehrin asayişini sağlamak (alâ şurtatihâ), beytülmâlin hazinesini hilâfet merkezine göndermek, vergileri toplamak ve haraçla ilgili işlerle ilgilenmek (alâ a'mâlihâ) gibi sorumlulukları vardı.[398]

Her Musul valisi mevzu bahis bu görevlere aynı anda sahip olamıyordu. Kimi vali, otoritelerini kullanarak geniş yetkilere sahipken kimisi de sınırlı yetki ve vazifelerle donatılmıştır. Nadiren de olsa biri namaz ve harpten, diğeri haraçtan sorumlu olmak üzere iki farklı vali görevlendirilmiştir.[399] Ancak çoğu vali, nüfuzlarını kullanarak yukarıdaki yetkilerin tamamına ya da büyük çoğunluğuna tek başına sahip olmuştur.[400] Musul valilerinin bu vazifelerin hepsini bizzat yerine getirmediklerini de belirtmek gerekir. Çünkü yukarıda saymış olduğumuz her bir görevin özel ihtisas alanı olup bir kişinin (vali), aynı anda orduyu komuta etmesi, polis teşkilâtını idare etmesi, vergi toplaması ve namaz kıldırmaktan sorumlu olması imkânsızdır. Bu nedenle de hilâfetin merkezinden ya da valilerin bizâtihi atadığı yüksek dereceli memurlar bu işleri ihtisas alanlarına göre yürütmüştür. Vali ise Musul'daki yüksek dereceli memur ve maiyyetindekilerden birincil derecede sorumlu olan mülkî âmirdi.

[396] Erkal, "Âmil", 58-59; Kılıç, "*Valilik"*, 141-142; Temir, *Emevîlerde Valilik*, 25, 31-33.
[397] Forand, "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil", 102.
[398] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 35-37, 173, 195.
[399] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 76, 279, 280, 283.
[400] Forand, "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil", 102.

Burada yeri gelmişken valilerin hukukî davalara bakıp bakmadığı konusu da tartışılmalıdır. Musul vilâyetinden bağımsız olarak genel olarak valilerin; orduların her an savaşa hazır olmasından, vergi toplanmasından, hurafelerle mücadele edilmesinden, suçluların cezalarının infaz edilmesinden sorumlu olmalarının yanında hukukî meselelerden de sorumlu oldukları söylenmiştir.[401] Forand, Musul şehrinde başkadılık makamının Mansûr'un (136-159/754-775) hilâfeti döneminde ortaya çıkmasını[402] göz önünde bulundurarak ilk dönem valilerinin 'salât' görevinin aynı zamanda yargı işlevini de içerdiğini düşünmüştür. Bu iddiayı kanıtlamak için Ezdî'nin eserinde bahsettiği Emevî valisi Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî'nin (ö. 135/753) Ömer b. Abdülazîz (99-101/717-720) ile yazışmalarını delil olarak kullanmıştır. Bu yazışmada Yahyâ, Ömer b. Abdülazîz'e; '*insanları şüphe üzerine yakalayıp suçlamaya göre mi cezalandırmalıyım, yoksa açık bir kanıtla ve yasanın emrettiği şekilde mi tutuklamalıyım*' şeklinde bir soru yöneltmiştir.[403] Forand'a göre bu pasaj; Yahyâ'nın vali olarak hukukî davalara da baktığını bizlere göstermektedir.[404] Yahyâ'nın bir yargıç gibi hareket etmesi bizce gayet doğaldır çünkü İbn Sa'd tarafından Dımeşk bölgesinin önemli fakîhleri arasında sayılmıştır.[405] Ayrıca Musul valilerinin mezâlim mahkemelerine başkanlık ettiklerini de düşününce özelde Yahyâ'nın genelde ise çoğu Musul valisinin, hukukî davalarla ilgilenmesi olağan bir durumdur.

Musul valileri, Abdülmelik b. Mervân (66-87/685-705) döneminde kurulan[406] darphâneyi de denetlemiş ve kendi isimlerinin yazıldığı paralar darbettirmişlerdir.[407] Abdülmelik b. Mervân'ın para reformu sonrasında Musul valilerinin isimleri daha çok fülûs denilen bakır sikkelerde yer almıştır. Musul valilerinin darbettirdikleri

---

[401] Aykaç, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 25; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 453; Kılıç, "Vali", Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42:493; Bozkurt, *Abbâsîler*, 157; Yiğit, *Emevîler,* 151.

[402] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 173.

[403] Forand, "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil", 103.

[404] Forand, "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil", 103.

[405] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 7:323.

[406] Abdülmelik'in para reformu öncesinde Musul'un Arap-Bizans tipi sikkeleri bulunmamaktadır. Bkz. Rotter, "The Umayyad Fulus of Mosul", 168.

[407] Musul darphânesi Abdülmelik b. Mervân döneminde bir darphâne için gerekli önkoşullara sahip olmuştur ve İslâm öncesi dönemlerden beri darphânesi olan Harrân (o dönemde el-Cezîre'nin başkenti), er-Ruhâ ve Nusaybin'e katılmıştır. Bkz. Rotter, "The Umayyad Fulus of Mosul", 168.

bakır paraların üzerinde kendi isimlerinin yanında darphânenin adı ve paranın ne zaman basıldığı gibi bilgileri de edinmekteyiz.[408]

Emevîler ile Abbâsîler dönemindeki diğer önemli vilâyetlerde olduğu gibi Musul'a atanan valiler genellikle askeri geçmişe sahip, savaşçı ve ehil yöneticiler olarak tanımlanabilecek kişiler arasından seçilmiştir. Bunlardan bazıları Mervân b. Muhammed, Hür b. Yûsuf, Muhammed b. Sûl, Yahyâ b. Muhammed, İsmâil b. Ali, Hâlid b. Bermek, Yezîd b. Üseyd, İshâk b. Süleyman, Abdussamed b. Ali, Mûsâ b. Mus'ab, Abdülmelik b. Sâlih, Saîd b. Selm, Abdullah b. Mâlik ve Herseme b. A'yen'dir. Valilerin asker kökenli kimseler arasından seçilmesinin temel nedeni, merkezî otoriteyi taşrada hissettirmek ve Musul şehrini kontrol altında tutmaya çalışmaktır.[409] Zira birinci bölümde de vurguladığımız üzere Musul şehri, Emevîler döneminden itibaren Hâricî isyanlarına ev sahipliği yapan bir vilâyettir. Bu nedenle de atanan valilerin birincil amacı devletin merkezî otoritesini şehirde hissettirmek ve asayişi tesis etmek olmuştur.

Bunun yanında halifenin oğulları, kardeşleri ve yakın akrabaları da Musul şehrine tayin edilmişlerdir. *Târîhu'l-Mevsıl*'i incelediğimizde 101 (719) ile 132 (750) yılları arası Emevîler döneminde görev almış yedi validen ikisi olan Mervân b. Muhammed[410] ile Hür b. Yûsuf Emevî hânedanına mensuptur.[411] Yine Abbâsîlerin ilk dönemlerinde atanan Musul valileri, halifelerin yakın akrabasıydı. Bunlardan bazıları şunlardır; Yahyâ b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Halife Mansûr'un kardeşi),[412] İsmâil b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Halife Mansûr'un amcası),[413] Ca'fer b. Ebî Ca'fer (Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un oğlu),[414] İshâk b. Süleyman el-Hâşimî (Halife Mansûr'un amcasının oğlu ve kızının kocası),[415]

[408] Rotter, "The Umayyad Fulus of Mosul", 165.
[409] Forand, "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil", 102; Spellberg, "The Umayyad North: Numismatic Evidence for Frontier Administration", 119.
[410] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 16.
[411] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 24.
[412] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 141,145-153.
[413] İsmâil b. Ali, Abbâsî Halifesi es-Seffâh'ın amcası olup yeğeni ve es-Seffâh'ın kardeşi Yahyâ'nın yerine tayin edilmiştir. Musul halkına iyi davranmış ve emirlik sarayına yerleşerek ilk resmî icraatlarından biri olarak minbere çıkarak selefi Yahyâ'nın yanlışlarını düzelteceğine ve katliamın kanını ödeyeceğine söz vermiştir. Halk tarafından çok sevilmiş ve 134 (751) ile 142 (759) seneleri arasında toplamda 8 sene Musul valiliği görevini üstlenmiştir. Bkz. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 156-173.
[414] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 194.
[415] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 239.

Abdüssamed b. Ali b. Abdullah b. el-Abbas (Halife Mansûr'un amcası ve İsmâil b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın kardeşi),[416] Ahmed b. İsmâil b. Ali b. Abdullah b. Abbas (Halife Mansûr'un kuzeni)[417] ve Mûsâ b. Mus'ab [418] (Halife Mehdî'nin süt kardeşi).[419]

Musul valileri, doğrudan halife tarafından "el-ahd, el-kitâb" denilen resmî bir yazı ile atanırdı.[420] Dolayısıyla onlar, el-Cezîre eyalet valisinin vekilleri değillerdi. Böylece hem el-Cezîre eyaleti valisinin güçleri sınırlandırılmış, hem de Musul gibi önemli bir vilâyetin valisi doğrudan merkeze/halifeye bağlı olmuştur. Bunun yanında kimi el-Cezîre eyaleti valisinin aynı zamanda Musul valisi olarak da görev yaptığını görmekteyiz. Bunlar; Mervân b. Muhammed (127-132/744-750),[421] Hişâm b. Amr ez-Zührî[422], Abdüssamed b. Ali b. Abdullah b. Abbas,[423] Mûsâ b. Ka'b et-Temîmî (ö. 141/758),[424] Mûsâ b. Mus'ab b. Süfyân b. Rebîa (ö. 168/784)[425] ve Tâhir b. Hüseyin'dir.[426] İsimleri zikredilen bu valiler, bizâtihi halife tarafından atanmış ve kendilerine fazlasıyla itimat edilmiştir. Nitekim defalarca merkezî otoriteye sadık olduklarını kanıtlayan bu şahsiyetler, güvenilir olmaları nedeniyle hem Musul hem de el-Cezîre valisi olarak görevlendirilmiştir.

Valiler ve maiyyetindeki memurların gerçekleştirmiş oldukları faaliyetler, Musul tebaasına karşı muameleleri, devlet malını zimmetlerine geçirip geçirmedikleri gibi vilâyette olup biten her şey ya halifenin özel yetkili istihbarat teşkilâtı tarafından ya da halifenin bizâtihi kendisi tarafından denetlenmiştir. Örnek olarak Muhammed b. Hasan el-Hamdânî'nin, Musul valisi Seyyid b. Enes el-Ezdî'yi (ö. 211/826) Halife Me'mûn'a (198-218/813-833) şikâyet etmesini gösterebiliriz. Halife, Muhammed'in şikâyetini dinledikten hemen sonra valisini merkeze çağırmış ve en yüksek idarî-adlî yargı ve denetleme kurumu olan mezâlim mahkemesini

[416] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 242.
[417] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 246.
[418] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 228.
[419] Forand, "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil", 103.
[420] Kılıç, "Valilik", 143; es-Sekkâr, "Musul", 31:361.
[421] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 18, 56.
[422] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 76, 107, 114.
[423] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 242-243.
[424] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 222, 224.
[425] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 226.
[426] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 332.

kurmuştur.[427] Yine Halife Mehdî (159-169/775-785) dönemindeki denetlemeleri de ele alabiliriz. Ezdî'nin naklettiğine göre Mehdî, Musul şehrine uğramış ardından da el-Cezîre'ye yol almıştır. Yolda giderken Musul ve el-Cezîre valisi Abdüssamed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın el-Cezîre'ye giden yolları ve menzilleri onarmadığını fark etmiştir. Bunun üzerine halife çok sinirlenmiş ve Abdüssamed'i azletmiştir.[428] Bir diğer örnekte ise Musul valisi Mûsâ b. Mus'ab, şehrin haraç vergisini toplamış ve topladığı meblağı Mehdî'ye sunmuştur. Mehdî ise toplanan vergi miktarının oldukça az olduğunu tespit etmiş ve Mûsâ'yı huzuruna çağırdığını bildirdiği bir mektup yazmıştır. Mûsâ, halifenin huzuruna çıkmış ve ardından azledilmiştir.[429]

Musul valilerinin kimisi, azledildikten hemen sonra tutuklanmıştır. Örneğin Halife Mansûr'un (136-159/754-775) 154 (770) senesindeki Musul valisi olan Mûsâ b. Ka'b et-Temîmî, görevinden alınmasının hemen ardından yakalanıp gözaltına alınmıştır. Ezdî, Mûsâ'nın azledilmesinin ve akabinde tutuklanmasının gerekçesini anlatmamıştır. Ancak halifenin Mûsâ'ya çok sinirlendiğini ve bu iş için oğlu Mehdî'yi bizzat Musul'a göndererek yakalanmasını emrettiğini ifade etmiştir.[430]

Musul şehrine atanan valilerin sık sık görevlerinden alındıklarını görmekteyiz. Nitekim 101 (719) ile 224 (838) seneleri arasında toplamda 50 civarı farklı vali görev yapmıştır.[431] Valiler, halife tarafından atandıkları gibi yine bizâtihi halife tarafından azledilmişlerdir. Hâlid b. Bermek, Mûsâ b. Mus'ab ve Herseme b. A'yen (ö. 200/816) gibi valilerden bazıları görevden alındıktan birkaç yıl sonra vazifelerine iade edilmiştir. Tüm bunları düşününce 123 senede (101-224/719-838) 50 civarı valinin görev alması demek ortalama her 2,5 yılda bir valinin değiştiği anlamına gelmektedir. Hâlid b. Bermek, Mûsâ b. Mus'ab ve Herseme b. A'yen gibi kimi valilerin görevden alındıktan birkaç sene içinde tekrardan aynı göreve tayin edildiğini düşününce ortalama süre daha da düşmektedir.

[427] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 354.
[428] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 243.
[429] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 248-249.
[430] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 224.
[431] Habîbe, "Fihrist", 494-496. Forand, makalesinde 49 valinin ismini çıkartmıştır. Ancak Forand'ın listesine güncellemeler de dâhil edilince vali sayısı 50 dolaylarına kadar çıkmaktadır. Bkz. Forand, "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil", 88-105.

Valilerin görev sürelerinin nispeten az olmasının pek çok sebebi vardır. Bunlar; görev süreleri boyunca Musul vilâyetini başarısız yönetmeleri, şehrin asayişini sağlayamamaları, kötü muameleleri sonucunda yerel halkın ilgili valiyi merkezî yönetime şikâyet etmesi, uzun süre görevde kalmaları durumunda şehirdeki tüm yetkileri kendi uhdesinde toplamaya çalışmaları ve sonucunda da merkezî idareye isyan etme potansiyelleridir. Musul valilerinin görev sürelerinin genellikle kısa olmasının yanında nispeten uzun sayılabilecek süre görevde kalan valiler de bulunmaktadır. Bunlar; Hür b. Yûsuf, Velîd b. Telîd el-Absî, İsmâil b. Ali ve Seyyid b. Enes'dir. İlgili Musul valilerinin görev sürelerinin nispeten uzun soluklu olmasının en temel nedenleri; Emevî ve Abbâsî yönetimleriyle olan yakın akrabalık ilişkileri, merkezî idareye bağlı oluşları ve gerçekleştirdikleri icraatlar ile Musul halkı tarafından sevilmeleridir. [432]

50 civarı valinin yedisi Emevîler döneminde geri kalanı ise Abbâsîler döneminde vazifelendirilmiştir. Bu veriye göre Emevîler döneminde (101-132/719-750) tayin edilen bir valinin ortalama görev süresi 4.4 yıl iken Abbâsîler devrinde (132-224/750-838) ise yaklaşık 2 senedir. Emevîler ile Abbâsîler dönemleri arasındaki bu farkın muhtemel nedeni, Abbâsî devletinin merkezîleşmeyi tesis etme ve taşrayı kontrol etme çabalarıdır. Bunu da denetimleri sıklaştırarak ve kusurlu bulunan valileri azlederek gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Seyyid b. Enes el-Ezdî, Halife Me'mûn döneminde 9 sene boyunca Musul valiliği görevini yürütmüştür. Abbâsîler döneminde şehre atanan valilerin görev süresinin ortalama iki yıl olduğunu düşününce Seyyid'in nispeten uzun bir süre görevde kaldığını söyleyebiliriz. Bunun nedeni ise Seyyid'in, Emîn (194-198/809-813) ve Me'mûn (198-218/813-833) arasındaki iç savaş sırasında şehrin kontrolünü ele geçiren Hamdânîleri yenip şehrin komutasını üstlenmesi, Me'mûn'u şehre davet etmesi, müesses nizamı tekrardan tesis etmesi ve Me'mûn adına vergi toplamasıdır.[433] Bundan dolayı Me'mûn, bu zorlu zamanda kendisine itaat eden, Musul taşrasında merkezî otoriteyi kuran, devlet kurumlarını tekrardan çalışır hale getiren Seyyid'e güvenmiş ve uzun yıllar vali olarak kalmasına izin vermiştir.

[432] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 24-43, 156-178.
[433] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 346.

Benzer şekilde Halife Mansûr'un (136-159/754-775) amcası İsmâil b. Ali de 9 sene boyunda Musul valiliği görevini ifa etmiştir.[434] Aşağıda da vurgulayacağımız üzere İsmâil, Musul şehrinin gelişimi için elinden geleni yapmış, pek çok proje geliştirmiş ve şehrin kalkınmasını sağlamıştır. Bu nedenle de hem Halife'nin hem de Musul halkının beğenisini ve güvenini kazanmıştır.

Tablo 2: *Târîhu'l-Mevsıl*'de İsimleri Zikredilen Musul Valileri

Görevi	**İsmi, Künyesi ve Nisbesi**	**Atanma Tarihi**	**Halife**	**Sayfa**
Musul Valiliği	Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî	101	Ömer b. Abdülazîz	3
Musul Valiliği ve el-Cezîre Valiliği	Mervân b. Muhammed b. Mervân b. el-Hakem	102	Yezîd b. Abdülmelik ve Hişam b. Abdülmelik	17
Musul Valiliği	Hür b. Yûsuf	106	Hişam b. Abdülmelik	24
Musul Valiliği	Velîd b. Telîd al-Absî	114	Hişam b. Abdülmelik	35
Musul Valiliği	Ebû Kuhâfe el-Müzenî= el-Velîd b. Bukeyr (?)[435]	122	Hişam b. Abdülmelik ve Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik	44
Musul Valiliği	el-Kadirân b. Akmah eş-Şeybânî	127	Mervân b. Muhammed	68
Musul Valiliği	Hişam b. Amr ez-Zübeyrî (Salât ve Harb Emîri) ve Bişr b. Hüzeyme	128	Mervân b. Muhammed	76

[434] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 156-178.
[435] Rotter, el-Velîd b. Bekir (Bukeyr) isminin yazılı olduğu bir fülûs keşfedildiğini ve bu kişinin aslında Ebû Kuhâfe el-Müzenî olduğunu iddia etmektedir. Bkz. "The Umayyad Fulus of Mosul", 185-188.

	el-Esedî (Haraç Emîri)			
Musul Valiliği	Muhammed b. Sûl	132	Ebü'l-Abbas es-Seffâh	141
Musul Valiliği	Yahyâ b. Muhammed b. Ali b. Abdullah el-Abbas	133	Ebü'l-Abbas es-Seffâh	145
Musul Valiliği	İsmâil b. Ali b. Abdullah b. el-Abbas	134	Ebü'l-Abbas es-Seffâh ve Ebû Ca'fer el-Mansûr	156
Musul Valiliği	Mâlik b. Heysem el-Huzâî	143	Ebû Ca'fer el-Mansûr	180
Musul Valiliği	Ca'fer b. Ebî Ca'fer	145	Ebû Ca'fer el-Mansûr	194
Musul Valiliği	Hâlid b. Bermek	148	Ebû Ca'fer el-Mansûr	207
Musul Valiliği	İsmâil b. Abdullah b. Yezîd b. Esed b. Kürz el-Kasrî el-Becelî el-Mevsılî	151	Ebû Ca'fer el-Mansûr	214
Musul Valiliği	Yezîd b. Üseyd b. Zâfir es-Sülemî	153 (?)	Ebû Ca'fer el-Mansûr	217
Musul ve el-Cezîre Valiliği	Mûsâ b. Ka'b et-Temîmî	154	Ebû Ca'fer el-Mansûr	222
Musul Valiliği	Hâlid b. Bermek	155	Ebû Ca'fer el-Mansûr	224
Musul Valiliği	Hâlid b. Bermek ya da Mûsâ b. Mus'ab İbn Süfyân b. Rebîa	156	Ebû Ca'fer el-Mansûr ve Mehdî	225-236

	el-Has'amî			
Musul Valiliği	İshâk b. Süleyman ya da Hasan es-Seravî	160	Mehdî	239
Musul ve el-Cezîre Valiliği	Abdussamed b. Ali	162	Mehdî	242
Musul Valiliği	Muhammed b. Fadl	163		244
Musul Valiliği	Ahmed b. İsmâil b. Ali b. Abdullah b. el-Abbas, Mûsâ b. Mus'ab el-Has'amî, Abdussamed b. Ali b. Abdullah b. Abbas ya da Herseme b. A'yen	165	Mehdî	246, 247, 248, 250, 251, 252
Musul Valiliği	Hâşim b. Saîd b. Mansûr b. Hâlid	169	Hâdî	257
Musul Valiliği	Abdülmelik b. Sâlih	169	Hâdî, Hârûnürreşîd	259, 262-264
Musul Valiliği	İshâk b. Muhammed	171	Hârûnürreşîd	267
Musul Valiliği	Saîd b. Selm b. el-Bâhilî	172	Hârûnürreşîd	269
Musul Valiliği	Abdullah b. Mâlik el-Huzâî	173	Hârûnürreşîd	271
Musul Valiliği	Hakem b. Süleyman	175	Hârûnürreşîd	275
Musul Valiliği	Muhammed b. Abbas el-Hâşimî (Salât ve Harb	175	Hârûnürreşîd	279

	Emîri) ve Mincâb (Haraç Emîri)			
Musul Valiliği	Yahyâ b. Saîd el-Hareşî	180	Hârûnürreşîd	286
Musul Valiliği	Herseme b. A'yen, Ahmed b. Yezîd es-Sülemî, Yezîd b. Mezîd eş-Şeybânî, Amr b. Heysem, Ali b. Şerik	182-187	Hârûnürreşîd	294, 295, 297, 302-303
Musul Valiliği	Nidal b. Rifaa	188	Hârûnürreşîd	307
Musul Valiliği	Hâlid b. Yezîd	190	Hârûnürreşîd	310
Musul Valiliği	Ali b. Sadaka b. Dînâr el-Mevsılî	191	Hârûnürreşîd	312
Musul Valiliği	Muhammed b. Fadl b. Süleyman	192	Hârûnürreşîd	313
Musul Valiliği	İbrâhim b. Abbas	194	Muhammed el-Emîn	319
Musul Valiliği	Hâlid b. Yezîd	195	Muhammed el-Emîn	323
Musul Valiliği	Muttalib b. Abdullah el-Huzâî	196	Muhammed el-Emîn	325
Musul Valiliği	Hasan b. Ömer et-Tağlibî	197	Muhammed el-Emîn	326
Musul, Suriye, Mağrib ve el-Cezîre Valiliği	Tâhir b. Hüseyin	198	Abdullah el-Me'mûn	332
Musul Valiliği	Ali b. Hasan el-Hamdânî	199	Abdullah el-Me'mûn	335
Musul Valiliği	Muhammed b. Saîd b. Mâlik	202	Abdullah el-Me'mûn	350

Musul Valiliği	Seyyid b. Enes el-Ezdî	202	Abdullah el-Me'mûn	350
Musul Valiliği	Muhammed b. Humeyd et-Tusi	211	Abdullah el-Me'mûn	374
Musul Valiliği	Hârûn b. Ebî Hâlid	212	Abdullah el-Me'mûn	384
Musul Valiliği	Ebü'l-Müsennâ et-Telîdî ya da Muhammed b. Seyyid b. Enes	213	Abdullah el-Me'mûn	294
Musul Valiliği	Mâlik b. Tuk b. Mâlik	214	Abdullah el-Me'mûn	299
Musul Valiliği	Mansûr b. Bessâm	219	Muhammed Mu'tasım	417
Musul Valiliği	Abdullah b. Seyyid b. Enes	224	Muhammed Mu'tasım	430

Tablo için şunları söyleyebiliriz; Ezdî, 150 (767), 187 (802), 217-218 (832-833) ve 220-223 (835-838) senelerindeki valilerin isimlerini zikretmemiştir. Ayrıca Ezdî; 153 (770) senesinde vuku bulan hâdiseleri anlatırken Yezîd b. Üseyd b. Zâfir es-Sülemî'nin valiliğinin hangi seneler arasında olduğunu,[436] 156 (772), 157 (773) ve 158 (774) senelerinin Musul valisinin Hâlid b. Bermek mi yoksa Mûsâ b. Mus'ab mı olduğunu,[437] Abdüssamed b. Ali'nin 162 (778) senesinde Musul valisi mi yoksa el-Cezîre eyaletinin valisi mi olduğunu ve 165-169[438] (781-785) ile 182-187[439] (798-802) seneleri arasındaki Musul valilerinin kesin sırasını bilmediğini bildirmektedir.

Musul şehrine atanan her vali, azledilerek görevinden ayrılmamıştır. Kadirân b. Akmah eş-Şeybânî (ö. 128/746) ve Seyyid b. Enes el-Ezdî (ö. 211/826) gibi kimi vali görevleri esnasında öldürülmüştür. Kadirân b. Akmah eş-Şeybânî, Emevî Halifesi Mervân b. Muhammed (127-132/744-750) döneminde Dahhâk (ö. 128/745)

[436] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 217.
[437] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 225-236.
[438] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 246, 247, 248, 250, 251, 252.
[439] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 294, 295, 297, 302-303.

tarafından;[440] Seyyid b. Enes el-Ezdî Me'mûn zamanında Züreyk[441] tarafından katledilmiştir. Musul şehrinin taşra teşkilâtındaki en yetkin makam olan valilerin bu dönemde öldürülmesinin temel nedeni; merkezî otoritenin zayıflamış olmasıdır. Nitekim Halife Mervân döneminde devletin pek çok bölgesinde isyanlar vuku bulmuş ve bu ayaklanmalar esnasında hilâfetin taşradaki temsil gücü azalmıştır.[442] Yine Emîn ile Me'mûn'un mücadelesi esnasında iç savaş meydana gelmiş ve devlet bölünme tehlikesi geçirmiştir. Me'mûn, iç savaştan galip ayrılmış olsa da vilâyetlere tamamıyla hâkim olması için uzun yıllara ihtiyaç duymuştur.[443]

Öldürülmese de isyancılar tarafından hapsedilen Musul valileri de bulunmaktadır. Burada Hârûnürreşîd (170-194/786-809) döneminde hapsedilen valiler olan Muhammed b. Abbas el-Hâşimî ile Mincâb'ı sayabiliriz. 177 (816) senesinde isyan eden Attâf b. Süfyân el-Ezdî, Musul askeri birliklerini hezimete uğrattıktan sonra şehrin kontrolünü ele geçirmiş ve âmiller başta olmak üzere birçok memuru tutuklamıştır.[444] Abbâsî hânedanlığının siyasî, askerî, iktisadî ve sosyal olarak zirve dönemi olarak görülen bu devirde şehrin kontrolünün kaybedilmesinin temel nedeni Musul halkının bir kısmının Attâf'a vermiş olduğu destektir.

Musul şehrine atanan valiler, Musul şehrini yakından tanıyan, şehrin sosyo-politik vaziyetine hâkim ve şehrin sorunlarını bilen kimseler arasından seçilmiştir. Nitekim Musul valilerinin ailelerine baktığımızda birçoğunun uzun yıllar boyunca Musul şehrinde yaşamış olduğunu görmekteyiz. Bunun yanında Musul şehrinin İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Güney Arapların hâkimiyetinde olmasından dolayı valiler; Güney Araplarıyla akrabalık bağını gösteren nisbeler taşımıştır. Örnek olarak; Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî, Ebû Kuhâfe el-Müzenî, Kadrân b. Akmah

---

[440] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 69.
[441] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 373-374.
[442] Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 243-267; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1423-1486; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5:3-88; Hasan Kurt, "Mervân b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29:227-229; Yiğit, *Emevîler*, 125-133.
[443] Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 309-319; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1717-1827; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 194-498; Hakkı Dursun Yıldız, "Emîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11:112-114; Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29:101-104; Bozkurt, Abbâsîler, 56-58. Ezdî'nin anlatımına göre vilâyetlerde merkezî otorite kurulamadığı için bu dönemde Musul şehrinin kontrolünü Hamdânî ailesi ele geçirmiştir. Bkz. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 324-349.
[444] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 279-280, 284-285.

eş-Şeybânî, Mâlik b. Heysem el-Huzâî, İsmâil b. Abdullah b. Yezîd el-Mevsılî, Abdullah b. Mâlik el-Huzâî, Mûsâ b. Mus'ab b. Süfyân b. Rebîa el-Has'amî, Abdullah b. Mâlik el-Huzâî, Muhammed b. el-Abbas el-Hâşimî, Ali b. Sadaka b. Dînâr el-Ezdî, Muttalib b. Abdullah b. Mâlik b. el-Heysem el-Huzâî, Ali b. Hasan b. Sâlih el-Hamdânî (ö. 202/817), Seyyid b. Enes b. Amr b. Madan el-Ezdî (ö. 211/826), Ebü'l-Müsennâ el-Telîdî ve Abdullah b. es-Seyyid b. Enes gibi Musul valilerinin isimlerini sayabiliriz.

Musul valisi olabilmek için Güney Araplarından olmak yeter sebep olmayıp bunun yanında hangi Güney Arap kabilesine mensup olunduğu da önemlidir. Nitekim 133 (751) senesinde Halife Seffâh'ın (132-136/750-754) Musul vilâyetine atadığı valinin şehre alınmaması olayı, tayin edilen valinin asabiyesinin ne kadar önemli olduğunu bizlere göstermektedir. Bu olayda Musul şehrinin valiliği görevine atanan Muhammed b. Sûl, Benî Has'am kabilesinin mevlâsıydı. Benî Has'am, Sebe'den Ukayl b. Enmâr olup Ezd'in erkek kardeşiydi. Kendi aralarındaki çatışmalardan dolayı bu iki kardeş birbirlerine muhalif idiler. Musul şehrinin kabilelerinin de Ezd kökenli olmasından dolayı şehir halkı, Muhammed'in Musul şehrine girişini engellemiştir.[445] Benzer şekilde 197 (812) senesinde Musul valiliğine atanan Hasan b. Ömer Tağlib kabilesine mensup olduğu için şehrin ileri gelenleri ve halk tarafından kabul edilmemiştir. Şehir sakinleri ve elit kesimi, Kinde kabilesine mensup olmasıyla övünmüş ve atanacak valinin de Ezd kabilesinden olmasını önemsediklerini bildirmiştir.[446] Kabile asabiyetinin valilerin atamasında önemli bir kıstas olduğunu bizlere gösteren bir diğer örnek ise 194 (809) senesinde İbrahim b. Abbas el-Hâşimî'nin vali olarak atanmasının ardından Musul halkından birinin, kasrü'l-imâre'ye gidip valinin babasının, dedesinin, kabilesinin ve nesebinin ne olduğunu sormaya başlamasıdır.[447]

Musul şehrine Horasan kökenli Araplar da vali olarak tayin edilmiştir. Horasanlı olarak tespit ettiğimiz tüm valiler, Abbâsîler döneminde görevlendilmiştir. Bu durumun muhtemel nedeni ise halifelerin, Abbâsî propagandasında önemli işlere imza atan Horasanlıları taltif etmek istemesidir. Bunlardan ikisi, Muhammed b. Sûl

[445] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 146.
[446] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 326.
[447] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 319.

ve Mâlik b. Heysem el-Huzâî'dir.[448] Bu iki valinin haricinde daha sonraki yıllarda Muhammed b. Fadl Süleyman b. et-Tûsî (192-194/807-809) ve Muhammed b. Humeyd et-Tûsî (211-212/826-827) de Horasan kökenli olup Musul valisi olarak atanmışlardır.[449]

Valilerin ikamet ettikleri ve devlet işlerinin görüldüğü yerlere "dârü'l-imâre" ya da "kasrü'l-imâre" denmiştir. Kılıç'ın ifadesiyle hükümet konakları olarak adlandırabileceğimiz bu yapılar, valilerin idarî işlerini görmeleri ve halkla yan yana olmaları için çoğunlukla çarşı-pazar ve mescit ile bitişik bir konumda inşa edilmiştir.[450] Bu konuda inceleyeceğimiz ilk yapı Halife Hişâm b. Abdülmelik'in (106-126/724-743) Musul valisi iken kerpiçten yaptırdığı saraydır. Hişâm sarayı olarak bilinen yapı, 136 (754) senesinde Abbâsî halifesi Mansûr (136-159/754-775) tarafından Emevîlere karşı önemli başarılar elde eden Vâil b. Şehhâc'a bağışlanmıştır. Ezdî, Hişâm'ın sarayının kendi dönemine kadar ulaştığını ve konumunun Musul'daki önemli mahallelerden biri olan Benî Vâil mahallesinde olduğunu haber vermektedir.[451] Bir diğer önemli yapı 106 (724) senesinde Halife Hişâm'ın (106-126/724-743) valisi Hür b. Yûsuf tarafından yapımına başlanılan el-Menkûşe sarayıdır. Ezdî; bu sarayın mozaik, çini ve çeşitli renklerdeki fresklerle donatılmasından dolayı 'el-Menkûşe/bezemeli saray' olarak isimlendirildiğini, manzarasının Musul'a nazır olduğunu ve sarayın pencerelerinden Dicle nehrinin rahatlıkla göründüğünü söylemektedir. Ezdî, bu sarayın konumunu ve tasvirini de *Târîhu'l-Mevsıl*'de detaylıca anlatmıştır. Sarayın, Musul merkez caminin hemen yanı başındaki Kattâbîn (Eyerciler) çarşısından başladığını ve Şaa'rin (Tahıl) satıcıları caddesine, oradan Erbaa (Çarşamba) pazarı ile el-Haşîş (Saman) çarşısına kadar uzandığını belirtmektedir.[452] Bu saray, sonraki yüzyıllarda Hür b. Yûsuf sarayı olarak da anılmış ve Hür'ün ailesinin özel mülkiyeti olarak kullanılmaya devam etmiştir. 135 (752) senesinde Abbâsîlerin Musul valisi İsmâil b. Ali b. Abdullah b. Abbas, Hür'ün oğlu Yahyâ'nın (ö. 135/752) faaliyetlerinden dolayı sarayı müsâdere

[448] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 141-146, 177, 180.
[449] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 313, 316, 374, 378.
[450] Kılıç, "Valilik", 143-144.
[451] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 24, 158.
[452] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 24-27.

etmiştir.[453] İbnü'l-Esîr, el-Menkûşe sarayının kendi döneminde Çarşamba Pazarı'na bitişik olduğunu ve bakımsızlıktan harabe olduğunu belirtmektedir.[454] Abbâsî ihtilâli başarıyla sonuçlandıktan sonra 132 (749) senesinden itibaren Musul valileri, merkez caminin ve el-Menkûşe'nin yakınındaki bir yapıyı emirlik sarayı olarak değerlendirmiştir.[455] 145 (762) senesine geldiğimizde ise Ebû Ca'fer'in (136-159/754-775) oğlu Ca'fer b. Ebî Ca'fer, Musul şehrine yeni bir saray inşa ettirmiş ve ailesiyle birlikte bu saraya taşınmıştır. Ezdî, bu sarayın isminin el-Kasrü'l-Müşrif olduğunu ve Aşağı Rabda'daki Beni Vâil bölgesine inşa edildiğini bildirmiştir. Hür'ün el-Menkûşe sarayında yaptığı gibi Ca'fer de el-Kasrü'l-Müşrif sarayında devlet işleriyle ilgilenmesinin yanında ailesiyle birlikte konaklamıştır. Nitekim el-Kasrü'l-Müşrif sarayında İbn Ca'fer'in kızı, Hârûnürreşîd'in (170-194/786-809) eşi ve Muhammed el-Emîn'in (194-198/809-813) annesi Zübeyde doğmuştur.[456] Müşrif sarayı, Ca'fer b. Ebî Ca'fer'den sonra da Abbâsî valilerince kullanılmaya devam etmiştir. Nitekim 163 (779) senesinde Halife Mehdî (159-169/775-785), ordusuyla Musul'a gelmiş ve kardeşinin sarayında bir müddet konaklamıştır.[457] Son olarak Ezdî, Musul valileri olan Mansûr b. Ziyâd ile Yahyâ b. Saîd el-Hareşî (ö. 3/9. yy.) adına da saraylar inşa edilmiş olduğunu ve bu yapıların kasrü'l-imâre olarak kullanıldığını bildirmiştir.[458]

Musul valileri, zorunlu olmadıkça şehri terk etmemişlerdir. Zaruri durumlarda ise Musul'dan ayrılmışlar ve kendilerinin yerine geçecek vekiller tayin etmişlerdir.[459] Örneğin Hür b. Yûsuf, 113 (731) senesinde vefat etmeden önce vilâyetin yöneticisiz kalmamasını istediğinden oğlu Yahyâ b. Hür'ü ardına vekil bırakmıştır. Bir süre Musul'u yöneten Yahyâ, Halife Hişâm'ın (106-126/724-743) Velîd b. Telîd'i Musul valisi olarak tayin edişinin ardından vekâleten devraldığı görevini bırakmıştır.[460] Halife Hişâm'ın yeğeni Mervân b. Muhammed'in (127-132/744-750) Musul, el-Cezîre, Azerbaycan ve İrmîniye eyaletlerinin valisi iken

[453] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 156-157.
[454] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 4:375.
[455] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 146, 156.
[456] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 194, 197.
[457] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 243.
[458] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 258, 293. Ezdî, Hareşî'nin kendi adıyla müsemma olan sarayın kendi döneminde harap bir vaziyette olduğunu haber vermiştir. Bkz. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 293.
[459] Anladığımız kadarıyla valiler, ardıllarını kendileri seçmekteydiler.
[460] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 33.

kendi yerine Musul şehrini idare etmesi için Hişâm b. Amr ez-Zührî'yi savaştan ve namazdan sorumlu vali; Bişr b. Huzeyme'yi ise haraçtan sorumlu vali olarak vekil bırakmıştır.[461] Halife Mehdî, 159 (775) senesinde Hâlid b. Bermek ile görüşmek istediğini bildirdiği bir mektup göndermiş ve mektupta; kendisinin yerine şehri idare edecek birini vekil olarak bırakmasını istemiştir. Bunun üzere Hâlid, Hâlid b. Bermek b. Hasan b. Bermek'i vekil bırakmıştır.[462] Yine 187 (802) senesinde Musul valisi Herseme b. A'yen, Ali b. Şerîk'i kendisinin vekili tayin etmiştir.[463]

Ezdî, Musul şehrine atanan valilerin faaliyetlerini ve halka olan muamelelerini değerlendirmeyi de unutmamıştır. Nitekim Mûsâ el-Hâdî'nin (169-170/785-786) Musul valisi Hâşim b. Saîd b. Mansûr b. Hâlid'in halka kötü muamele ettiğini,[464] Ebû Ca'fer'in valisi Mâlik b. Heysem'in güzel siret sahibi olduğunu,[465] Hârûnürreşîd'in valisi Herseme b. A'yen'in işlerinde şiddetli ve baskıcı olduğunu,[466] Me'mûn'un (198-218/813-833) valisi Hârûn b. Ebî Hâlid'in güzel siret sahibi olduğunu ve çocuklarla selamlaştığını,[467] Mu'tasım'ın (218-228/833-842) valileri olan Mâlik b. Tûk'un (ö. 260/873) asil, zeki ve vakur olduğunu,[468] Mansûr b. Bessâm'ın ise Musul halkına zulmedip baskı kurduğunu[469] *Târîhu'l-Mevsıl*'de anlatmıştır.

Burada son olarak önemli gördüğümüz Musul valilerinin şehrin gelişimi için gerçekleştirmiş oldukları icraatları inceleyeceğiz. Bu icraatlar; siyasî, içtimaî, iktisadî ve bayındırlık faaliyetleri örnekliğinde incelenecek olup kronolojik sıra takip edilecektir.

2.1.1. Hür b. Yûsuf

Hür b. Yûsuf (ö. 113/731), 106-113 (724-731) yılları arasında Hişâm b. Abdülmelik (106-126/724-743) döneminde Musul valiliği yapmış ve şehrin gelişimine katkıda bulunmuş önemli bir şahsiyettir. Şeceresinden de anlaşılacağı

[461] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 76.
[462] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 236.
[463] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 303.
[464] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 257.
[465] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 180.
[466] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 295.
[467] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 384.
[468] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 395.
[469] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 417.

üzere Emevî hânedanına mensuptur ve kız kardeşi Ümmü Hakîm, Halife Hişâm'ın karısıdır. Halife Hişâm, babası Abdülmelik'in (66-87/685-705) halifeliği sırasında bir süre Musul'da yaşamış, Ezd kabilesinin bir kolundan toprak satın alarak hurma (ve zeytin?) ağaçları dikmiş ve daha sonra Benû Vâil mahallesine dönüşen yerde kendisi için bir saray inşa ettirmiştir. Halife olduktan sonra tıpkı kendisi gibi Musul şehrinin gelişimine önemli katkılarda bulunacağını düşündüğü ve deneyimlerine güvendiği yakın akrabası Hür'ü bilhassa vali olarak tayin etmiştir.[470]

Hür, Musul ve çevresinde pek çok mülke sahip olup valiliği esnasında iki büyük projesiyle tanınmıştır. İlki 106 (724) senesinde yapımına başlanılan ve Ezdî'nin mozaik, çini ve çeşitli renklerdeki fresklerle donatılmasından dolayı "el-Menkûşe/bezemeli saray" olarak isimlendirdiği saraydır.[471] İkinci olarak Hür, 107 (725) senesinde Dicle nehrinden Musul şehrinin merkezine doğru "en-Nehrü'l-Mekşûf/ üstü örtülmemiş nehir" denilen bir kanal ya da yapay nehrin yapımını üstlenmiştir. Kanalın yapımına başlanma sebebi Hür'ün, hamile bir kadını Dicle nehrinden su testisi taşıyarak şehre girdiğini görmesi ve durumu Hişâm'a mektupla bildirmesidir. Su şebekelerinin Musul'un artan nüfusunu karşılayamaz olduğunu gören Halife Hişâm, devasa inşaat projesinin onayını vermiştir. Kazı ve inşaat 107 (725) yılından Hür'ün 113 (731) yılındaki ölümüne kadar devam etmiş, halefi Velîd b. Telîd el-'Absî tarafından da 121 (738) senesinde nihayete ermiştir. Bu projede 5 bin işçi, mühendis ve gelişmiş pek çok kazı aleti kullanılmıştır. Ezdî'nin bildirdiğine göre kanalın toplam maliyeti 8 milyar dirhem iken İbnü'l-Esîr'e göre 8 milyon dirhemdir.[472]

Nehrü Mekşûfe projesi sürerken Halife Hişâm, valisi el-Velîd b. Telîd el-'Absî'ye kanalın üzerine değirmenlerin yapımı için emir vermiştir. Bunun üzere Velîd, değirmenler yapıp 18 adet değirmen taşı inşa ettirmiştir. Halife, bu değirmenlerden elde edilecek gelirleri kanalın inşasıyla birlikte gerçekleşen maliyeti ve nehrin bakım masraflarını karşılamak için tahsis etmiştir.[473] Abdülvahid Zunûn Taha, miktarlar hakkında topladığı bilgilerden şu sonuca varmıştır: "*Bu değirmenler,*

[470] Rotter, "The Umayyad Fulûs of Mosul", 178.
[471] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 24-27.
[472] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 27-43.
[473] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 36, 43.

Emevîler dönemindeki ekonomik durumun refahı ölçüsünde, kullanılan tarımsal verimin bolluğu ve şehrin nüfus yoğunluğuna (o dönem için 90 bin ya da biraz daha fazla) göre her iki değirmen taşı için bir katır veya eşek yükü anlamına gelen elli vakar[474] *bir gün ve bir gecede öğütürdü. Bir vakarın 100 kilogram olduğu farz edilirse bir günde 5000 kilogram öğütülürdü ki 18 adet değirmen taşıyla toplamda 90.000 kilograma denk gelmektedir.* "[475]

2.1.2. Mervân b. Muhammed

126 (743) senesinde Velîd b. Yezîd (126-127/743-744) döneminde Musul şehrine vali olarak atanan Mervân b. Muhammed (127-132/744-750), sadece Musul'un değil aynı zamanda Suriye ve el-Cezîre'nin de valisi olarak görev yapmıştır. Valiliği esnasında Musul'daki Hâricî isyanlarını bastırmakla uğraşmıştır. Özellikle Hâricî Şeybânî ile Musul halkının iş birliği içerisine girmesi Mervân'ı oldukça kızdırmış ve ordusuyla birlikte Musul'u 9 ay boyunca kuşatmıştır. Mervân, Musul'u kuşatırken askerlerini Dicle nehrinin sahillerine konuşlandırmış, hendekler kazmış ve şehre uzanan köprüler kurmuştur. Bu abluka esnasında Musul şehrinin surları tahrip olmuş, kıtlık yaşanmış ve yiyecek ile içecek erişimi oldukça zorlaşmıştır. En sonunda şehir daha fazla dayanamamış ve teslim olmuştur. Mervân, halkın hepsinin zürriyetini keseceğini söylese de şehre girdikten sonra teslim olan Musul halkına emân vermiştir. Musul halkını bağışlamasının nedeni olarak Mervân; "*bu şehri babam inşa etti, bu yüzden halkına eziyet edemem*" demiştir.[476] Gerçekten de *Târîhu'l-Mevsıl*'i incelediğimizde Musul'un garnizon şehirden gerçek bir şehir haline gelmesini sağlayan kişinin Mervân'ın babası Muhammed olduğu görülür. Muhammed, Abdülmelik b. Mervân'ın (65-86/685-705) halifeliği döneminde 80 (699) senesinde Musul'a vali olarak atanmış ve valiliği esnasında şehri genişleterek imar etmiş, etrafını surlarla tahkim etmiştir.[477]

[474] Ağırlık birimi.
[475] Abdülvahid Zunûn Tâhâ, "El-Mezâhirü'l-Hadâriyyetü fî'l-Mevsıl hilâli'l-Ahdi Emevî", *Mevsûatü'l-Mevsıl Hadârîyyi* 2 (1992):48.
[476] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 56, 73-75.
[477] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 25.

2.1.3. Yahyâ b. Muhammed b. Ali b. Abdullah el-Abbas

Yahyâ b. Muhammed b. Ali b. Abdullah el-Abbas (ö. 135/752), 133 (751) senesinde Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh (132-136/750-754) döneminde atanmış ve bir sene sonra 134 (752) yılında azledilmiştir. Musul şehrinin hafızasında kötü bir yer edinen Yahyâ'nın azledilmesinin nedeni ise gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlerdir. Zira Ezdî'nin bildirdiğine göre Yahyâ, Emevîlere meyli olduğunu düşündüğü şehrin ileri gelenlerini huzuruna çağırmış ve onlardan on ikisini öldürmüştür. Bunun üzerine Musul halkı silahlanmış ve öldürülen on iki kişinin intikamını almak için sokaklara çıkmıştır. Yahyâ, isyan eden halka kişisel güvenlik garantisi adı altında eman vermiş ve tellalı: "*Kim ki merkez camisine girerse, Allah ve Resulünün güvencesi altında olacaktır*" haberini ilân etmiştir. Halkın koşarak camiye geldiğini gören Yahyâ'nın askerleri, caminin kapısında durmuşlar ve insanları acımasızca öldürmüşlerdir. Bu katliamda kadınlar ile çocuklar hariç 3000 kişi öldürülmüştür. Katliam esnasında yollar, caddeler, evler ve pazarlar başta olmak üzere pek çok yapı zarar görmüştür. Nitekim katliamın ardından 3 sene geçmesine rağmen Musul pazarları tamir edilememiş ve kötü ekonomik şartlar halkı zorlamaya devam etmiştir.[478]

2.1.4. İsmâil b. Ali

Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın (132-136/750-754) amcası olan İsmâil b. Ali, Musul şehrinin gelişimine katkıda bulunan valiler arasındadır. Bir önceki Abbâsî valisi Yahyâ'nın Musul halkını kılıçtan geçirmesi ve şehre ciddi zararlar vermesinden dolayı şehre tayin edilmiştir.[479] İsmâil, kasrü'l-imâre'de konaklamış ve ilk icraatı olarak Musul merkez camisinin minberine çıkarak selefi Yahyâ b. Ali'nin yapmış olduğu hatalı uygulamaları düzelteceğini bildirdiği bir hutbe irad etmiştir.[480]

İsmâil, Musul halkıyla iyi ilişkiler kurmaya çalışsa da şehrin sakinleri Yahyâ'nın yaptıklarını unutmamış ve Abbâsî hilâfetine karşı muhalif bir tutum

[478] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 145-154, 161, 163.
[479] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 156.
[480] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 156; Forand, "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil", 92.

takınmıştır. Nitekim İsmâil'in tayininden kısa bir süre sonra Musul'da Mülebbed b. Hermele el-Harûrî (137/754) kalkışması olmuştur. İsyan sonrasında Halife Mansûr (136-159/754-775), valisine Musul halkına ihsanda bulunması ve güzel siret sahibi biri olmasını emretmiştir. Bunun üzerine İsmâil, valiliği boyunca tahsil edilen vergileri bir dirhem bile yükseltmemiştir.[481] Bu örnek hilâfetin merkezi ile Musul taşra teşkilâtının kurmuş olduğu iletişime dair önemli bir örnektir. Zira halife, katliam sonrası Musul şehrini yakından takip etmiş ve şehrin siyasetine doğrudan müdahele etmiştir.

İsmâil, Musul'a vali olarak tayin edildiğinde henüz katliamın yaraları sarılmamıştır. Şehrin lojistik sıkıntılarının yanında pazarlar açılmamış, ekonomik nedenlerden ötürü şehir halkı Azerbaycan bölgesine göç etmiş, tarımsal üretim durma noktasına gelmiş ve işsizlik oranı artmıştır. Şehrin kötü durumuna şahit olan İsmâil, Musul şehrinin merkezi ile kırsal bölgesini tekrardan ihya etmeye çalışmış, ekonomiyi canlandırmak için Musul şehrinin planını tekrardan çizmiş ve pazarların bulunduğu çadırları taşımıştır. Musul şehrinin ekonomisinin en önemli ayağı olan çarşı ve pazarlar, merkez camisinin hemen yanında yer alıyorken İsmâil'in emriyle o zamana dek mezarlık alanı olarak kullanılan yere nakledilmiştir. Yeni taşınılan bölgenin alan genişliğinin yanında birçok yeni çarşı ve pazar kurulmuştur. Böylece ihtiyaç fazlası olarak üretilen her ürünün çarşıda satılması imkânı olmuş ve şehrin ekonomisi canlanmaya başlamıştır. İsmâil ayrıca şehrin nüfusunu arttırmaya yönelik çeşitli nüfus politikaları uygulamıştır. Musul halkıyla iyi geçinmiş ve katliam sonrasında göç edenleri tekrardan şehre davet etmiştir.[482]

İsmâil, Musul halkıyla iyi geçinmeye gayret göstermekle birlikte kendi otoritesini sarsacak her türlü girişimi engellemeye çalışmıştır. Nitekim bu girişimlerden biri de 135 (752) senesinde Hür b. Yûsuf'un oğlu Yahyâ'nın mallarına el-Menkûşe sarayı da dâhil olmak üzere müsâdere uygulaması ve tüm aileyi

[481] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 166.
[482] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 157, 161, 166-167; Forand, "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil", 92-93.

mülksüzleştirmesidir.[483] 142 (759) senesinde Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-159/754-775), İsmâil'i azletmiş ve yerine İbn Heysem el-Huzâî'yi atamıştır.[484]

2.1.5. Yahyâ b. Saîd el-Hareşî

Yahyâ b. Saîd el-Hareşî (ö. 3/9. yy.), 180 (796) senesinde Hârûnürreşîd (170-194/786-809) tarafından Musul şehrinin salât, harb ve haracından sorumlu vali olarak atanmış ve bir sene sonra 181 (797) senesinde görevinden azledilmiştir. Yahyâ, bir sene süren valiliği esnasında Musul halkına ve şehre ciddi zararlar vermiştir. Özellikle onun baskıcı ve şiddete meyilli yönetimi nedeniyle on binlerce Musullu oldukça zor günler geçirmiştir. Yahyâ'nın kendi çıkarları doğrultusunda Hâricî Attâf'ın isyanı esnasında halktan toplanılmayan 2 yılın vergisini tek bir seferde toplamaya çalışması bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Geçmiş 2 senenin vergilerini toplarken uyguladığı katı politika yüzünden, zaten Hâricî Attâf'ın isyanı esnasında zor günler geçiren halk artık dayanamamış ve köylerini terk edip Azerbaycan'a taşınmıştır. Hatta bu nedenle Musul halkı için; "*Mincâb'dan memnun olmadılar, bu nedenle de el-Hareşî onların başına geldi*" denilmiştir. Yahyâ, topladığı vergilerle Antik Ninova şehrinin surlarının dibinde, yukarı Kar denilen bölgenin civarında Kasrü'l-Hareşî adıyla bilinen bir saray inşa ettirmiştir. Halk ekonomik gerekçelerle şehirden ayrılırken o, şehrin surlarının dışına inşa ettirdiği bu sarayda çeşitli eğlenceler düzenlemiştir.[485]

2.2. Kadılık

Kadı, "*insanlar arasında oluşan anlaşmazlık ve davaları, hukuka uygun hükümleri merkeze alarak çözümleyen kimseye*" denir.[486] Hz. Peygamber döneminden itibaren birçok vilâyete kadı tayini gerçekleştirilmiş ve bu kadılar, medenî ve cezaî davalara bakmışlardır. Emevîler döneminde kadılar; hukukî işlerinin yanında idarî, malî ve eğitim işleriyle de ilgilenmişlerdir. Abbâsîler dönemine geldiğimizde ise İslâm topraklarının genişlemesi ve nüfusun artmasından dolayı hukukî davaların sayısı artmış ve mevcut kadı kadrosu, ortaya çıkan ihtiyacı

[483] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 156-157.
[484] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 177.
[485] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 286-288, 293; Forand, "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil", 97-98.
[486] (*Mecelle*, md. 1785).

karşılayamaz hale gelmiştir. Bunun sonucunda da vilâyetlere pek çok yeni kadı atanmıştır.[487] Abbâsîler döneminde ayrıca kâdılkudât makamı kurulmuş ve kadıların giyimi, maaşı, yargılama usulü, görev ve yetkileri sistemleşmiştir.[488]

Musul taşra teşkilâtı yönetiminde validen sonra idarî hiyerarşinin üst pozisyonlarından biri de kadılık makamıdır. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*'de 140-224 (719-838) yılları arasında Musul şehrinde görev yapmış 12 kadıdan bahsetmiştir. Bunlar;

Tablo 3: *Târîhu'l-Mevsıl*'de İsimleri Zikredilen Musul Kadıları

Görevi	**İsmi, Künyesi ve Nisbesi**	**Görevde Kalma Tarihleri**	**Halife**	**Sayfa**
Musul Kadılığı	Ma'mer/Muammer b. Muhammed	140-143	Ebû Ca'fer el-Mansûr	173
Musul Kadılığı	Abdullah b. İdrîs ibn Kâdim b. Kadem b. Abdullah el-Hamdânî	144-145	Ebû Ca'fer el-Mansûr	181
Musul Kadılığı ve Haraç Toplamaktan Görevli	Hâris b. Cârûd el-Atekî	146-152	Ebû Ca'fer el-Mansûr	199
Musul Kadılığı	Bekkâr b. Şüreyh el-Hulânî el-Mevsılî	153-159	Ebû Ca'fer el-Mansûr	217
Musul Kadılığı	Abdülhamid b. Ebî Rebâha el-Mevsılî	160	Mehdî	239

[487] Fahrettin Atar, "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24:67; Ahmed İsmâil Abdullah, "Nübze an Terâcimi Kudâti'l-Mevsıl ve Atrâfuhâ fî Asri'l-Abbâsî", *Dirâsât Mevsıliyye* 12 (Nisan 2006):90-91.

[488] Ahmed İsmâil Abdullah, "Nübze an Terâcimi Kudâti'l-Mevsıl ve Atrâfuhâ fî Asri'l-Abbâsî", 90-91; Metin Yılmaz, "Kadılık ve Mahkemeler", *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 316, 320, 321.

Musul Kadılığı	Bekkâr b. Şüreyh el-Hulânî el-Mevsılî	161-163	Mehdî	242
Musul Kadılığı	Yahyâ b. Abdullah b. Kurz el-Fihrî	163-165	Mehdî	244
Musul Kadılığı	Ali b. Müshir b. Umeyr b. Usaym b. Abdullah b. Mürre	166-174	Mehdî	248
Musul Kadılığı	İsmâil b. Ziyâd ed-Düelî	174-180	Hârûnürreşîd	274
Musul Kadılığı	Abdullah b. Halîl el-Kerhî	180-195	Hârûnürreşîd	288
Musul Kadılığı	Muhammed b. Amr b. Mihrân	195-196	Muhammed el-Emîn	324
Musul Kadılığı	Hasan b. Mûsâ el-Eşyab	199-206	Muhammed el-Emîn ve Abdullah el-Me'mûn	335
Musul Kadılığı	Ali b. Tâlib el-Mevsılî	207-223	Abdullah el-Me'mûn	365

İsimleri tabloda gösterilen bu kadılara ek olarak Hegamann, Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî'nin de kadı olduğunu iddia etmektedir. Nitekim ona göre Emevîler döneminde atanan tek kadı olan Yahyâ, Ömer b. Abdülazîz (99-102/717-720) döneminde Cezîran şehrinin kadılığı için görevlendirilmiştir. Geriye kalan kadılar ise Abbâsîler döneminde atanmıştır.[489] Ancak Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî'yi Musul şehrine atanan kadılar arasında değil de valiler arasında saymamız gerekir. Çünkü Ezdî'nin bildirdiğine göre Yahyâ, Musul şehrine vali olarak atanmıştır.[490] Ayrıca

[489] Hagemann, "Muslim Elites in the Early Islâmic Jazīra: The Qādī's of Harrān, al-Raqqa, and al-Mawsil", 36:347-348. Hegamann'ın Emevîler döneminde atanan tek kadı olarak Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî'yi görmesinin temel nedeni; Muhammed b. Halef b. Hayyân Vekî' ed-Dabbî'nin (ö. 306/918) *Ahbârü'l-kudât* ve İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında ondan Musul kadısı olarak bahsetmesidir.
[490] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 173.

Yahyâ'nın bir dönem Suriye kadılığı vazifesinde bulunduğu[491] ve valilerin mezâlim mahkemelerine başkanlık ettiği düşünülünce; Yahyâ'nın kazâî işlerle ilgilenmesi gayet doğaldır. Bu nedenlerden dolayı Yahyâ'nın kadı kökenli bir vali olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Bu husus sadece Yahyâ'nın şahsına münhasır değildir. Ezdî'nin bildirdiğine göre Mûsâ b. Mus'ab el-Havlânî ile Huzeyme b. Hâzim de tıpkı Yahyâ gibi vali olmasına rağmen hukukî işlerden de sorumluydu.[492]

Ezdî, Emevîler döneminde Musul şehrine atanan herhangi bir vilâyet kadısından bahsetmemektedir. Onun anlatımına göre Musul'a atanan ilk vilâyet kadısı Halife Mansûr tarafından 139 (756) senesinde atanan Ma'mer/Muammer b. Muhammed'dir.[493] Tabii burada akıllara şu soru gelebilir; Ma'mer/Muammer b. Muhammed'den önce Musul şehrine hiç kadı atanmadı mı ya da atandıysa Ezdî neden isimlerini zikretmedi? Bu sorunun cevabını incelediğimizde karşımıza şu sonuç çıkmaktadır; Ma'mer/Muammer'den önce de hukukî davalara bakmak için görevlendirilen kadılar bulunmaktaydı. Ancak Mansûr'un (136-159/754-775) halifeliğine kadar Musul'da ayrı bir başkadılık işlevinin var olmadığı, bu işlevin valinin sorumluluğunda kaldığı ve valinin büyük olasılıkla bu görevi isimsiz kişilere devrettiği sonucuna varmak makûl görünmektedir.[494] Bu konu hakkında Çelikkol da benzer bir açıklama yapıp; "*Emevîler dönemindeki şehir valileri, kadıları atama yetkisine sahipti*." demektedir.[495] Aykaç ta; "*başlangıçta eyaletlerdeki kadılar, vali tarafından tayin ediliyordu. Ancak daha sonra halifeler merkezde veya eyaletlerde kendi adlarına görev yapacak kadıları bizzat tayin etmeye başladılar. Hârûnürreşîd (170-194/786-809) devrinden itibaren ise kâdılkudât müessesesi ihdas edildi… Bu tarihten sonra kadılar başşehirde oturan kâdılkudât tarafından tayin edilmeye başlandı.*" demektedir.[496] Hitti ise; "*kadılık müessesesinin henüz başlangıç devirlerinde, eyaletlerde vazifelendirilen hakimlerin tayinnâmelerini oranın*

[491] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 7:323.
[492] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 249, 318.
[493] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 173; Ahmed İsmâil Abdullah, "Nübze an Terâcimi Kudâti'l-Mevsıl ve Atrâfuhâ fî Asri'l-Abbâsî", 90.
[494] Forand, "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil", 102-103.
[495] Yaşar Çelikkol, "Emeviler Dönemi Şurta (Polis) Teşkilatı ve İstihbarat Birimi Olarak Berid Teşkilatı", *Humanities Sciences* 6/2 (2011):324.
[496] Aykaç, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 26, 27.

valisinden alırdı; fakat dördüncü asırda bu eyalet hakimleri, Bağdat'ta bulunan başkadının kaideten naipleri durumundaydılar."[497]

Musul şehrine atanacak olan kadılarda aranan en temel özellikler akıllı ve âdil olmalarıdır. Bunların yanında kadıların şehrin siyasî, içtimaî, askerî ve iktisadî dengelerini bilmesi de beklenirdi. Nitekim Hagemann, kadıların çoğunluğunun Musul şehrinin yerlisi olduğunu ifade etmiştir.[498] Musul'a atanacak olan kadıların Arap kökenli olmalarına (Musul'a atanan kadıların çoğunluğu Arap kökenli olup aralarında sadece üçü mevaliydi) ve İslâmî ilimler sahasında uzun yıllar tahsil görmüş muhaddis ve fakîhler arasından seçilmelerine önem verilmiştir.[499] Nitekim Ezdî; Ma'mer (Muammer) b. Muhammed, Hâris b. Cârûd el-Atekî, Yahyâ b. Abdullah b. Kurz, Ali b. Müshir, İsmâil b. Ziyâd, Abdullah b. Halîl el-Kerhî, Muhammed b. Amr b. Mihrân ve Hasan b. Mûsâ el-Eşyab başta olmak üzere Musul kadılarının fakîh olduklarını ve pek çok hadis naklettiklerini bilhassa bildirmiştir.[500] Muhaddis ve fakîh Musul kadıları, kazâî işlerle ilgilenmelerinin yanında öğrenciler de yetiştirmiştir. Hatta çevre bölgelerden pek çok öğrenci, Musul kadılarının kurmuş oldukları ilim halkalarına katılmıştır. Kadılık makamı sayesinde Musul şehri, ikinci yüzyıldan itibaren ilim merkezi olma yolunda kilit bir rol oynamıştır.[501]

Kadıların görev ve yetkilerine geldiğimizde onların en temel görevi; insanlar arasında oluşan anlaşmazlıkları, hukuka uygun hükümler vererek çözümlemek ve cezaları icra ve infaz etmektir.[502] Burada 'Müslümanlar arasında oluşan anlaşmazlıkları' değil de 'insanlar arasında oluşan anlaşmazlıkları' dememizin temel nedeni; Bizans ve Sâsânîler döneminden itibaren Musul'da yaşayan yoğun Hristiyan nüfustur.[503] Hristiyan tebaa, aralarındaki ihtilafları kendi hukuklarına göre çözmekle birlikte bir Hristiyan ile Müslüman arasındaki veya kamu hukukundaki anlaşmazlıklarda yetkili mercii Müslüman kadılar olmuştur. Örnek olması için

[497] Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 446.
[498] Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest*, 160; Hagemann, "Muslim Elites in the Early Islâmic Jazīra: The Qādī's of Harrān, al-Raqqa, and al-Mawsil", 36:349.
[499] Hagemann, "Muslim Elites in the Early Islâmic Jazīra: The Qādī's of Harrān, al-Raqqa, and al-Mawsil", 36:348-349; Ahmed İsmâil Abdullah, "Nübze an Terâcimi Kudâti'l-Mevsıl ve Atrâfuhâ fî Asri'l-Abbâsî", 90.
[500] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 173, 199, 244, 248, 274, 324, 361.
[501] Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest*, 161.
[502] Atar, "Kadı", 24:68.
[503] Besim Darkot, "Musul", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1979), 8:739; es-Sekkâr, "Musul", 31:361-362.

Ezdî'nin bildirdiği bir olayı burada inceleyebiliriz. İlgili pasajda anlatıldığına göre Musul'daki Hristiyanlar, bitişiğindeki bir camiye rağmen Mar Thomas kilisesinin arazisini büyütmüşler ve sonucunda şehir halkı kiliseyi yıkmıştır. Musul kadısı Hasan b. Mûsâ el-Eşyab, Hristiyanların yıkılan kiliseyi yeniden inşa etme talebini, kilisenin fetihten sonra inşa edildiğini ve bu nedenle barış anlaşmasının ihlâli anlamına geldiğini öne sürerek reddetmiştir.[504]

Kadılar, Musul şehrinden ayrılacakları zaman adlî işleri kendilerinin yerine vekâleten idare etmesi için ardıl belirlemişlerdir.[505] Örneğin 159 (775) senesinde Musul kadısı Bekkâr b. Şüreyh el-Hulânî el-Mevsılî, Halife Mehdî (159-169/775-785) ile görüşmek için Bağdat'a gitmiş ve şehrin başkadısız kalmaması için kendi yerine Abdülhamid b. Ebî Rebâha el-Mevsılî'yi vekil tayin etmiştir. Muhtemelen Bekkâr, Halife Mehdî ile görüşmesinden sonra azledilmiş ve vekâleten görevi devralan Abdülhamid, 160 (776) senesinde Musul başkadısı olarak atanmıştır.[506]

Halifeler, halkın Musul kadılarını şikâyet etmesinin önünü açık tutmuş ve diledikleri zaman mezâlim mahkemelerine başvurmalarını sağlamıştır. Nitekim 188 (790) senesinde Ömer b. Eyyûb el-Abdî el-Mevsılî, kadı Abdullah b. el-Halîl'in icraatlarını Halife Hârûnürreşîd'e (170-194/786-809) şikâyet etmiştir.[507] Şikâyet kanallarının açık tutulmasıyla kadıların şehirdeki çalışmaları denetlenmiştir. Denetlemeler sonucunda kusurlu olduğu tespit edilen kadıların görevine son verilmiştir. Böylece Abbâsî devletinin merkezî gücü şehirde hissedilmiş ve kadıların keyfi uygulamalarının önüne geçilmiştir.

Halife ya da devlet yetkilileri, merkezî otoriteyi sağlamak adına gerektiğinde kadıların işlerine de müdahale etmişlerdir. Nitekim kadı, suç işlemesinden ve görevini kötüye kullanmasından dolayı azledilmiştir. Bu konuda akla gelen ilk örnek 181 (797) senesinde Musul'da vuku bulan Attâf b. Süfyân'ın isyanına meyli olan İsmâil b. Ziyâd'dır. İstisnai bir örnek teşkil eden bu olayda Halife Hârûnürreşîd (170-194/786-809), Attâf b. Süfyân'ın isyanını bastırdıktan hemen sonra İsmâil'i

[504] Bkz. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 244, 340 ve 340. sayfanın 5. dipnotu; Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest*, 11 (ve 60. dipnot).
[505] Anladığımız kadarıyla valiler, ardıllarını kendileri seçmekteydiler.
[506] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 237, 239.
[507] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 306.

kadılık görevinden almıştır.[508] İsmâil b. Ziyâd'ın haricinde Abdullah b. İdrîs b. Kâdim b. Kadem b. Abdullah el-Hamdânî, Bekkâr b. Şüreyh el-Hulânî el-Mevsılî, Ali b. Müshir b. Umeyr b. Usaym b. Abdullah b. Mürre, Muhammed b. Amr b. Mihrân ve Hasan b. Mûsâ el-Eşyab gibi Musul kadıları halife tarafından bizâtihi azledilmişlerdir.[509]

Ezdî sayesinde, her bir kadının (yaklaşık) görev süresini de tespit edebilmekteyiz. Nitekim 196-199 (811-814) seneleri aralığındaki Musul kadısının/kadılarının kim olduğunu bilmediğimizi ve Bekkâr b. Şüreyh el-Hulânî el-Mevsılî'nin 161 (776) yılında görevine tekrardan iade edildiğini göz önünde bulundurursak 79 senede toplamda 12 kadı görev yapmıştır. Buna göre her bir kadının ortalama görev süresi yaklaşık 6.5 senedir. Ezdî'nin bahsettiği kadılardan Abdullah b. Halîl el-Kerhî 15 sene, Ali b. Tâlib el-Mevsılî ise en az 16 sene görev yaparken[510] yalnızca Abdullah b. İdrîs b. Kâdim b. Kadem b. Abdullah el-Hamdânî, Abdülhamid b. Ebî Rebâha el-Mevsılî ve Muhammed b. Amr b. Mihrân iki yıldan az bir süre görevde kalmışlardır.

Kadıların valilere nispeten uzun görev süreleri, ilk dönemlerde sık sık yaşanan vali değişikliklerine karşı bir denge unsuru oluşturarak ihtiyaç duyulan istikrarı ve sürekliliği sağlamıştır.[511] Kadılar, görece uzun görev süreleri sayesinde şehirde güçlenmişler ve valiye karşı bir denge unsuru olmuşlardır. Nitekim yukarıda anlattığımız Mar Thomas kilisesinin yeniden yapımı olayında Musul kadısı Hasan b. Mûsâ el-Eşyab ile ilgili olarak Hagemann; "*özellikle eyalet ve şehir valilerinin genellikle kısa görev süreleri göz önüne alındığında, kadının otoritesinin geniş çapta kabul gördüğünü göstermektedir*."[512] demektedir. Tabii Musul kadıları, sadece Musul şehrinde değil el-Cezîre eyaleti ve diğer bölgelerde kurmuş oldukları bağlantılar sayesinde de elit bir statü biçimini temsil eder hale gelmişlerdir. Hatta Hagemann'nın Ezdî'ye dayanarak bildirdiğine göre Mansûr'un (136-159/754-775), Musul şehri ile başkent arasındaki bağları güçlendirmek amacıyla Musul'daki

[508] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 288; Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest*, 161–162.
[509] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 199, 242, 274, 326, 360.
[510] Eserin ikinci cildinin nihayete ermesi nedeniyle Ali b. Tâlib el-Mevsılî'nin görevinin ne zaman sonlandığını kesin olarak bilemiyoruz.
[511] Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest*, 158, 161.
[512] Hagemann, "Muslim Elites in the Early Islâmic Jazīra: The Qādī's of Harrān, al-Raqqa, and al-Mawsil", 36:352.

kadılık makamına birtakım imtiyazlar verdiği anlaşılmaktadır.[513] Bu imtiyazlardan belki de en önemlisi Musul kadısı Hâris b. Cârûd'un âmil unvanıyla şehrin haraç vergisini toplamakla görevlendirilmesidir.[514]

Ezdî, yeri geldikçe Musul şehrine tayin edilen kadıların nasıl bir kişiliğe sahip olduklarını da değerlendirmiştir. Nitekim Hârûnürreşîd (170-194/786-809) döneminde azledilen İsmâil b. Ziyâd'ın faziletli, dürüst ve güzel siret sahibi biri olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca ilimle iştigal olduğunu ve pek çok hadis rivayet ettiğini de vurgulamıştır. Hârûnürreşîd, İsmâil'in azlinden hemen sonra Abdullah b. Halîl el-Kerhî'yi Musul kadısı ilân etmiştir. Ezdî, İsmâil'in aksine Abdullah'ın halkla iyi geçinemediğini ve insanların, onun hal ve hareketlerini kötü gördüğünü beyan etmiştir.[515] Abdullah'ın davranışları her ne kadar Musul halkı tarafından hoş karşılanmasa da Enbâr bölgesinden gelen âlimler, Abdullah'ı Musul valisi İbrahim b. Abbâs'ın yanında methetmişler ve onun adaletli oluşuna dair övgü dolu sözler sarf etmişlerdir.[516]

2.3. Askerî Teşkilât

Musul şehri fethedildikten sonra Hz. Ömer (13-23/634-644), fâtih komutan Utbe b. Ferkad veya Rebî' b. Efkel'i vali olarak görevlendirmiş ve Arap kabileleri şehre yerleştirmiştir. Hz. Osman (23-35/644-656) da Ezd, Kinde, Tay, Abdülkays kabilelerine mensup 4000 Arap'ı Musul'a yerleştirmiş ve Hz. Ömer döneminde şehrin haraç âmili olan Arfece b. Herseme el-Ezdî'yi (ö. ?) vali olarak tayin etmiştir.[517] Savaşçı Arap kabilelerin şehri mesken etmesiyle birlikte Musul, ordugâh-şehir haline dönüşmüştür. Musul'un ordugâh-şehir olarak işlevsellik kazanması Emevîler ile Abbâsîler döneminde iç karışıklıkların bastırılması için de devam etmiştir. Nitekim Ezdî, Halife Mansûr (136-159/754-775) zamanında Musul'da

---

[513] Hagemann, "Muslim Elites in the Early Islâmic Jazīra: The Qādī's of Harrān, al-Raqqa, and al-Mawsil", 36:347, 350-352.
[514] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 199, 202.
[515] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 288, 321.
[516] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 321.
[517] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 327; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 646-647; İbnü'l-Fakîh, *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân*, 123-124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1:372, 437; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe,* 4:401; Ahmet Önkal, "Arfece b. Herseme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3:354; Sâmî es-Sekkâr, "Musul", 31:361-362.

Hâricîlerle mücadele etmek amacıyla kurulmuş bir garnizonun varlığından bahsetmektedir. Hâricîlerin yanında Musul'un ilçeleri, Kürt aşiretlerinin yağmalarına maruz kaldığı için de böyle bir garnizon kurulmuştur. Ezdî, Musul'da birden çok garnizonun varlığından bahsetmiş ve bu askeri noktalara "revâbıt[518] demiştir.[519]

Ezdî'nin bahsettiği Musul ribâtları, şehri korumak ve şehre bağlı köylerin güvenliğini sağlamak için surların dışında inşa edilmiştir. Musul ribâtları, Musul şehrinin idarî sınırları içerisinde yaşayan kişilerin can, ırz ve mallarını korumaktan, devlet düzenini taşrada sağlamaktan, suçların işlenmesini önlemekten, asayişi tesis etmekten ve Hâricî isyanlarını bastırmaktan sorumluydu. Bu ribâtlar içerisinde 2000 atlıdan oluşan birliklerin bulunmasının yanında kimi zaman bu rakam çevre bölgelerdeki birliklerin katılımıyla artmaktaydı.[520] Musul birliklerindeki savaşçılar, nizamî ve dâimî statüdeki muvazzaf askerler olup yerine getirdikleri hizmetler karşılığında vilâyetin bütçesinden ücretlerini almaktaydılar.

Musul şehrinin asayiş işlerinden birincil derecede sorumlu kişi Musul valisidir. Nitekim Ezdî, valilerin görev ve yetkilerini anlatırken onların, harb ve ahdâs teşkilâtından[521] sorumlu olduklarını sıklıkla haber vermiştir.[522] Bu nedenle de Musul valileri, genellikle askeri geçmişe sahip, savaşçı ve ehil yöneticiler olarak tanımlanabilecek kişiler arasından seçilmiştir.[523] Tabii bu şartın her zaman gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir. Bu nedenle de valilerin yanı sıra yüksek

[518] Revâbıt, ribât kelimesinin çoğulu olup stratejik noktalarda askerî amaçlı yapılan müstahkem yapılara denilmektedir. Bkz. İsmail Yiğit, "Ribât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35:76.
[519] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 194-195, 201, 203-204.
[520] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 177, 194-195, 201.
[521] Ahdâs teşkilâtı, Hişâm b. Abdülmelik döneminde kurulan ve günümüzdeki jandarma teşkilâtı gibi şehir merkezlerinin dışında kalan bölgelerdeki karışıklıkları bastırmakla, taşrada emniyeti sağlamakla görevli askerî yönü ağır basan birimin adıdır. Ahdâs teşkilâtı ile şurta ve ceyş (ordu) teşkilâtları arasında çok yakın bir ilişki vardır. Ahdâs görevi itibariyle şurta ile ordu arasında bir özellik taşımaktadır. Bkz. Cl. Cahen, "Aḥdāth", *EI*^{2} (Leiden: 1954-2002), 1:256; Coşkun Alptekin, "Ahdâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1:508-509; Metin Yılmaz, "Şurta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39:242; Yiğit, *Emevîler*, 156; Çelikkol, "Emeviler Dönemi Şurta (Polis) Teşkilâtı ve İstihbarat Birimi Olarak Berid Teşkilatı", 326-327.
[522] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 35, 40, 43, 45, 53, 173, 181, 250, 257, 280, 283, 290, 295, 323, 355, 394.
[523] Forand, "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil", 102; Spellberg, "The Umayyad North: Numismatic Evidence for Frontier Administration", 119.

rütbeli komutanlar (murâbıtlar)[524] Musul garnizonuna atanmıştır. Bu komutanlar, sivil otorite olan valilere bağlıdırlar ve valilerin emirleri doğrultusunda hareket etmektedirler. Atanan bu komutanlar, Musul garnizonunun faaliyetlerini denetlemekle, şehrin savunmasını organize etmekle ve vuku bulan isyanları bastırmakla görevli yetkin kimselerdir. Nitekim Hasan b. Mücâlid, es-Sahsâh el-Harûrî (ö. 171/787) ve Benî Tağlib vakası gibi pek çok hâdise; Musul ribâtında görevli komutanlar tarafından bastırılmaya çalışılmıştır. Hasan b. Mücâlid isyanında Musul ribâtının komutanı olan Sekar b. Necde Hakem el-Ezdî, ayaklanmayı bastırmak için kuvvetleriyle birlikte Musul'un dış mahallelerinden sayılan Bafahhârî köyüne intikal etmiş ve burada isyancılarla çatışmıştır.[525] Sahsâh el-Harûrî isyanında Musul birlikleri, şehir dışındaki Bâcermâ denilen mevkide Sahsâh ile savaşmıştır.[526] Benî Tağlib olayında ise Hârûnürreşîd (170-194/786-809), Rûh b. Sâlih el-Hamdânî'yi Musul murâbıtı olarak tayin etmiş ve Tağliboğullarının üzerine 4000 kişilik bir ordu ile göndermiştir.[527]

Şehrin dışında konumlanan Musul ribâtları, her ne kadar müstahkem kaleler olarak inşa edilmiş ve içerisinde muvazzaf binlerce askeri olsa da gerek şehrin içinde organize olan isyancıları gerekse şehrin dışından ribâtlara saldıran isyancıları durdurmakta kimi zaman başarısız olmuştur. Daha önce de vurguladığımız gibi Musul'a saldıran isyancılar çoğunlukla Hâricîler olmuştur. Ezdî'nin vermiş olduğu bilgilere göre isyan eden Hâricî gruplar, Musul şehrine daha çok Abbâsîler döneminde saldırmıştır. Nitekim Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-159/754-775) döneminde Mülebbed b. Hermele el-Harûrî (137/754)[528] ile Hassân b. Mücâlid (148/765),[529] Mehdî (159-169/775-785) döneminde Yâsin et-Temimî (168/784),[530] Mûsâ el-Hâdî (169-170/785-786) döneminde Hamza el-Hâricî (169/785),[531] Hârûnürreşîd (170-194/786-809) döneminde Sahsah eş-Şeybânî (171/787),[532] Benî

[524] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 177; Forand, "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil", 102.
[525] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 203-204.
[526] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 267.
[527] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 268.
[528] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 166, 167.
[529] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 203-204
[530] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 251-252.
[531] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 257-258.
[532] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 267.

Tağlib[533] ile Attâf b. Süfyân (181/797)[534] ve Me'mûn (198-218/813-833) döneminde Züreyk (211/826)[535] gibi onlarca isyan Abbâsîler devrinde vuku bulmuştur. Mehâ Saîd Hamîd, bu duruma dikkat çekerek "*Musul şehri, Abbâsî devletine karşı muhalefet oluşturan Emevî eğilimlerine sahiptir.*" demektedir.

Hâricî grupların Emevîler döneminden ziyade Abbâsîler döneminde şehre saldırmasının muhtemel nedeni ise bizce; Abbâsîlerin şehre hâkim olmasının hemen sonrasında pek çok Musullunun Abbâsî iktidarı tarafından katledilmesidir. Seffâh'ın Musul valisi Yahyâ, Emevîlere meyli olduğunu düşündüğü 3000 kişiyi öldürmüş ve şehrin alt ve üst yapısı başta olmak üzere pek çok yapıya zarar vermiştir. Katliamın ardından yıllar geçmesine rağmen pazarlar tamir edilememiş ve kötü ekonomik şartlar halkı göç etmeye zorlamıştır.[536] Yahyâ'nın ardından Abbâsî halifeleri; İsmâil b. Ali, Mâlik b. Heysem, Hârûn b. Ebî Hâlid ve Mâlik b. Tûk gibi ılımlı ve güzel siret sahibi valileri şehre atasa da Musul'da gerçekleşen bu katliam uzun yıllar boyunca şehrin hafızasında yaşamaya devam etmiş ve en ufak bir kıvılcımda Musul ahalisi, Hâricîlerle iş birliği yapmıştır.

Ebû Ca'fer el-Mansûr dönemindeki Mülebbed b. Hermele el-Harûrî (137/754),[537] Hassân b. Mücâlid (148/765)[538] ve Hârûnürreşîd dönemindeki Attâf b. Süfyân el-Ezdî (180/796)[539] ayaklanmalarında Musul halkının bir kısmının isyancılara yardım ettikleri görülür. Hatta bu yardımlardan dolayı Abbâsî halifeleri isyanları bastırdıktan sonra şehre kasıtlı olarak zarar vermiştir. Hârûnürreşîd, Attâf b. Süfyân ayaklanmasında Musul şehrinin surlarını yıkmış ve gördüğü her Musulluyu öldüreceğine dair yemin etmiştir. Bunun üzerine kâdılkudât Ebû Yûsuf, Hârûnürreşîd ile konuşmuş ve şehirde bir katliamın yaşanmasına engel olmuştur.[540] Ebû Ca'fer el-Mansûr da Hassan b. Mücâlid isyanını bastırdıktan sonra Musul ahalisinin bir kısmını öldürmek için Ebû Hanîfe (ö. 150/767), İbn Ebî Leyla ve İbn

[533] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 268.
[534] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 279, 284-286.
[535] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 373-374.
[536] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 145-154, 161, 163, 167.
[537] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 166, 167.
[538] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 203-204
[539] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 279, 284-286.
[540] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 283-284.

Şübrüme'den (ö. 144/761) fetva almaya çalışmıştır.[541] Görüleceği üzere Musul halkının Abbâsî Devleti'ne olan muhalif duruşu nedeniyle Musul ribâtı pek çok kez baskına uğramış, bu baskınlarda binlerce asker öldürülmüş ve taşra teşkilâtının önemli unsurlarından olan askerî teşkilâtın kurumsal yapısı zayıflamıştır.

İsyan hareketleri genel olarak Abbâsîler döneminde olmuşsa da Emevî hilâfeti zamanında da ayaklanmalar gerçekleşmiştir. Burada Ezdî'nin anlatımından yola çıkarak 101 (719) senesinden 132 (750) senesine dek kayda değer en önemli isyan Mervân b. Muhammed (127-132/744-750) döneminde meydana gelen Dahhâk b. Kays isyanıdır. Şehrizor, İrmîniye ve Azerbaycan Hâricîleri'nin de desteğini alan Dahhâk, Musul halkının yardımıyla şehri kuşatmıştır. Musul ribâtlarındaki komutan ve askerler bu isyanı bastıramamış, sonucunda ise Emevî valisi Kadirân b. Akmah eş-Şeybânî ile maiyyetindeki Musul birlikleri bozguna uğratılmıştır.[542] Burada şunu da belirtmekte fayda vardır ki Musul halkının Emevî hânedanlığının geneline karşı takıntığı olumsuz bir tavır yoktur. Mervân döneminde Emevî merkezî otoritesinin zayıflamasını, devletin birçok yerinde ayaklanmaların meydana gelmesini düşününce Mervân'ın yönetimine muhalif olunması oldukça olasıdır.[543] Her ne nedenle olursa olsun bu ayaklanma neticesinde Musul ribâtlarında muvazzaf binlerce asker öldürülmüş ve esir edilmiştir.

Ribâtlarda görevli askerlerin çoğunluğunun veya bir kısmının saf dışı kalması sebebiyle çevre bölgelerdeki askeri birliklerin Musul'a sevk edildiğini görmekteyiz. Örneğin Halife Mervân'ın yönetiminde binlerce murâbıt, Hâricî Dahhâk ile Şeybân isyanlarının bastırılması için Musul'a gelmiştir.[544] Hârûnürreşîd (170-194/786-809), Attâf b. Süfyân kalkışmasını kontrol altına alabilmek için bizâtihi kendisinin komuta ettiği büyük bir ordu ile Musul'a intikal etmiştir.[545] Yine Halife Me'mûn, Züreyk isyanını bastırması için Muhammed b. Humeyd et-Tûsî'yi (ö. 214/829) görevlendirmiştir. et-Tûsî, maiyyetindeki Horasanlı birliklerle Musul'a ilerlemiş ve

[541] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 206.
[542] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 69-75.
[543] Mervân'ın istenmeyen kişi olarak görülmesinin bir diğer göstergesi de Zap Suyu Savaşı'ndan (132/750) sonra Musul'a girmek istemesi ancak şehre alınmamasıdır. Bkz. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 158-159.
[544] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 69-75.
[545] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 279-280, 284-285.

burada asilerle savaşmıştır.[546] Bu üç isyanın haricinde Mülebbed, Hassân b. Mücâlid, Yâsin et-Temimî ve Sahsah gibi ayaklanmalarda da Musul ordusu yenilip dağılmıştır.[547] Destek kuvvetleri olarak isimlendirebileceğimiz civar bölgelerdeki askeri birlikler şehre intikal etmiş ve ayaklanmaları bastırmaya çalışmıştır.

Musul ribâtındaki muvazzaf askerler, kimi zaman civar bölgelerdeki askeri birliklere yardımcı olmak ve ayaklanmaları bastırmak için de hareket etmiştir. Örneğin 131 (749) senesinde Emevî Halifesi Mervân b. Muhammed (127-132/744-750), Şehrizor civarında Abbâsî dâîsi Ebû Avn'ın kalkışmasını haber almış ve bu ayaklanmayı bastırması için Osman b. Süfyân'ı (ö. 131/749) görevlendirmiştir. Osman'ın ordusunun hezimete uğraması üzerine Mervân; Şâm, el-Cezîre ve Musul askerlerinden oluşan büyük bir orduyu kendisinin kumandanlığında Ebû Avn'a yönlenmiştir.[548]

Musul murâbıtları, askerî işlerden sorumlu olmalarından dolayı şehrin siyasetinde en önde gelen pozisyonlardan birine sahiptir. Bu nedenle de doğrudan Halife tarafından muhatap alındıkları durumlar da olmuştur. Nitekim Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (136-159/754-775) Musul murâbıtı İbn Mişkân'a yazmış olduğu mektup durumu açıkça göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu mektubun yazılma nedenine bakarsak; Ebû Ca'fer, amcası İsmâil b. Ali'yi Musul valiliğinden azletmiş ve yerine İbn Heysem el-Huzâî'yi atamıştır. Ancak İsmâil, Musul valiliği görevini bırakmamış ve İbn Heysem'in şehre girmesine engel olabilmek için murâbıtı İbn Mişkân'ı görevlendirmiştir. Bu durumdan haberdar olan Halife Mansûr, İbn Mişkân'a "*eğer itaatkâr ve söz dinleyen biriysen Mâlik ibn Heysem'le ilerle*" cümlesini yazdığı bir mektup göndermiştir. Halifenin emrine itaat eden İbn Mişkân, İbn Heysem'in şehre girişine yardım etmiş ve ardından Musul murâbıtlığı görevine devam etmiştir.[549]

Bahsettiğimiz bu olay, Abbâsî halifelerinin taşradaki mutlak otoritesini göstermesi bakımından da oldukça kıymetlidir. Zira Musul murâbıtı İbn Mişkân,

[546] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 373-374, 378.
[547] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 166, 167, 203-204, 251-252, 267, 279-280, 284-285.
[548] Ebû Avn'ın bulunduğu konum nedeniyle Mervân, askeri streteji gereği Musul şehrinin yakınındaki Büyük Zap suyu civarına bir ordugâh kurmuş ve askerlerini buraya konuşlandırmıştır. Bkz. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 117.
[549] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 177, 178.

valiye tabi olsa da halife tarafından kendisine gönderilen mektuptaki emirlere itaat etmiştir. Mektupta yer alan "*eğer itaatkâr ve söz dinleyen biriysen*" biçimindeki ifade, halifenin taşradaki hâkimiyetini ve egemenliğini göstermektedir.

Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde şehirlerin asayiş ve emniyetini sağlayan, suçluları yakalamakla görevli emniyet birimine şurta teşkilâtı denmektedir. Şurta teşkilâtının müdürüne sâhibü'ş-şurta denilirken memurlarına ise şurtî denmektedir. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren görülen şurta teşkilâtı, faaliyetlerini başlangıçta kadıların uhdesi altında gerçekleştirmekteydi. Özellikle Emevîler döneminde bağımsız bir kurum haline gelen şurta teşkilâtı, Hişâm b. Abdülmelik (106-126/724-743) döneminde kadılık makamından ayrışmıştır. Abbâsîler döneminde müesseseleşen şurta teşkilâtı, kısa bir süre içerisinde devletin aslî teşkilâtları arasından sayılmıştır. Şurta teşkilâtının görevleri, yaşanılan coğrafya ve döneme göre farklılık arz etse de çoğunlukla idarî, içtimaî ve yargı işlevleri gibi görevleri bulunmaktaydı. Şehirlerin güvenliğini sağlama, savaşlarda askerlerle birlikte görev alma, çarşı-pazarların denetimi, gümrük güvenliği, suçluları yakalama ve gerektiğinde sorgulama bunlardan bazılarıdır.[550]

Musul şehrine atanan sâhibü'ş-şurtalar, vali tarafından atanır ve mülkî âmir olan valilerin direktifleri doğrultusunda hareket ederlerdi. Şehrin iç güvenliğini sağlamak için görevlendirilen sâhibü'ş-şurta'nın tayini, Musul valileri için oldukça önemli bir mesele olmuştur. Çünkü şehirde yaşayan Arap kabileler, kendi aralarında sık sık çatışmakta ve mücadele etmekteydi. Özellikle Ezd ile Hamdân ve Yemânî/Kahtanî ile Nizârî kökenli gruplar arasındaki uzun mücadeleler bu duruma örnektir.[551] Ayrıca şehirde yaşayan Gayr-i Müslimler ile Müslümanlar da kimi zaman karşı karşıya gelmiş ve aralarında ciddi çatışmalar yaşanmıştır. Ezdî'nin bize naklettiği ve detaylarına yukarıda değindiğimiz Mar Thomas kilisesinin Müslümanlar tarafından yıkılması ve olayın mezâlim mahkemesine götürülmesi bu durumu açıkça ortaya

[550] K. V. Zetterstéen, "Şurta", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Basımevi, 1979), 11:585; Yıldız, "Abbâsîler", 1:39; Aykaç, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 28; Yiğit, *Emevîler*, 155-156; Yılmaz, "Şurta", 39:242-244; Çelikkol, "Emeviler Dönemi Şurta (Polis) Teşkilatı ve İstihbarat Birimi Olarak Berid Teşkilatı", 324-326; Metin Yılmaz, "Şurta, Hares, Ases/İç Güvenlik", *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 185-189.
[551] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 332, 343.

koymaktadır.[552] Bu gibi nedenlerden dolayı ehliyet sahibi bir sâhibü'ş-şurta'nın atanması, şehrin asayiş ve iç güvenlik sorunlarını çözmüş olacaktı.

Ezdî'nin Musul sâhibü'ş-şurtalarına dair vermiş olduğu bilgilere baktığımızda görev sorumluluk alanlarına dair bir belirsizlik bulunmaktadır. Çünkü *Târîhu'l-Mevsıl*'de Harb b. Abdullah[553] ile Sekar b. Necde Hakem[554] gibi kimi Musul sâhibü'ş-şurtasının aynı zamanda ribâtlardan sorumlu komutanlar olduklarını da görmekteyiz. Buna göre vali İbn Ebî Ca'fer döneminde şehre sâhibü'ş-şurta olarak atanan Harb b. Abdullah, maiyyetindeki güvenlik unsurlarıyla birlikte Musul ribâtında konaklamıştır.[555] Harb'den sonra Musul sâhibü'ş-şurtası olarak atanan Sekar b. Necde Hakem de Musul ribâtında görevlendirilmiştir.[556] Musul sâhibü'ş-şurtaların ribâtlardan sorumlu komutanlar olarak görev yapmasının temel nedeni; erken dönem İslâm toplumunda şurta, ahdâs ve harb teşkilâtlarının birbirlerinden kesin hatlarla henüz ayrılmamış olmasıdır. Benzer bir durum Ezdî'yle hemen hemen aynı dönemde yaşayan Kindî'nin (ö. 350/961) *el-Vulat* adlı eserinde de görülmektedir. Nitekim *El-Vulat*'ın edisyonunu yapan R. Guest bu konu hakkında; "*bir kurum olarak harb, neredeyse şurta ile eşanlamlı gibi görünüyor*." demektedir.[557] Hitti ise; "*her büyük şehir kendine ait özel bir polis teşkilâtına sahipti ki bunlar aynı zamanda askeri bir rütbe ve hiyerarşiyi de taşımaktadır*." demektedir. Yıldız da; "*her şehirde emniyet ve huzuru sağlamakla görevli bir askeri birlik bulunur ve bu birlik sâhibü'ş-şurtaya vekâlet eden bir kumandanın emrinde çalışırdı*." demektedir.[558]

Yukarıdaki örnekler bağlamında Harb b. Abdullah ile Sekar b. Hakem gibi kimi Musul sâhibü'ş-şurtası, askerî bakımdan önemli şehirler arasında gösterilen Musul'a mevzilenen ribâtların da sorumluluğunu üstlenmiştir. Ancak şurası karıştırılmamalıdır ki her Musul sâhibü'ş-şurtası, Musul murâbıtı; her Musul

[552] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 244, 340 ve 340. sayfanın 5. dipnotu; Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest,* 11 (ve 60. dipnot).
[553] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 194-195, 201.
[554] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 203-204.
[555] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 195.
[556] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 203.
[557] Guest'den nakleden Forand, "The Governors of Mosul According to Al-Azdī's Ta'rīkh Al-mawṣil", 102, 60. Dipnot.
[558] Yıldız, "Abbâsîler", 39; Yıldız'dan alıntılayan Aykaç, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar,* 28.

murâbıtı da Musul sâhibü'ş-şurtası değildir. İki pozisyon aynı olsaydı Ezdî, Vail b. Şeccâh'ın Musul şehrinin sâhibü'ş-şurtası mı yoksa harbden sorumlu komutanı mı olduğunu bilmediğini ifade etmez ve murâbıt ile şurta makamlarının ayrımını yapmazdı.[559]

2.4. Malî Teşkilât (Dîvânü'l-Harâc)

Dîvânü'l-Harâc, vilâyette devletin gelir kalemlerinin toplanması, beytülmâlin esas kaynağı olan haracın tahsil edilmesi, toplanılan paranın ihtiyaçlar çerçevesinde harcanması, giderlerin kayıt altına alınması ve devletin çeşitli malî işlerinden sorumlu olan devlet dairesiydi. Haraç teşkilâtı ayrıca haraç arazilerinin ölçümünü yapar ve vergi mükelleflerinin ödeyeceği diğer vergileri de toplardı.[560] Vilâyetlerde haraç teşkilâtının başı, kendisine haraç âmili denilen kişidir.[561] Âmiller, Hz. Peygamber döneminden itibaren İslâm beldelerinde görülmekle birlikte; zekât, fey, haraç ve cizye gibi vergileri tarh, tahakkuk, tahsil ve taksimleriyle görevli olan kimselere denmektedir. İslâm'ın ilk dönemlerinde atanan valiler ayrıca vergi toplamakla da yükümlü oldukları için kendilerine âmil de denmiştir. Bu durum Emevîler ile Abbâsîler dönemlerinde de geçerliliğini korumuştur.[562] Nitekim Ezdî, Musul valilerinin şehrin vergilerini toplamakla sorumlu olduklarını göstermek için âmil unvanının[563] yanında '*alâ harâci'l-Mevsıl*' unvanını da kullanmıştır.[564]

Valilerin yanında Musul kadılarının da şehrin vergilerini toplamakla görevlendirildiğini görmekteyiz. Bu konudaki en önemli örnek Musul kadısı Hâris b. Cârûd'un Halife Mansûr (136-159/754-775) tarafından âmil unvanıyla şehrin haraç vergisini toplamakla görevlendirilmesidir.[565] Hâris, doğrudan halifeye tabi olmuş ve görevi esnasında valinin emir ve direktiflerine bağlı olmadan hareket etmiştir.

---

[559] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 197.
[560] Yıldız, "Abbâsîler", 1:38-39; İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11:95; Aykaç, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 118, 123, 138; Bozkurt, *Abbâsîler*, 156; Yiğit, *Emevîler*, 146.
[561] Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 142.
[562] Erkal, "Âmil", 58-59; Kılıç, "*Valilik"*, 141-142; Temir, *Emevîlerde Valilik*, 25, 31-33.
[563] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 3, 16, 40, 68, 154, 161, 163, 171, 217, 222, 225, 226, 232, 242, 244, 246, 333, 335, 339, 342, 361, 363, 372, 407.
[564] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 290, 293, 295, 335, 367.
[565] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 199, 202. Tabii Musul kadılarının vergi toplaması oldukça istisnaî bir durum olup, bunu genel kabul görmek hatalıdır.

Valilerin ve kadıların haricinde şehrin vergilerini toplamakla sorumlu olan ve yönetimde valilere yardımcı olan vergi memurları da merkezden atanmıştır. Nitekim Ezdî, 178 (794) senesinin harb ve salât valisinin Muhammed b. Abbas el-Hâşimi olduğunu ve şehrin haraç vergisini toplamakla sorumlu yüksek rütbeli memurunun ise Mincâb olduğunu vurgulamıştır.[566] Yine 169 (785) senesinin harb ve salât valisinin Hamza b. Mâlik el-Huzâî olduğu bildirildikten sonra şehrin haracını ve sadakalarını toplamakla görevli olan memurun Mansûr b. Ziyâd olduğu bildirilmiştir.[567] Bunun yanında Musul âmilleri bazen güçlü eyalet valileri tarafından da atanmışlardır. Örneğin Mervân b. Muhammed'in Musul, el-Cezîre, Azerbaycan ve İrmîniye eyaletlerinin valisi iken kendi yerine Musul şehrinin haraç vergisini toplaması için Bişr b. Huzeyme'yi ataması bu durumu açık bir şekilde göstermektedir.[568]

113 (731) senesinde Emevî hilâfeti döneminde Musul vilâyetinin idarî sınırları Kerh, Dekûkâ, Hancâr, Şehrizor, Diyarhân, Tikrit, Sin, Bâcermâ, Karde, Sincâr ve Azerbaycan hududuna kadar uzanmasından dolayı toplanan vergi gelirinin oldukça fazla olduğunu görmekteyiz.[569] Erken Abbâsî döneminde de Musul şehrinin yüzölçümünün geniş olmasıyla paralel olarak toplanan vergiler hayli fazladır. Nitekim Ya'kûbî, Muaviye döneminde 45.000.000 dirhem; Cehşiyârî ise Hârûnürreşîd zamanında 24.000.000 dirhem toplanıldığı ifade etmiştir.[570] Şehrin en az iki yıllık vergi gelirlerini el-Mekşûfe kanalının 8 milyon[571] dirhemlik maliyeti için harcandığı ve vali Yahyâ'nın halktan toplanılmayan 2 yılın vergisini tek bir seferde tahsil edip 6 milyon dirhem topladığı bilgisini *Târîhu'l-Mevsıl*'den edinerek şehrin ortalama vergi gelirinin 3 milyon dirhem olduğunu düşünmekteyiz.[572]

---

[566] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 279, 280, 283. Mincâb, ilerleyen yıllarda sadece haraç toplamakla görevlendirilmemiş ve harb'den de sorumlu vali olarak yetkileri genişlemiştir. Bkz. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 287.

[567] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 257-258, 277.

[568] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 76.

[569] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 32-33.

[570] el-Ya'kûbî, *Târîhu'l- Ya'kûbî* (Dâru Sâdır), 2:233; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, nşr. Mustafa es-Sekkâr, İbrahim el-Ebyâri ve Abdülhâfiz Selebî (Kahire: 1401/1980), 281-288.

[571] Ezdî, kanalın maliyetini 8 milyar dirhem olduğunu iddia etse de İbnü'l-Esîr'in 8 milyon olduğunu varsaydığı rivayet daha makûldür. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 4:451.

[572] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 26-43, 286-288; Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conqust*, 82.

Âmiller tarafından merkeze gönderilen vergiler, halifenin müfettişleri tarafından denetlenmiştir. Nitekim Halife Ebû Caʿfer el-Mansûr (136-159/754-775), Musul valisine göndermiş olduğu gizli mektubunda hazine gelirlerinin azaldığını ve yapılan tahkikat sonucunda âmillerin vergi kaçırdıklarını tespit ettiğini bildirmiştir. Halife Mansûr, devlet malını zimmetine geçiren memurların isimlerinin yazılı olduğu listeyi Musul valisi İsmâil b. Abdullah'a göndermiş ve gereken cezaların verilmesini istemiştir.[573] Bir diğer örnekte ise Musul valisi Mûsâ b. Musʿab, şehrin haraç vergisini toplamış ve topladığı meblağı Mehdî'ye (159-169/775-785) sunmuştur. Halife Mehdî ise toplanan vergi miktarının oldukça az olduğunu tespit etmiş ve Mûsâ'yı huzuruna çağırdığını bildiren bir mektup yazmıştır. Mûsâ, halifenin huzuruna çıkmış ve ardından azledilmiştir.[574] Görüleceği üzere Musul valisinin ve âmillerin merkeze gönderdikleri haraç miktarı teftiş edilmiş ve toplanan miktarın gereğinden az olduğu tespit edilince sorumlu kimselerin görevlerine son verilmiştir.

Halife Mansûr ile Mehdî dönemlerinde gerçekleşen bu denetlemeler, merkezîleşmeyi tesis etme ve taşranın kontrolünü sağlama çabasının bir sonucudur. Zira gerçekleşen teftişlerle birlikte vilâyetteki kamu personellerinin çalışmalarının yasalara, emir ve yönergelere göre yürütülüp yürütülmediği tespit edilmeye çalışılmıştır. Sonucunda ise usulsüzlük yaptıkları belirlenen memurlar görevlerinden uzaklaştırılmış ve böylece merkezin otoritesi taşrada hissedilir olmuştur.

Burada vurgulanması gereken bir diğer husus da âmillerin, validen bağımsız olarak vergileri tahsil etmeleri ve merkeze göndermeleridir. Vergiler, valinin gözetiminde toplansaydı o zaman Halife Mansûr; tıpkı Mehdî gibi bizâtihi valinin kendisine ceza verirdi. Bu nedenle de âmillerin, valinin gözetimi dışında vergileri toplayıp hilâfetin merkezine iletmiş olmaları daha makûldür. Ayrıca halifenin, usulsüzlük yapan memurların isimlerinin olduğu cetveli İsmâil'e ulaştırmasının nedenini valilerin mülkî âmir olmasıyla ilişkilendirebiliriz.

Musul âmillerinin vergi bedelini yüksek bir miktar belirlemesinden dolayı halkın rahatsız olduğu zamanlar da olmuştur. Örneğin Hârûnürreşîd'in hilâfeti (170-194/786-809) döneminde şehrin haracını toplamakla görevlendirilen Mincâb,

[573] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 214-215.
[574] Ezdî, Târîhu'l-Mevsıl, 248-249.

uygulamış olduğu politika yüzünden halk tarafından sevilmemiştir. Mincâb'dan memnun olmayan halkın başına bu sefer ondan da şiddetli bir vali olan Yahyâ b. Saîd el-Hareşî tayin edilmiştir. Nitekim bunu belirtmek için; "*Mincâb'dan memnun olmadılar, bu nedenle de el-Hareşî onların başına geldi*." denmiştir.[575] Yahyâ, vali olduktan sonra geniş yetkilerini kullanıp atamış olduğu âmiller aracılığıyla isyana destek verdiğini düşündüğü halktan intikam almak için Hâricî Attâf'ın 2 yıl boyunca Musul halkından almış olduğu haraç vergisini acilen kendisine vermelerini talep etmiştir. Toplamda 6 milyon dirhem vergi toplamıştır. Bunun sonucunda ekonomik şartların ağırlığı ve şehirdeki üretim alanlarının kısıtlanması üzerine halkın bir kısmı köylerini terk edip Azerbaycan'a taşınmıştır.[576]

Musul halkı, Me'mûn'un (198-218/813-833) vergi memurlarının faaliyetlerinden de şikâyetçi olmuştur. Buna göre âmiller, haracın toplanma gününü belirlerken Musul'daki uygulamaları değiştirmeye çalışmışlardır. Şehrin ileri gelenleri, Hârûnürreşîd (170-194/786-809) ile Musul halkı arasında anlaşılan yazılı bir evrakın var olduğunu söyleseler de âmiller bu belgeden haberdar olmadığını belirtmişlerdir. Bunun üzerine Süfyân b. Abdülmelik'in de içinde bulunduğu bir heyet Rakka'ya Halife Me'mûn ile görüşmeye gitmişlerdir. Musul'daki durum halifeye izah edildikten sonra Me'mûn, ilgili vezirine durumu iletmiştir. Bağdat'taki divanlar araştırılmış ve belgenin bir kopyası tespit edilmiştir. Ardından Me'mûn, Musul'daki âmillerine mektup yazarak sorunu çözüme kavuşturmuştur.[577]

Kimi zaman da halifeler, Musul valilerine vermiş oldukları direktifler doğrultusunda şehirde toplanacak olan haraç miktarını tespit etmişlerdir. Ömer b. Abdülazîz (99-101/717-720), Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî'ye gayrimüslim tebaanın ödemesi gereken vergi olan diyetin[578] zengin bir adam için 48, orta halli bir adam için 24 ve fakir bir adam için 12 dirhem olduğunu bildirmiştir.[579] Yine Hârûnürreşîd, şehirdeki Hâricî isyanlarının artması ve bu nedenle de vergilerin bazı dönemler tahsil edilememesi nedeniyle Musul'daki vergi memurlarını Bağdat'a çağırarak

[575] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 279.
[576] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 286, 287, 288.
[577] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 410, 411.
[578] Metinde geçen diyetü'l-Mevsıl kavramından maksat gayri müslim tebaanın devlete ödediği cizye vergisi olabilir.
[579] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl,* 3.

Musul'un vergilendirmesini sistematik hale getirmeye çalışmıştır. Beriyye olarak isimlendirilen bozkır topraklarından öşür (uşr) alınırken Ninova, Merc bitişik bölgelerdeki ahaliden Rub' alınmaktaydı. Hârûn'un veziri Yahyâ b. Hâlid'in de bu düzenlemelerin içinde olmasıyla Musul şehri ve ona bağlı yerlerdeki ekilebilir buğday arazisi başta olmak üzere kimi topraklara düzenlemeler gerçekleşmiştir.[580]

[580] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 375-376.

SONUÇ

Yapılan araştırma neticesinde 334 (945) senesinde vefat eden Ezdî, üç ciltlik *Târîhu'l-Mevsıl* adlı eseriyle Musul şehrinin tarihinin aydınlatılmasına katkıda bulunmuştur. Günümüze yalnızca ikinci cildinin ulaştığı kısım, 101 (719) ile 224 (838) yılları arasında Musul şehrinde gerçekleşen olayların tarihini kapsamaktadır. Bu bağlamda; şehrin siyasî, askerî, iktisadî, sosyo-kültürel ve sosyo-politik vaziyeti hakkında detaylı açıklamalar sunarken şehrin surları, sarayları, idarî yapıları, merkez ve mahalle camileri, kanalları, köprüleri, hamamları, pazarları, mahalleleri ve sokaklarına dair sathî bilgiler nakletmiştir. Bu nedenle bir şehir tarihi olan eserin, Musul şehrinin üst yapılarını ve kentsel tasvirini yeteri kadar yansıtmadığını düşünmekteyiz.

Sezgin ile Hafsî, Muâfâ b. İmrân'a ait olan eserleri Musul şehrinin tarihiyle ilgili olarak yazılan ilk kitaplar olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak bu görüşe katılmadık ve araştırmalarımız neticesinde Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl*'inin, Musul şehrinin tarihini ele alan eserlerden en eski örnek olduğunu tespit ettik. Bu bağlamda eser, Musul şehrinin yerel tarih araştırmaları için ana kaynaklar içerisinde yer almaktadır. Nitekim Mes'ûdî, Ezdî ve eserini *Mürûcü'z-zeheb*'in önsözünde tanıtmış; eş-Şimşâtî, *Târîhu'l-Mevsıl* üzerine *Tetimmetü Kitâbi'l-Mevsıl li-Ebî Zekeriyyâ* isimli yapıtı yazmış; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*'te Musul şehriyle ilişkili rivayetleri naklederken *Târîhu'l-Mevsıl*'i sıklıkla kaynak olarak kullanmıştır. Tüm bunlara bakıldığında Ezdî'nin kaynak eser bırakma noktasında başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Eser, yıllarca kaynak olarak kullanılmış olsa da özel olarak Musul şehrinin tarihine odaklanmasından ve Moğol istilası sonrasında yaşanan gelişmelerden dolayı sonraki yüzyıllarda yaygınlaşamamıştır.

Munt, Yâkût el-Hamevî'nin Ezdî'nin tarih eserlerini kaynak olarak kullanmış olduğunu iddia etse de biz bu teze katılmadık. Zira Munt'un öne sürmüş olduğu görüşlerin doğruluğunu kanıtlayacak herhangi bir veri ortada yoktur. Ayrıca *Târîhu'l-Mevsıl*'de üzerine ittifak edilen bir anekdotu *Mu'cemü'l-büldân* ile kıyasladığımızda Yâkût'un, Ezdî'nin haberinden farklı bir bilgi nakletmiş olduğunu gördük. Bu bilgiden de yola çıkarak Munt'ın iddiasını reddettik.

Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*'i Musul şehrinin tarihini merkeze alarak yazmış olsa da umumî tarihle ilgili pek çok rivayet nakletmiştir. Yapabildiği çerçevede de kimi umumî İslâm tarihi rivayetlerini Musul şehriyle ilişkili olacak şekilde kurgulamaya gayret ettiğini fark ettik. Musul şehrinin tarihini yazma iddiasında olan eserde azımsanmayacak kadar fazla olan umumî tarih rivayetlerinin varlığının nedeni bizce; eserin, 2/8. yüzyıl boyunca ve 3/9. yüzyılın başlarında gelişen genel/umumî tarih yazıcılığı geleneği içerisinde ortaya çıkmasıdır. Ayrıca Ezdî'nin, Musul şehrinin Emevî ile Abbâsî devletlerinin genel tarihi içinde önemli bir merkez olduğunu gösterme isteğinin de oldukça önemli bir etken olduğunu düşünmekteyiz. Buna göre eserin, ihtiva ettiği konular itibariyle ve olayları ele alış yöntemiyle İslâm şehir tarihi yazımında eşine az rastlanan bir üslûpla kaleme alındığını söyleyebiliriz.

Ezdî'nin, umumî tarih anlatımları için Ebû Ma'şer es-Sindî, Hişâm b. Kelbî, Vâkıdî, Medâinî, Halîfe b. Hayyât ve Taberî gibi ikinci ve üçüncü yüzyılda yaşamış olan tarihçilerin eserlerine başvurduğunu fark ettik. Bunların yanında Musul şehrinin mahallî tarihini anlatırken sıklıkla yerel kaynakların tanıklığından da yararlanmıştır. Bunun bir sonucu olarak memleketinde gerçekleşen hâdiselere yerel kaynakların anlatımı çerçevesinden baktığını, hemşehrilerinin geçmişte yaşadıklarından dolayı etkilendiğini ve anlatımını ona göre şekillendirdiğini tespit ettik.

Ezdî'nin, Halîfe b. Hayyât ile Taberî'yi kaynak olarak kullanmasının yanında yazım metotlarından da yararlanmış olduğunu saptadık. Kanaatimizce olayların kurgulanışında önceki tarihçilerin etkisinde kalınmış olması, İslâm tarih yazıcılığının gelişiminde olağan bir durumdur. Zira her tarihçi yaşanılan dönemin ilmî gelişmelerinden, değer yargılarından etkilenmekte ve eserini bu çerçevede yazmaktadır. Bu nedenle yazım usûlündeki mevzu bahis benzerlikler, Ezdî'nin özgün bir eser yazdığı gerçeğini değiştirmez.

Musul şehrinin Emevî ile Abbâsî taşra teşkilâtı tarafından nasıl idare edildiğini *Târîhu'l-Mevsıl*'e dayanarak incelediğimiz son bölümü idarî, adlî, iktisadî ve kolluk kuvvetleri makamları çerçevesinde değerlendirdik. Tezimizi bu dört kurum özelinde kurgulamış olmamızın nedeni, Ezdî'nin Musul şehriyle ilişkili olayları genellikle valilik müessesesi, kadılık müessesesi, malî teşkilât (dîvânü'l-harâc), askerî teşkilât (harb ve ahdâs) ve emniyet teşkilâtı (şurta) ile bağlantı kurarak ele alması ve taşra

teşkilâtındaki diğer kurumlara odaklanmamış olmasıdır. Her ne kadar kâtiplik ve berîd teşkilâtı gibi kurumlara dair bilgiler nakletmiş olsa da bu mâlûmatlar daha çok satır aralarında olduğu için bütün halinde bir veri sunmaktan uzaktır. Vali, kadı, murâbıt, sâhibü'ş-şurta ve âmiller özelinde kurgulanan bu anlatım, taşra teşkilât yapısının ayrıntılarını göstermese de resmin geneline bakabilmeyi sağlamaktadır. Bu nedenle de *Târîhu'l-Mevsıl*'in, Musul şehrinin teşkilâtlanan müesses nizamına dair önemli mâlûmatlar naklettiğini ve şehrin kurumsal tarihini yeterli ölçüde yansıttığını düşünmekteyiz.

Târîhu'l-Mevsıl'de, Emevîler dönemi idarî teşkilât tarihi Abbâsîler devrine nazaran daha sathî anlatılmıştır. Bu nedenle de Emevî ile Abbâsî dönemlerini Musul şehri özelinde birbiriyle yeteri kadar mukayese etme imkânı elde edemedik.

Emevîler ile Abbâsîler dönemlerinde Musul şehrinin taşra teşkilâtının idaresinde en yetkili makam olan valilerin çoğunun geniş yetkilerle donatıldığını; çok azının ise sınırlı yetki ve vazifelerle donatıldığını tespit ettik. Nadiren de olsa biri namaz ve harpten, diğeri haraçtan sorumlu olmak üzere iki farklı valinin görevlendirildiği dönemler de olmuştur. Valilerin çoğunluğunun geniş yetkilere sahip olması otonom hareket edebileceklerini düşündürse de birkaç olay haricinde merkezin emir ve direktiflerine uyulduğunu gördük.

Araştırmamız esnasında valilerin, mevzu bahis bu vazifelerin hepsiyle birincil dereceden ilgilenmediklerini fark ettik. Bunun yerine merkezden veya bizâtihi kendilerinin tayin ettiği kıdemli memurlar bu işleri uzmanlık alanlarına göre yürütmüştür. Kanaatimizce atanan memurlar sayesinde valiler, şehrin idaresinde asıl ilgilenmesi gereken alan olan yönetim işleriyle daha çok ilgilenme fırsatı bulmuşlardır.

İncelememize göre Emevîler dönemi valileri, Abbâsî valilerine göre 2 kat daha uzun görevde kalmışlardır. Bu durumun muhtemel nedeni ise bizce, Abbâsîlerin Emevîlere kıyasla merkezî otoriteye daha fazla önem vermeleridir. Zira Abbâsî idaresi, valilerin uzun yıllar görevlerinde kalmaları sonucunda şehirde daha fazla güçlenebileceklerini ve sonucunda da müesses nizama isyan etme potansiyellerinin oluşabileceğini düşündüklerinden dolayı görev sürelerini kısa tutmuşlardır.

Kadıların, Halife Mansûr dönemine kadar valilerin mülkî âmirliği doğrultusunda görevlerini yerine getirdiklerini fark ettik. Halife Mansûr döneminde ise ilk başkadı ataması gerçekleştirilmiştir. Bu tayinle birlikte kadıların, valilerden bağımsız bir pozisyona sahip olduklarını düşünmekteyiz. Hârûnürreşîd dönemine geldiğimizde ise taşradaki kadıların atanmasından kâdılkudâtlık kurumu sorumlu olmuştur. Böylece hukukî teşkilâtın, doğrudan merkeze bağlı olduğunu ve iç işlerindeki mevzuatları gereği taşrada kendi başlarına hareket ettiklerini anladık. Kadının valiye değil de bizâtihi merkeze tabi olmasıyla birlikte Abbâsîlerin, Emevîlere kıyasla kurumların bağımsızlığına vermiş olduğu önemi görebiliriz.

Musul kadılarının, valilere kıyasla uzun süre görevde kaldıklarını belirledik. Buna göre kadılar, uzun görev süreleri sayesinde şehirde güçlenmişler ve seçkin bir sınıfı temsil eder hale gelmişlerdir. Musul kadılarının valilere nispeten uzun görev sürelerinin temel sebebinin, Abbâsî devrinde yaşanan sık vali değişikliklerine karşı dengeleyici bir unsur olarak görüldüklerini düşünmekteyiz.

Valilere karşı dengeleyici bir unsur olarak görülen Musul kadılarının fazla güçlenmelerinin önüne geçmek için denetlendiklerini ve bu denetlemeler sonucunda kusurlu olduğu tespit edilen kadıların görevine son verildiğini gördük. Böylece Abbâsî devletinin merkezî gücünün şehirde hissedildiğini ve kadıların denetlenerek keyfi uygulamalarının önüne geçildiğini tespit ettik.

İncelemelerimize göre Musul şehrinin idarî teşkilâtında önemli bir konuma sahip olan harb teşkilâtı komutanlarının emirleri altında binlerce asker bulunmaktadır. Buna rağmen Abbâsîlerin bazı dönemlerinde Musul taşrasında devlet düzeninin tesis edilememiş olduğunu düşünmekteyiz. Harb teşkilâtı, nizamî bir kurum olsa da isyanları bastırmada yetersiz olmalarının temel nedeni bizce; Abbâsî ihtilâlinin hemen ardından binlerce Musullunun öldürülmesi ve bu katliamın uzun yıllar halkın hafızasından silinmemesidir.

Valilerin talimatları çerçevesinde hareket eden Musul sâhibü'ş-şurtalarının idarî yönetimdeki sorumluluk ve yetki alanlarının muğlak kaldığını görmekteyiz. Erken dönem İslâm devletinde şurta, ahdâs ve harb teşkilâtlarının görev alanlarının birbirlerinden kesin hatlarla ayrışmamış olmasından dolayı bu karışıklığın olduğunu

düşünmekteyiz. Bu nedenle de Musul şehrinde bir kurum olarak şurta teşkilâtı, neredeyse harb ve ahdâs teşkilâtı ile eş anlamlıymış gibi görünmektedir.

Musul şehrinin taşra teşkilâtının idaresindeki bir başka önemli memur olan âmil, her ne kadar kadı ve murâbıt gibi bağımsız görülse de nihaî noktada Musul valisinin mülkî âmirliği idaresi altındaydı. Musul âmilinin kimi zamanlar merkezden atandığı durumlar da olmuştur. Merkezden atanan âmillerin, Musul valisinin emir ve direktiflerine tabi olmadan vergileri topladıklarını ve devletin merkezine gönderdiklerini düşünmekteyiz. Mansûr ile Mehdî dönemlerindeki vali ve âmillerin topladıkları vergilerin maliye müfettişleri tarafından denetlenmiş olmasıyla Abbâsî devletinin otoritesi, Musul şehrinde hissedilmiş ve taşradaki gelir-gider kalemleri takip edilmiştir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki *Târîhu'l-Mevsıl*, İslâm şehir tarihi yazıcılığında önemli bir konuma sahip olmakla birlikte Musul tarihiyle ilgili rivayetler özelinde kaynak bir eserdir. Ezdî, eserini özgün bir biçimde kaleme almış ve şehrin idarî tarihine dair önemli bilgiler nakletmiştir. Müellifin naklettiği verilere bakarak Mansûr'dan itibaren Abbâsîler dönemi Musul taşra teşkilâtındaki müesseseler, Emevîler dönemine nispeten daha kurumsal olduklarını gördük. Bu durumun bir sonucu olarak da Musul valileri, kadıları ve âmilleri teftiş edilmiş, görevini yerine getirmeyen memurlar merkez tarafından azledilmiş, validen bağımsız kadı ve âmil atamaları gerçekleştirilmiş, kadıların valiler karşısında güçlenmesi sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

Yazma Eserler:

Ezdî, Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed b. Îyas el-Mevsılî, *Târîhu'l-Mevsıl*, Chester Beatty Library, nr: 3030.

Basılı Eserler:

Abâycî, Meysun Zenun. "Sübülü İntikâl Mâdde Tabakât Muhaddisî ehle'l-Mevsıl li-Ebî Zekeriyyâ el-Ezdî ile'l-Müerrihîne'l-Lâhikîn". *Mecelletü Ebhâsi Külliyeti'-Terbiyyeti'l-Esâsîyye* 6/2 (2007): 292-310.

Abdullah, Ahmed İsmâil. "Nübze an Terâcimi Kudâti'l-Mevsıl ve Atrâfuhâ fî Asri'l-Abbâsî". *Dirâsât Mevsıliyye* 12 (Nisan 2006): 89-109.

Ali, Cevad. *Mufassal*. Darü's-Sâkî, 2001.

Algül, Hüseyin. "Ezd (Benî Ezd)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 12: 46-47. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Alptekin, "Ahdâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 508-509. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Andersson, Tobias. *Early Sunnī Historiography: A Study of the Tārīkh of Khalīfa b. Khayyāt.* Leiden: E. J. Brill, 2018.

Arberry, A.J.. *The Chester Beatty Library a Hand List of The Arabic Manuscripts.* Oxford: 1955.

Askalânî, İbn Hacer. *Lisânü'l-Mîzân.* Beyrut: Müessesetü'l-Alemiyye.

Askalânî, İbn Hacer. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe.* Thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcût ve Ali Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.

Aslan, Muhammed. "Tabakât Kitapları ve Hadis İlmine Sağladıkları Faydalar". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/10 (2017): 269-290.

Atar, Fahrettin. "Kadı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 24: 66-69. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Avad, Bedevî Abdüllatîf. "Mukaddime". *Târîhu Meyyâfârikîn*. Nşr. Bedevî Abdüllatîf Avad. Kahire: 1959.

Aykaç, Mehmet. *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

Azizova, Elnure. "Tenûh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 40: 468-469. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hediyyetü'l-ʿârifîn.* Beyrut: Müessesetü'l-Târîhi'l-Arabî.

Barca, İbrahim. "Şehir Tarihi Eserleri". *İslâm Tarihi Kaynakları*. Ed. Adnan Demircan. 199-227. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.

Baş, Eyüp. "Bir Akademik Disiplin Olarak İslâm Tarihi". *Dini Araştırmalar* 14/39 (Haziran 2011): 20-49.

Başaran, Selman. "Ebû Ma'şer es-Sindî*"*. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 10: 184-185. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Başçı, Abdurrahman. "Hitabet Sanatı ve Eski Yunan-Roma, Türk ve Cahiliye Dönemi Arap Hitabeti". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/1 (2019): 31-48.

Belâzürî. *Fütûhu'l-büldân*. Thk. Rıdvân Muhammed Rıdvân. Kahire, 1978.

Bilge, Mustafa L.. "UMAN", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 140-144. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler.* Ankara: İSAM Yayınları, 2021.

Bozkurt, Nahide. "Me'mûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29:101-104. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Brockelmann, Carl. *Geschichte Der Arabischen Litteratur Erster Supplementband.* Leiden: E. J. Brill, 1937.

Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî.* Çev: Abdülhalim en-Neccâr. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1983.

Cahen, Cl.. "Aḥdāth", *The Encyclopaedia of Islam (new edition)*. 1: 256. Leiden: 1954-2002.

Cehşiyârî. *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*. nşr. Mustafa es-Sekkâr, İbrahim el-Ebyârî ve Abdülhâfiz Selebî. Kahire: 1401/1980.

Çelik, Ali. "Tarih Yazıcılığında "İsnad"ın Kullanılışı Ya da "Rivâyetçi Metod". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (Haziran 2003): 5-21.

Çelikkol, Yaşar. "Emeviler Dönemi Şurta (Polis) Teşkilatı ve İstihbarat Birimi Olarak Berid Teşkilatı". *Humanities Sciences* 6/2 (2011): 321-330.

Dabbâg, Muhammed Nazâr. "Ebû Zekeriyyâ el-Ezdî fi'l-Bahsi'l-Târîhi'l-Muâsır". *Lark li'l-Felsefeti ve'l-Lisâniyyâti ve'l-Ûlumi'l-İctimâiyye* 29/2 (2018): 94.

Darkot, Besim. "Musul". *İslâm Ansiklopedisi*. 8: 738-744. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.

Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî: el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1996.

Dûrî, Abdülazîz. "Emir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Efendioğlu, Mehmet. "Tabakât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 291-292. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

el-Ya'kûbî. *Târîhu'l- Ya'kûbî*. Dâru Sâdır.

el-'Abâycî, Meysun Zenun. "et-Tashîf ve't-Tahrîf fî Kitâbi Târîhi'l-Mevsıl li-ebî Zekeriya el-Ezdî (Rivâyât Halîfe b. Hayyât Numûzecen)". *Dirâsât Mevsıliyye* 53 (1440/2019): 1-34.

Erkal, Mehmet. "Âmil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 58-60. İstanbul, TDV Yayınları, 1991.

et-Tûnî, Yusuf Carcîs. "Mülâhazât 'ala Târîhi'l-Mevsıl li-ebî Zekeriyyâ el-Ezdî". Târîhu'l-İsdâr 1 (2000): 64.

Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl.* Thk. Ali Habîbe. Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsil'l-Arabî, 1387/1967.

Fayda, Mustafa. "Halîfe b. Hayyât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 15: 301-303. TDV Yayınları, İstanbul, 1997.

Fayda, Mustafa. "İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medine-i Münevvere Tarihi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986): 166-180.

Fayda, Mustafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 39: 314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Fayda, Mustafa. "Vâkıdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 42: 471-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Forand, Paul G.. "The Governors of Mosul According to al-Azdī's Tarikh al-Mawsil". *JAOS* 89 (1969): 88-105.

Goldziher, I.. *Klasik Arap Literatürü.* çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er. Ankara: 1993.

Habîbe, Ali. "Mukaddime". *Târîhu'l-Mevsıl*. Thk. Ali Habîbe. 5-31. Kahire: Lecnetü İhyâi't-Türâsil'l-Arabî, 1387/1967.

Hafsî, I. "Recherches sur le genre Tabaqat dans la litterature arabe". *Arabica* 23 (1976): 228-265.

Hagemann, Hannah-Lena. "Muslim Elites in the Early Islâmic Jazīra: The Qādī's of Harrān, al-Raqqa, and al-Mawsil". *Transregional and Regional Elites– Connecting the Early İslâmic Empire*. Ed. Hannah-Lena Hagemann-Stefan Heidemann. 36: 331-358. Berlin, Boston: De Gruyter, 2020.

Hamîd, Mehâ Saîd. "Sûratu Benî Ümeyye 'inde'l-Ezdî fî Kitâbihi Târîhi'l-Mevsıl (101-132 /720-749) Dirâse Siyâsiyye", *Dirâsât Mevsıliyye* 49 (2018): 45-64.

Hamevî, Yâkût. *Muʿcemü'l-büldân.* Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.

Hatîb el-Bağdâdî. *el-Müttefik ve'l-Müfterik.* Thk. Doktor Muhammed Sâdık Aydan el-Hâmidî. Dımeşk: Dârü'l-Kadirî.

Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Bagdâd*. Thk. Doktor Beşşâr Avâd Ma'rûf. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.

Heddâre, Muhammed Mustafa. *İtticâhâtu'ş-Şiiri'l-Arabî fî'l-Karni's-Sânî el-Hicrî.* Kahire: Dâru'l-Maârif, 1963.

Hitti, Ph. K.. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.

Hüseyin, Taha. *Min Târîhi'l-Edebi'l-Arabî: el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel.* Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1991.

İbn Asâkir. *Târîhu Dımeşk.* Thk. Amr b. Garâme. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.

İbn Haldûn. *Târîhu ibn Haldûn: Kitâbü'l-iber ve Dîvânü'l-Mübtede ve'l-haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men 'Âsarahum min zevî's-Sultâni'l-Ekber*. Thk. Ebû Süheyb. Amman. Riyad: Beytü'l-Efkâri'l-Devliyye.

İbn Havkal. *Sûretü'l-arz*. Ebu'l-Kâsım en-Nasîbî. Beyrut: Darü Mektebeti'l-Hayat.

İbn Hazm. *Cevâmiu's-Sîre*. Thk: Doktor İhsan Abbas, Doktor Nasiriddin el-Esed. Mısır: Dâru'l-Maarif.

İbn Sa'd. *Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdulkadir. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

İbnü'l-Adîm. *Bugyetü't-taleb fî târîhi Haleb.* Thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Darû'l-Fikr.

İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-târîh.* Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.

İbnü'l-Esîr. *Üsdü'l-gâbe.* Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1409/1989.

İbnü'l-Fakîh. *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân.* Beyrut: 1408/1988.

Işıltan, Fikret. "Taberî". *İslâm Ansiklopedisi.* 11: 594-598. İstanbul: MEB Yayınları, 1967.

Kallek, Cengiz. "Medâinî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 28: 291-292. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn*. Dımeşk: Matbaatü't-Terkiyye, 2018.

Khalidi, Tarif. *Islamic Historiograph: The Histories of Mas'udi.* Albany: State University of New York Press, 1975.

Kılıç, Ünal. *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*. Konya: Yediveren Kitap, 2004.

Kılıç, Ünal. "Valilik". *İslâm Kurumları Tarihi*. Ed. Eyüp Baş. 141-153. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.

Kurt Hasan, "Mervân b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29:227-229. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Kurt, Hasan. "Taberî'nin Tarih Anlayışı". *İslâmî İlimler Dergisi* 3/2 (2008): 89-103.

M. H. Shhoul, Ahmad. *al-Mas'udi and his World.* London: Ithaca, 1979.

Munt, Harry. "Local Historians and their Cities: the Urban Topography of al-Azdi's Mosul and al-Sahmi's Jurian". *The City in Arabic Literature*. Ed. Nizar F. Hermes ve Gretchen Head. 19-37. İskoçya: Edinburgh University Press, 2018, 2019.

Mes'ûdî. *Mürûcü'z-zeheb.* Thk. Kemal Hasan Mer'î. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1465/2005.

Mizzî. *Tehzîbü'l-Kemâl.* Thk. Beşşâr Avâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Necâşî, Ahmed b. Ali. *Ricâl.* Thk. Seyyid Musa eş-Şebîrî. Müessesetü'l-Neşri'l-İslâmî, 1418/1998.

Oğuzhan, İbrahim. "Abbâsîler Dönemi Siyasi Bir Muhalif: Ezdî ve Târîhu'l-Mevsıl'i". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 10 (2021): 177-195.

Önkal, Ahmet. "Arfece b. Herseme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 354. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Öz, Şaban. *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri.* Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.

Polat, Hüseyin. "Abbâsî Dönemi Şiiri ve Şairlerine Genel Bir Bakış". *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/14 (2018): 636-649.

Robinson, Chase. “A Local Historian's Debt to al-Ṭabarī: The Case of al-Azdī's “Ta'rīkh al-Mawṣil”. *Journal of the American Oriental Society* 126/4 (2006): 521-535.

Robinson, Chase. “Al-Muʿāfā b. ʿImrān and the Beginnings of the Ṭabaqāt Literature”. *Journal of the American Oriental Society* 116/1 (1996): 114-120.

Robinson, Chase F.. *Empire and Elites after the Muslim Conqust*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Robinson, Chase F.. “Ibn al-Azraq, his Ta’rīkh Mayyāfāriqīn and Early Islam”. *JRAS* 6/1 (1996): 7-27.

Rosenthal, Franz. *A History of Muslim Historiography*. Leiden: E. J. Brill, 1952.

Rosenthal, Franz. *A History of Muslim Historiography*. Leiden: E. J. Brill, 1968.

Rotter, Gernot. “The Umayyad Fulus of Mosul”. *Museum Notes (American Numismatic Society)* 19 (1974): 165-198.

Rotther, Gernot. “Zur Überlieferung einiger historischer Werke Madainis in Tabaris Annalen”. *Oriens* 23/24 (1974): 103-133.

Sabuncu, Ömer - Sabuncu, Mahmut. “Halîfe b. Hayyât’ın Tarih Yazıcılığı Metodu”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (Aralık 2018): 1321-1345.

Safedî. *el-Vâfî bi’l-vefeyât*. Thk: Ahmet Arnavut, Türki Mustafa. Beyrut: Dâru İhyai’l-Türâs, 2000.

Sahâvî, *el-İʿlân bi’t-tevbîh li-men zemme ehle’t-târîh*. Kahire: 1989.

Sâiğ, Süleyman. *Târîhu’l-Mevsıl*. Mısır: el-Matbaa‘tü’s-Selefiyye, 1923.

Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin. *İslâm Medeniyeti*. Ankara: Diyanet Vakfi Yayınları, 2008.

Savran, Ahmet. “İbnü’l-Ezrak el-Fârikî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21:34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Saydâvî, İbn Cümey‘. *Kitâbu Mu‘cemü’ş-şüyûh*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle-Dârü’l-İmân, 1985.

Sekkâr, Sâmî. "Musul". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 31: 361-363. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Sem'ânî. *el-Ensâb*. Nşr. D. S. Margoliouth. Leyden (Leiden): E. J. Brill, Londra: Luzac&Co., 1912.

Sezgin, Fuat. *Geschichte Des Arabischen Schrifttums.* Leiden: E. J. Brill, 1967.

Spellberg, Denise A.. "The Umayyad North: Numismatic Evidence for Frontier Administration". *American Numismatic Society Museum Notes* 33 (1988): 119-127.

Süyûtî. *Tabakâtü'l-huffâz.* Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı.* İstanbul: İSAR, 1998.

Tâhâ, Abdülvahid Zunûn. "El-Mezâhirü'l-Hadâriyyetü fi'l-Mevsıl hilâli'l-Ahdi Emevî". *Mevsûatü'l-Mevsıl Hadârîyyi* 2 (1992):

Taberî. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk.* thk. Ebû Süheyb. Amman, Riyad: Beytü'l-Efkâri'l-Devliyye.

Temir, Hakan. *Emevîlerde Valilik.* Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2019.

Togan, Zeki Velidî. *Tarihte Usûl.* İstanbul: Enderun Kitabevi, 1995.

Yavuz, Mehmet. "Şimşâtî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 39: 164-165. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Emîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11:112-114. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yılmaz, Metin. "Kadılık ve Mahkemeler". *İslâm Kurumları Tarihi*. Ed. Eyüp Baş. 315-330. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.

Yılmaz, Metin. "Şurta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 39: 242-244. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Yılmaz, Metin. "Şurta, Hares, Ases/İç Güvenlik". *İslâm Kurumları Tarihi*. Ed. Eyüp Baş. 185-206. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.

Yiğit, İsmail. *Emevîler*. Ankara: İSAM Yayınları, 2019.

Yiğit, İsmail. "Emevîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11:87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yiğit, İsmail. "Hıtat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 17: 401-402. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yiğit, İsmail. "Mûnis el-Muzaffer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 31: 148. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Yiğit, İsmail. "Ribât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 35: 76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Young, M. J. L.. "Arabic Biographical Writing". *Religion, Learning and Science in the ʿAbbasid Period*. Ed. M. J. L. Young v.dğr.. Cambridge, 1990.

Zehebî. *el-Emsârü Zevâti'l-Asâr*. Thk. Kâsım Ali Sa'd. Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.

Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Thk: Muhammed Ömer Zeybek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.

Zehebî. *Tezkiretü'l-huffâz*. Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, 2009.

Zetterstéen, K. V.. "Şurta". *İslam Ansiklopedisi*. 11: 585. İstanbul: MEB Basımevi, 1979.

EKLER

Resim 2: *Târîhu'l-Mevsıl*'in Yazma Nüshasının İlk Sayfası

Resim 3: *Târîhu'l-Mevsıl*'in Yazma Nüshasının Son Sayfası